Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

На правах рукопису

МИХАЙЛЕНКО ТЕТЯНА ЮРІЇВНА

УДК 911.53:551.438.5(477.43/44) «14/18» (043.5)

АНТРОПОГЕНІЗАЦІЯ ЛАНДШАФТІВ ПОДІЛЛЯ У XV – XIX СТОЛІТТЯХ

11.00.11 – конструктивна географія
і раціональне використання природних ресурсів

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата географічних наук

Науковий керівник:
Денисик Григорій Іванович
доктор географічних наук, професор

Вінниця - 2016

ЗМІСТ

ВСТУП …… 4

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РЕГІОНАЛЬНИХ КОНСТРУКТИВНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ЛАНДШАФТІВ …… 10

1.1. Регіональні етнокультурні ландшафти …… 10

1.2. Конструктивно-географічна суть прикладних регіональних етнокультурних досліджень ……. 20

1.3. Дослідження ландшафтів Поділля етноспільнотами (на прикладі польської) …….. 27

1.4. Методи і принципи регіональних етнокультурних досліджень ……. 50

Висновки до розділу 1 …… 57

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ПРОСТОРОВО-ЧАСОВИХ ПРОЦЕСІВ ПОЛЬСЬКОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ НА ПОДІЛЛІ ……... 60

2.1. Просторово-територіальні межі Поділля у XV- XIX століттях..... 60

2.2. Поділля як полікультурний регіон …… 66

2.3. Етапи господарського освоєння поляками ландшафтів Поділля …… 73

Висновки до розділу 2 …… 83

РОЗДІЛ 3. АНТРОПОГЕНІЗАЦІЯ ЛАНДШАФТІВ ПОДІЛЛЯ ПОЛЯКАМИ У XV – XIX СТОЛІТТЯХ …….... 84

3.1. Участь поляків у формуванні каркасних антропогенних ландшафтів Поділля……..…… 84

3.1.1. Ландшафти містечок …… 84

3.1.2. Польські сільські етнокультурні ландшафти …… 95

3.2. Фонові антропогенні ландшафти польської ґенези ……... 105

3.3. Осередкові антропогенні ландшафти сформовані під впливом польської етнокультури ……... 108

3.4. Гуманістичні антропогенні ландшафти польської ґенези …… 113

Висновки до розділу 3 …… 119

РОЗДІЛ 4. ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЛАНДШАФТИ ЯК ОБ'ЄКТ СПАДЩИНИ: ОХОРОНА, ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ, МОНІТОРИНГ …… 121

4.1. Управління етнокультурними ландшафтами …….. 121

4.2. Охорона польської етнокультурної спадщини …….. 128

4.3. Ландшафтний кадастр як вихідна умова моніторингу польської етнокультурної спадщини …… 143

Висновки до розділу 4 …… 150

ВИСНОВКИ ..…… 152

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ……. 155

ДОДАТКИ ……..... 188

ВСТУП

Актуальність теми. Одним із важливих завдань сучасного ландшафтознавства є дослідження етнокультурних ландшафтів, формування яких зумовлене переважанням регіональної етнічної диференціації у відповідних просторово-часових зрізах. Зрізи утворюють унікальну модель, вбираючи з кожного часового періоду набір ландшафтних комплексів та історико-культурних артефактів, сформованих під впливом місцевих етносів. Результатом такої взаємодії є поява полікультурного регіонального ландшафту. Однак проблематиці впливу різних етносів на процеси антропогенізації ландшафтів України та окремих її регіонів, зокрема Поділля, приділено мало уваги. Окремі аспекти цієї проблеми розглядаються в дослідженнях, присвячених вивченню Поділля як цілісного етнокультурного регіону, етнокультурним ландшафтам його містечок (В.М. Воловик); селитебним геосистемам Поділля (Л.І. Воропай); описам окремих замків і районів Поділля (М.П. Гайда, О.М. Пажимський). Водночас у дослідженнях вказаних авторів не аналізується вплив етноспільнот на антропогенізацію ландшафтів Поділля.

Поділля – унікальний регіон для розгляду питання щодо впливу окремих етносів на процес антропогенізації його природи, особливостей господарського освоєння природних ресурсів і формування антропогенних ландшафтів. Його просторове розташування упродовж століть між культурними регіонами, на кордонах різних держав, зумовило наявність тут різних етносів. Крім українців суттєвий вплив на антропогенізацію природи Поділля мали поляки, євреї, литовці, турки, росіяни та ін. З XV до XIX століття суттєве значення у цьому процесі мав польський етнос, що й визначило актуальність нашого дисертаційного дослідження.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане як складова науково-дослідницької теми кафедри географії природничо-географічного факультету Вінницького державного

педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського «Регіональне антропогенне ландшафтознавство: теорія і практика» та є частиною загальної науково-дослідної теми «Збереження навколишнього середовища та сталий розвиток» (протокол №3 від 09.11.1999 р.). Матеріали дисертації – частина держбюджетної теми «Обґрунтування раціонального використання сучасних ландшафтів річища і заплави Південного Бугу» (номер держ. реєстрації 0113U003119 від 29.01.2013 р.) (автором досліджена історія розбудови польських маєтків у межах Середнього Побужжя та їх вплив на формування сільськогосподарських і садово-паркових ландшафтів регіону) та проекту прикладних досліджень на тему «Ландшафтне обґрунтування проектів охорони етнокультурної спадщини» (номер держ. реєстрації 0116U000112).

Мета і завдання дослідження. *Мета дослідження* – дослідити процеси антропогенізації ландшафтів Поділля польською спільнотою упродовж XV – XIX століть для використання їх раціональних аспектів тепер і у майбутньому.

Для досягнення поставленої мети вирішувались такі *завдання*:

- проаналізувати та удосконалити теоретико-методологічні засади регіональних конструктивно-географічних досліджень, в основі яких лежать матеріали вишукувань представників окремих етнічних груп;
- виокремити й обґрунтувати часові проміжки процесу пізнання та антропогенізації ландшафтів Поділля представниками окремих етнічних груп (на прикладі польського етносу);
- визначити основні типи антропогенних ландшафтів Поділля, зумовлені впливом польського етносу у XV – XIX століттях;
- проаналізувати структуру етнокультурних ландшафтів, створених у минулому, та їх сучасних зразків;
- виокремити раціональні напрями природокористування етносів на Поділлі та обґрунтувати можливості їх використання на початку XXI століття.

Об’єкт дослідження – етнокультурні ландшафти Поділля XV – XIX

століть.

Предмет дослідження – просторово-часові процеси польського природокористування на Поділлі, структура етнокультурних ландшафтів та можливості раціонального використання досвіду поляків у формуванні сучасних ландшафтів Поділля.

Теоретико-методологічною основою дослідження є теоретичні та методологічні положення системних досліджень конструктивної географії та ландшафтознавства, наукові ідеї вітчизняних і зарубіжних географів та ландшафтознавців, істориків і краєзнавців, частково етнографів та екологів (Р. Афтанази, Ю.О. Вєдєніна, М.Д. Гродзинського, Г.І. Денисика, М.Ю. Костриці, П.О. Масляка, М.М. Назарука, В.М. Пащенка, М.В. Рагуліної, Й. Ролле, С.П. Романчука, В. Серщика, П.Г. Шищенка, О. Яблоновського).

Методи дослідження. У дисертаційній роботі використано як загальнонаукові, так і конкретнонаукові методи дослідження. Застосування методів наукового абстрагування, узагальнення, систематизації, порівняння, синтезу, аналізу взаємозв'язків та взаємозалежностей дало змогу сформулювати основні поняття дослідження, розглянути процес пізнання ландшафтів Поділля представниками етнічних спільнот, розкрити особливості їх впливу на формування антропогенних ландшафтів регіону упродовж XV – XIX століть. Методи польових досліджень використано для вивчення структури антропогенних ландшафтів, зумовлених впливом польського етносу. Методи ГІС-технологій і комп'ютерного моделювання з використанням програм Corel Draw, Google Earth, картографічних сервісів Google Maps, Terra Server, Open Street Maps застосовані для побудови картосхем натурних ділянок, що відображають особливості функціонування етнокультурних ландшафтів. Використано також необхідні у процесі дослідження методи суміжних з географією, ландшафтознавством та краєзнавством наук, зокрема історії, етнології, архітектури, екології тощо.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що

вперше:

- обґрунтовано основні періоди у розвитку процесу антропогенізації ландшафтів Поділля польським етносом;
- визначено й проаналізовано основні типи антропогенних ландшафтів Поділля, зумовлені впливом польського етносу у XV – XIX століттях;
- виявлено особливості пізнання природи окремого регіону – Поділля, представниками польської етноспільноти;
- досліджено структуру та особливості створених поляками каркасних, фонових, осередкових і гуманістичних антропогенних ландшафтів у межах Поділля;

удосконалено:

- теоретико-методологічні засади охорони та управління етнокультурною спадщиною Поділля;
- напрями поліпшення сучасної структури антропогенних ландшафтів Поділля;

отримали подальший розвиток:

- підходи до вивчення процесу антропогенізації ландшафтів Поділля окремими етноспільнотами;
- ландшафтний кадастр як основа моніторингу польської етнокультурної спадщини.

Практичне значення одержаних результатів. У дисертаційному дослідженні проаналізовано особливості природокористування і господарського освоєння Поділля представниками польської спільноти, з'ясовано роль окремого етносу в антропогенізації ландшафтів Поділля, виокремлено позитивні та негативні аспекти цього процесу, обґрунтовано напрями та розроблено рекомендації щодо застосування досвіду польської спільноти у господарському використанні природних ресурсів Поділля. Створені картосхеми ландшафтної структури досліджуваних об'єктів можуть бути використані органами державної влади та місцевого самоврядування

(департаментами культури міських і районних рад, Департаментом туризму та курортів при Міністерстві економічного розвитку і торгівлі України, управліннями містобудування та архітектури тощо) у процесі відновлення, реконструкції та охорони оригінальних ландшафтних комплексів, створених поляками на території Поділля (садово-паркових, сакрально-тафальних, селитебних, белігеративних тощо). Прикладну цінність становлять також визначені у дослідженні шляхи застосування раціонального досвіду представників польської етноспільноти у використанні природних ресурсів Поділля.

Розроблені у дисертації теоретичні аспекти дослідження процесу антропогенізації ландшафтів Поділля польським етносом можуть бути використані для вивчення подібного впливу інших етнічних спільнот на природу не лише Поділля, але й решти регіонів України. Зібрані у дисертації фактичні і картографічні матеріали використовуються під час викладання курсів «Фізична географія України», «Економічна і соціальна географія України», «Природнича географія Поділля», «Антропогенне ландшафтознавство», «Краєзнавство і туризм», «Регіональне краєзнавство» у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним науковим дослідженням, у якому викладено авторський підхід до розуміння процесу антропогенізації ландшафтів Поділля представниками окремого етносу упродовж XV – XIX століть.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертаційного дослідження були представлені й обговорені на щорічних звітних наукових конференціях викладачів Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського у 2007-2015 рр., а також на всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях і семінарах: III Міжнародній науковій конференції «Історія української географії та картографії» (Тернопіль, 2007); Міжнародній науковій конференції

«Українська історична географія та історія географії в Україні» (Чернівці, 2009); І Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів, аспірантів, молодих учених «Сучасні напрями розвитку і перспективні орієнтири у географічній науці та освіті» (Рівне, 2009); Міжнародній науково-практичній конференції «Культурний ландшафт: теорія і практика» (Вінниця, 2010); ІІІ Міжнародній науковій конференції «Теоретичні, регіональні, прикладні напрями розвитку антропогенної географії та геології» (Кривий Ріг, 2011); Міжнародній науковій конференції «Антропогенне ландшафтознавство: перспективи розвитку» (Вінниця, 2013); Міжнародній науково-практичній конференції молодих вчених «Потенціал сучасної географії у розв'язанні проблем розвитку регіонів» (Київ, 2013); Міжнародній науковій конференції «Географічна наука і практика: виклики епохи» (Львів, 2013); Міжнародній науковій конференції «Science and Education in Australia, America and Eurasia: Fundamental and Applied Science» (Мельбурн, 2014).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 29 одноосібних наукових праць загальним обсягом 8,1 д. а. Серед них 8 статей у наукових фахових виданнях України, 3 статті у наукових періодичних виданнях інших країн, 18 статей, наукових повідомлень і тез доповідей в інших виданнях.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Робота містить 154 сторінки друкованого тексту основної частини, 25 рисунків, 8 таблиць та 6 додатків на 56 сторінках. Список використаних джерел налічує 298 найменувань. Загальний обсяг дисертації становить 243 сторінки.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РЕГІОНАЛЬНИХ КОНСТРУКТИВНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ЛАНДШАФТІВ

1.1. Регіональні етнокультурні ландшафти

Трансформацію ландшафтної сфери етносами, формування автентичних етнокультурних ландшафтів необхідно аналізувати як складні культурні процеси, результатом яких є поява каркасних, осередкових та гуманістичних антропогенних ландшафтів з різними типами природокористування. Пристосування натурального ландшафту до визначеного використання ресурсів, формування антропогенних компонентів й окультурення здійснюється за наявності динамічного стану етносу. Результатом такої взаємодії є *етнокультурний ландшафт*, який має блокову структуру: а) натуральний ландшафт; б) антропогенний ландшафт; в) етнос. Співвідношення між натуральними та антропогенними ландшафтними комплексами змінюється у процесі природокористування. Зокрема, агрокультурне використання ландшафту найшвидше призводить до витіснення натурального блоку зі структури етнокультурного ландшафту, що характерно для лісостепової смуги, у т.ч. Поділля. Результатом етнокультурної діяльності є поява ландшафту з характерними рисами природокористування, сформованими регіональними формаціями етносів упродовж історичного періоду.

Серед рівнів вивчення етнокультурних ландшафтів, які розрізняються за охопленням, виокремлюють *глобальний, регіональний і локальний* [109]. Разом з тим на кожному рівні проявляється своєрідність досліджень.

Наприклад, якщо у фізико-географічних дослідженнях граничною таксономічною структурою є ландшафтна сфера, то у випадку етногеографічних досліджень, це – етносфера, яка просторово та територіально не співпадатиме з ландшафтною сферою. Врахування того, що етносфера є утворенням «мозаїчним», дозволяє вважати *виділення глобального рівня досить сумнівним*.

Глобальний каркас просторового поділу з позицій суспільної географії включатиме «світи» [20, с. 19], які формуються у процесі взаємодії людського суспільства та природного довкілля. Як зазначає Г. де Блій, не всі континенти є «світами» [20] (наприклад, Антарктида), що зумовлено відсутністю соціального виміру та відповідних етносів. Це може слугувати ще одним свідченням неможливості виокремлення глобального рівня етнокультурного ландшафтознавства.

Виокремлення *регіональних етнокультурних ландшафтів* зумовлено регіональним концептом. Ознаки таких процесів, як міграція, колонізація різних типів та відповідне природокористування у регіоні найкращим чином можуть бути виявлені на рівні регіону, важливими критеріями для визначення якого є:

- площа;
- регіональні межі (розглянуті у підрозділі 2.1);
- політико-адміністративні межі та етнічні, які не завжди збігаються, що обумовлює формування специфічного методологічного апарату досліджень;
- абсолютне та відносне просторове розташування;
- природне довкілля з виповнюючими його ландшафтами;
- гомогенність або гетерогенність регіону, що практично унеможливлює гомеостаз етнокультурних ландшафтів;
- час, що сприяє набуттю регіонами «визначальних рис, які спільно створюють регіональний характер, індивідуальність, особливу атмосферу» [20, с. 33] (хронологічні особливості формування етнокультурного ландшафтного регіону Поділля розглянуті у розділі 2).

Історія вивчення етнокультурного регіонального концепту. Осмислення простору і формування образу регіону розвинулось від описової інтерпретації каркасних етнокультурних ландшафтів до експериментів з новими ідеями та підходами, формуючи розуміння того, що регіон не може існувати поза свідомістю

об’єкту дослідження.

Ідеї П. Відаля де ла Блаша про формування образу регіону в місці перетину культурної і природної специфіки трансформувались у спрощену модель «регіонального синтезу», яка відобразилась у зборі різних даних, спільних за критерієм місцерозташування [45]. Такий підхід можна представити графічно (рис. 1.1). Він дозволяє виокремити етнокультурні субрегіони не за історико-культурними, а за ландшафтними ознаками.

На початку XX століття П. М. Савицький розвиває концепцію «місцерозвитку», в якій «ландшафт» і «регіон» проаналізовані як синоніми, де натурним регіоном є: «місцерозвиток», «єдине ціле», «географічний індивідуум», одночасно географічний, етнічний, господарський, історичний і т.п. ландшафт» [за 85, с. 24]. У російській географії етнокультурно-географічний регіоналізм проаналізовано у працях В. Г. Богораз-Тана [21], В. П. Семенова-Тян-Шанського [210, 211].

В. П. Семенов-Тян-Шанський, досліджуючи ландшафти, в Європейській Росії визначає типи місцевостей, показуючи їх зв’язок з етносами та типами природокористування [211]. У межах Поділля дослідник виокремив такі місцевості:

- південно-західна пухка яружна область на вапняковій основі, де переважає південний землеробський і скотарський характер господарювання, заселена українцями та румунами; переважають великі поселення, приурочені до річкових долин;
- південно-західна пухка яружна область на гранітній основі, де осіле населення сформувало українське ядро, створивши крупні поселення у річкових долинах, а пізніше – на вододілах і займаючись виключно землеробством [211].

У 30-х роках XX століття розвиток культурно-географічних досліджень відбувається переважно за напрямом країнознавства. У 1937 році В. М. Кубійович виділив природничі області, де Поділля було віднесено до

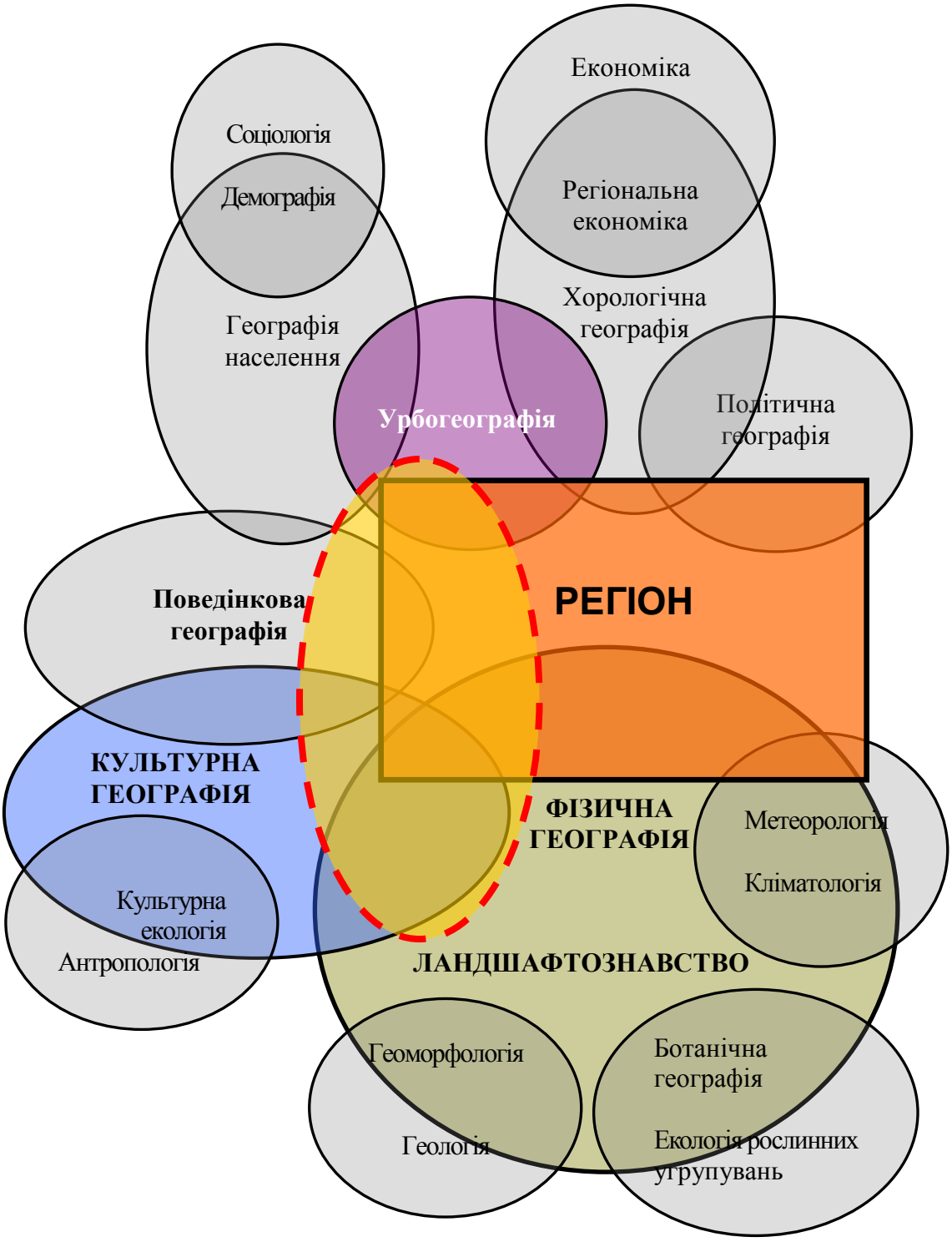

Рис. 1.1. Взаємозв'язки географії з іншими науками як прояв регіонально-географічного підходу [Рагулина, с. 60, з доповненням автора]

Пунктиром зазначено область регіонального етнокультурного ландшафтознавства

серединно-українських земель, або Лісостепу з поділом на Галицько-Волинську та Правобережну частини [7].

У 40-60-х роках XX століття зменшується увага до вивчення етнічної специфіки регіону. Наприкінці 60-х років XX століття відбувається сплеск етногеографічних досліджень [66, 67]. Л. М. Гумільов найбільшим етнічним угрупуванням вважав суперетнос як «мозаїчну цілісність», що сформувалася з кількох етносів, які виникли одночасно в одному *ландшафтному регіоні* [67]. Автор у статті «Етно-ландшафтні регіони Євразії за історичний період» [67, с. 272-291] підкреслює пріоритет регіонального концепту, виокремлюючи лісостеп як простір для «пасіонарних поштовхів».

На початку 90-х років XX століття здійснені комплексні географічні дослідження [200]. Головним таксоном районування стає геоетнокультурна система, яка розглядається як «територіальна (географічна) цілісність, що локалізована в межах певного ареалу і формується завдяки взаємодії етнічних спільнот, антропогенізованих природних комплексів (ландшафтів) і особливих форм просторової організації суспільства (територіальних суспільних систем) у процесі природокористування» [222, с. 18]. Л. Б. Вампіловою зроблено регіональний історико-географічний аналіз, висновки якого впливають на розуміння закономірностей і особливостей розташування об'єктів етнокультурної спадщини, ареалів поширення пам'яток [30]. Автор зазначає, що специфіка етнокультурних ландшафтів узгоджена з регіональними особливостями.

Дослідник А. Г. Манаков розробив систему історико-географічної таксономії: історико-етнографічна область – історико-етнографічна підобласть – історико-культурна провінція – історико-культурна земля – місцевість; додатково пропонує виділяти історичні краї. Власні розробки автор називає не зовсім вдало: історико-культурне районування [143]. А. Г. Манаков виокремив *культурний регіон*, який, у його розумінні, є сучасним аналогом історико-етнографічних областей.

Питання історико-культурного та етнокультурного районування наприкінці XX – початку XXI сторіч аналізували українські географи Я. І. Жупанський [94], В. П. Круль [125, 128], С. П. Романчук [205, 206] та ін. Зокрема, В. П. Круль

визначає таксони історико-географічного краєзнавства: а) суцільна українська етнічна територія (СУЕТ); б) історико-географічна зона (ІГЗ); в) історико-географічний край (ІГК); г) історико-етнографічна область (ІГО); д) історико-географічна земля (ІГЗ); найменшою ланкою є поселення (місто, містечко, село, хутір) [125]. У класифікації пропонується розуміння культурного ландшафту різної масштабності як етнокультурного регіону. Автор територію адміністративного регіону Поділля відносить до різних ІГЗ: Західної України та Південно-Західної України. Ю. О. Кисельов у географічній регіоналістиці започаткував напрям регіональної геософії, наближений за своїм змістом до регіонального етнокультурного ландшафтознавства, надаючи перевагу в своїх дослідженнях сакральній складовій [113]. На початку XXI століття питання етнокультурного ландшафту як регіону проаналізовані В. М Воловиком [45].

Етнокультурний ландшафт як регіон. Вивчення етнокультурного ландшафту відбувається через дослідження *території, місця, географічного простору, регіону*. Регіон є важливим формуванням для аналізу етнічних особливостей простору та утворення етнокультурних ландшафтів, коли: «…загальноетнічне пізнається та характеризується через регіональне, місцеве, і навпаки» [170, с. 77].

Територія є одним із перших елементів в еволюції поняття етнокультурного ландшафту як регіону. Етнокультурна *територія* включає: натуральний та етнокультурний ландшафти, територіальні ресурси, системи розселення. Історики, археологи та етнографи вважають територію провідним чинником, який формує етнос. На виключному значенні території наголошував Л. М. Ребет у праці «Теорія нації» (1955): «Земля, територія, простір – це один з перших чинників, що забезпечує тривкість групи» [за 90, с. 93]. Західні дослідники поклали в основу розуміння поняття «територія» його переклад з давньогрецької, що означає «земля», і відповідно визначають «територіальність людей» (human territoriality), як місцевість, де формуються соціальні групи [259]. До атрибутів територіального об’єкту західні дослідники відносять: розмір, масштаб, розташування, територію, кордони (межі),

ієрархію [229]. Такі атрибути частково перетинаються з регіональним концептом.

Водночас поняття території досить вузьке і не відображає вертикальної структури етнокультурного ландшафту та процесів, які супроводжують її формування. У цьому контексті доцільним є використання поняття *географічного простору (геопростору)*, як такого, що розкриває головні аспекти етнокультурного регіону і може розглядатись як об'ємна сукупність відносин між географічними об'єктами, які розташовані у межах певної території і розвиваються в часі. Крім традиційного фізико-географічного підходу до розгляду геопростору, він може вивчатись з позицій: геополітики, культури, традиційної культури. Етнокультурний географічний простір влаштований по-різному: від геометричного простору у селитебних ландшафтах до організованого за принципом протиставлення сакрального і профанного у традиційних культурах [224]. Досить часто поняття «просторовий» і «територіальний» є синонімічними. Для опису структури території або простору застосовують різні поняття, зокрема: ареал, регіон, район, область, провінція, край, країна, місце тощо.

Поняття «*місце*» є одним із домінуючих у географії і використовується для віднесення певного об'єкту до конкретного географічного простору. Для характеристики «місця» визначено концепти: місце як фізична локація, місце як культурна або соціальна локація, місце як контекст, місце як конструкт у часі, місце як процес [108]. Найближчим до теми нашого дослідження є поняття місця культурної локації, яке споріднене з «етнокультурним регіоном» [259].

Місце може бути ідентичним «малій батьківщині», «рідному краю». Простір, з яким ідентифікують себе індивіди, – це селитебний ландшафт і регіон. Мала батьківщина, яка ідентифікується як регіон, не завжди співпадає з межами сучасних політико-адміністративних структур. В українському краєзнавстві таке розуміння регіону наповнене неформальним змістом і ототожнюється з такими аналогами, як князівство, воєводство, губернія. Такі таксони інколи називають *край*.

Для створення цілісної картини життєдіяльності окремих регіонів необхідні міждисциплінарні дослідження, де основою виступає уявлення про етнокультуру як форму існування етносів у певних історико-географічних умовах. Регіональна історія формується в результаті взаємодії традиційних етноспільнот, які за тривалий період виробляють багато спільних елементів у природокористуванні, культурних цінностях тощо [46].

Для регіонального етнокультурного ландшафтознавства головним є поняття *регіону* (можливий синонім – район[1]), який «…виступає як створена силами внутрішнього тяжіння територія, яка є однорідною з погляду певних визначальних критеріїв і за цими ж критеріями відрізняється від суміжних територій» [33, с. 61]. Регіон – найзручніше та найзмістовніше поняття з усього синонімічного ряду, за допомогою якого можна позначити етнокультурну територію, виокремлену за певними ознаками і відокремлену за цими ж ознаками від іншого регіону [229].

Регіон – складна і багаторівнева категорія. Англійське слово region походить від санскритського кореня *reg, який означає «різати», «проводити межу». Відповідно, головним ідентифікатором регіону є його межі (кордони), які і визначають цілісність формації.

Регіон як ціле можна розглядати в різних аспектах (фізико-географічному, історико-культурному, антропологічному, етнічному). При цьому регіон можна вважати «безрозмірним» поняттям, що містить каркасні, точкові та гуманістичні ландшафти. О. І. Шаблій зазначає ієрархічність регіонів, які сформувались у складі цивілізаційних «світів» на основі специфічних особливостей природи, історії, демографії, культури, господарського розвитку, взаємодії суспільства і довкілля [20, с. 14]. Автор наголошує на етнічному принципі виділення регіональних структур.

У фізичній географії *регіон* – це типологічний ландшафт відповідного

[1] Семантично в англійській мові поняття «регіон» та «район» мають спільне походження, у російській та українській – різне. У географії виділяють відповідні категорії просторового розуміння регіону: абстрактне поняття простору, теоретичне – території, буденне – місця.

ієрархічного рівня (від фізико-географічного району до фізико-географічної країни). В. О. Ніколаєв пропонує ввести поняття «регіональне ландшафтознавство», яке покликано вивчати «як внутрішню будову, так і зовнішні зв'язки ландшафтів, …які створюють крупні єдності. При розгляді фізико-географічних регіонів – складних багатоярусних геосистем – тепер вже неможливо обмежуватись покомпонентним аналізом їх структури» [161, с. 5].

У культурології до визначення «регіону» вносять відповідні корективи, виокремлюючи специфічне культурне утворення, вписане в ландшафтний комплекс, основу якого складає однорідне фізико-географічне середовище, відносно однорідна економіка, які формують каркас суспільного життя та загальне тло історико-етнографічного розвитку [45].

Регіон має значний запас стійкості: за умов певного коливання кордонів, у тривалих часових зрізах вони чітко відображаються на галузевих та загально-географічних картах. Відбуваються колонізаційні процеси, трансформуються типи природокористування, втрачаються археологічні культури і пам'ятки, а у регіонах залишаються стійкі параметри (розміри, межі, назви), утворюючи стабільну структуру регіонального рівня. Досить часто, зі зміною просторово-часових структур, помітне збільшення стабільності ареалу регіону (стійка межа або кордон).

Трактування *етнокультурного ландшафту як регіону* [59] можливе у випадку його освоєння етноспільнотами, які займають визначений простір (місце) і трансформують його відповідно до своїх традицій природокористування. Такого підходу притримується О. С. Кусков, який культурний ландшафт вважає синонімом «території», «простору», «регіону», «місця» [132]. Автор вважає, що будь-який земний простір, життєве середовище достатньо великої групи людей є культурним ландшафтом, якщо ця територія одночасно цільна і диференційована, а етнос освоїв її утилітарно, семантично і символічно [132]. Схоже значення має «етноландшафтна система» [89], представлена етнічними утвореннями, які формують єдину цілісність, що створюється на засадах спільності умов і форм їхнього

існування в одному регіоні.

Регіон, накопичуючи історико-культурні та етнографічні зміни упродовж історичного часу, набуває культурно-ландшафтних рис, перетворюючись у різновид антропогенного ландшафту – *етноландшафт*. Його межі співпадають з ареалом проживання відповідної етнічної групи. Дослідженням цих структур займається регіональне етнокультурне ландшафтознавство [45].

П. І. Надолішній вводить поняття «етнорегіону», який розглядає як простір концентрованого вияву етнорегіональних факторів на підґрунті локальної специфіки, а Поділля відносить до західних областей [33]. Для реконструкції регіону необхідно проаналізувати системи, які накладаються: археологічну культуру, антропологічний тип населення, типи традиційно-побутової та духовної культури, ландшафтно-господарський стереотип, фольклористику, політичну історію, природні умови та ресурси, тип ландшафту.

Регіон, тобто ареал проживання етносів, може бути різнорідним з погляду культурного та природного наповнення. Для Поділля, що відрізняється значним природним різноманіттям, складною історією, територіально диференційованою культурою, базовим регіональним таксоном може бути *край (область, земля)*, який є аналогом ландшафтної провінції. В. О. Горбик та П. І. Скрипник [33] вважають, що «край» в історико-краєзнавчому сенсі потрібно розуміти як певну територію, що підлягає комплексному вивченню. Визначальними аспектами у вивченні територіальних меж та кордонів краю є: 1) фізико-географічний; 2) економічний; 3) політичний; 4) етнічний; 5) адміністративний.

Етнокультурний регіон формується на основі відповідного каркасу території (аналогу геокультурного каркасу за О. Г. Дружиніним, 1999), роль якого виконують етнокультурні ландшафтні комплекси. Такий регіон складається з поєднаних етнокультурних ландшафтних комплексів і міжрегіонального простору [55]. Специфіка регіону пов’язана з особливостями формування каркасних селитебних ландшафтів (моно-, дуо- і поліетнічні містечка і села) і компліментарністю з іншими етносами. Можна зробити

висновок про ускладнення етнокультурних ландшафтів і формування етнокультурних особливостей регіонального рівня.

Врахувавши вищезазначені особливості регіонального концепту, можна дійти висновку, що найпридатнішим об’єктом регіонального етнокультурного ландшафтознавства є «*етнокультурний регіон*», який виокремлюють за такими чинниками:

- природні умови та ресурси;
- структура натуральних і етнокультурних ландшафтів;
- особливість історичного розвитку (зміни стратів);
- етнічний склад регіону;
- риси духовної та матеріальної культури;
- регіональна ідентичность та самоідентичність [45].

У полікультурних регіонах представлені етноси, не рівноцінні за своєю роллю у формуванні етнокультурних ландшафтів. Необхідно виділити домінуючу (з корінними етносами), інші корінні (національні меншини), міську, реліктову, згаслу етнокультури. Полікультурні регіони характеризуються етнічною й релігійною мозаїкою, наявністю етносів, присутніх у сусідніх регіонах і країнах, і, разом з тим, – наявністю регіональної самосвідомості, що може переважати етнічну.

1.2. Конструктивно-географічна суть прикладних етнокультурних регіональних досліджень

Дослідження етнокультурних регіональних ландшафтів доцільно здійснювати у методологічному полі конструктивної географії. У такому разі об’єктом дослідження будуть слугувати етноландшафтно-господарські системи (ЕЛГС), сформовані етносом (етносами) у різних часових зрізах.

Головною особливістю ЕЛГС є перевага етносоціально-екологічного чинника, що визначає спрямування на збереження стійкості природного довкілля при максимально можливому зростанні ефективності використання

ресурсів. Головні ознаки етноландшафтно-господарських систем обумовлені вихідною структурою ландшафтних комплексів і типом господарювання створених об'єктів. В умовах незначного господарського освоєння ЕЛГС наближуються до вихідного середовища – ландшафтних комплексів, а на локальному рівні, наприклад, для містечкових етнокультурних ландшафтів, навпаки, практично повністю видозмінюють природні ознаки, зокрема, власну структуру, і стають господарськими (урбанізованими) системами [186, с. 129].

Етноландшафтно-господарські системи, як зазначає В. М. Петлін, залишаються ландшафтними формаціями (природна підсистема) з усією сукупністю відповідних таксонів та пов'язані з ними через механізм коадаптації етнічної господарської підсистеми. Такі субсистеми не повинні бути антагоністами, бажано, щоб вони діяли у напрямі підтримки гармонійного вписування загальної системи у ландшафтне довкілля [186, с. 130].

Перетворення етнокультурних ландшафтів є послідовною низкою спрямованих змін їх станів у межах інваріанту, що відбувається шляхом цілеспрямованих трансформацій структури і режиму використання у часових зрізах [256]. Цей історико-ландшафтознавчий принцип спрямовує дослідника на вивчення саме структурних особливостей ландшафтів, їх режимів і використання.

Зважаючи на вищезазначене, доцільно визначальним поняттям прикладних конструктивно-географічних досліджень вважати просторово-часову організацію етноландшафтно-господарських систем або окремих процесів, їм притаманних.

Головними напрямами прикладних регіональних етнокультурних досліджень є: ландшафтне планування, оптимізація етнокультурних ландшафтів, їх раціональне використання та охорона, ландшафтний моніторинг та ландшафтний кадастр.

Ландшафтне планування (проектування) – ландшафтно-екологічно обґрунтована територіальна організація природного довкілля і господарської

підсистеми, спрямована на ефективне використання і збереження природних ресурсів, а також на матеріальну, екологічну та естетичну оптимізацію умов життєдіяльності відповідного етносу.

Серед напрямів ландшафтного планування необхідно виокремити:

- перетворення ландшафтів для надання їм більш сприятливих умов для життєдіяльності (польські садово-паркові ландшафти);
- ландшафтно-екологічне планування з метою еколого-економічної оптимізації розташування господарської діяльності і об'єктів (польські фільварки);
- ландшафтне планування технологій виробництва і захисних заходів у господарських об'єктах;
- ландшафтне планування розташування і організація селитебних ландшафтів з метою оптимізації їх функціонального зонування (квартальна забудова містечок Поділля) і екологічного благополуччя;
- ландшафтне планування перетворень з метою підвищення стійкості ландшафтів до антропогенних навантажень (польські садиби і маєтки);
- ландшафтне планування з метою підвищення естетичної привабливості рекреаційних, селитебних ландшафтів (польські садиби та садово-паркові ландшафти);
- ландшафтне планування охорони природи і відновлення деградованих угідь [105, с. 220].

Планування етнокультурних ландшафтів базується на ландшафтно-екологічних принципах та правилах.

Принцип природно-господарської адаптивності спрямовує на певне зближення, пристосування структури та функціонування антропогенного ландшафту до морфологічних особливостей місцевого ландшафту. Цей принцип стосується не тільки освоєного простору, оскільки етнокультурний ландшафт адаптується також у часовому вимірі. Особливо це проявляється у відповідних часових зрізах, що будуть проаналізовані у підрозділі 2.3.

Закон необхідної різноманітності ЕЛГС (природно-господарських геосистем [160]), відповідно до якого функціонування будь-якої системи можливе за умови, коли у ній взаємодіють не тільки неоднорідні, але й взаємодоповнюючі елементи. Спрощення структури ландшафту в процесі етнічного природокористування може призвести до його дестабілізації. Характер природокористування поляків у Поділлі підтверджує необхідність застосування цього закону, вплив якого обумовлював формування фільварків у відповідності з нормами, що визначали відносні площі орних угідь, луків, лісів, водних об'єктів. Як зазначає В. О. Ніколаєв, що цей закон відповідно до ландшафтного планування найкраще інтерпретується таким чином: антропогенний ландшафт тим краще піддається управлінню, чим ближче його територіальна і часова організація пристосована до морфології і динаміки натурального ландшафту [160, с. 172].

Раціональне природокористування можна розглядати як сукупність усіх форм експлуатації природно-ресурсного потенціалу та заходів з його збереження [201, с. 404]. За час існування людського суспільства типи, види і форми природокористування постійно змінювалися і ускладнювалися. Враховуючи особливості предмету дослідження, потрібно визначити історичні типи природокористування (ІТП); їх аналіз може бути продуктивним лише у тому випадку, коли конкретні ІТП розглядаються крізь призму цивілізаційних та етнокультурних відмінностей [9] і є об'єктом наукових інтересів географів, етнографів, антропологів, істориків, екологів, економістів тощо. Внаслідок етнокультурного різноманіття та нерівномірності розвитку людських спільнот можливе як синхронне співіснування різних типів природокористування в межах регіону, так і доповнювальне використання їх всередині однієї і тієї ж спільноти.

Історичні типи природокористування, розглянуті у дослідженні, припадають на кілька етапів:

– аграрний, для якого у різні історичні епохи характерними були різноманітні форми сапного (ручного) і плугового (рілля) землеробства,

кочового (номадизм) і осілого (стаціонарного) скотарства, а також їх поєднання. У передіндустріальну (аграрно-мануфактурну) епоху важливі зрушення сталися в структурі ресурсокористування. Спочатку експлуатувалися переважно «первинні» ресурси, пов'язані із задоволенням базових, передусім харчових, потреб етносу. З переходом до аграрно-мануфактурної стадії розвитку більшого значення набувають «вторинні» ресурси, особливо лісові і мінеральні (корисні копалини), призначені вже не для прямого споживання етноспільнотою, але для мануфактурної промислової переробки;

– індустріальний, коли відбулось поступове збільшення ролі інтенсивного способу природокористування, заснованого на великих вкладеннях праці і капіталу на одиницю земельної площі, використанні досягнень технічного прогресу, вдосконаленні технологій використання ресурсів.

У сучасній науковій літературі актуальним напрямом досліджень є вивчення унікальності формування регіонів, просторово-часова виокремленість яких визначається географічним становищем, характером етнічного заселення, традиціями етнокультурного природокористування, належністю до різних цивілізаційних світів [9].

Застосування хронологічної парадигми полягає в тому, що всі існуючі нині особливості ландшафтів, способи життя етносу, його господарювання, пов'язані з ними особливості природокористування, можна пояснити, простежуючи і аналізуючи напрями їх утворення у часових зрізах. Такий підхід буде особливо продуктивним для регіонів, які сформувались як фронтирні [45]. Саме для Поділля, яке є фронтирною структурою, пропонується спеціальна часово-просторова класифікація форм природокористування.

О. Є. Афанасьєв виокремлює три організаційні форми природокористування – зональне, інтразональне й інкорпороване, відмінності між якими означені переважно етнічними аспектами заселення та освоєння фронтирних територій регіону [9].

Автор праці «Поліетнічність історико-географічного процесу

природокористування в трансграничних фронтирних регіонах» визначає зональні форми природокористування як такі, що формуються в умовах пристосованості населення до фізико-географічних умов проживання – кліматичних, ґрунтових, флоро-фауністичних характеристик тих чи інших природних смуг (наприклад, використання лісових ресурсів у мішанолісовій смузі, або землеробство в лісостеповій смузі). Таку форму природокористування переважно розвиває автохтонний етнос (українці), і її різновиди можуть бути подібними в інших етносів, що мешкають у подібних фізико-географічних умовах.

Інтразональні форми природокористування розвиваються на паритетних засадах як природними, так і суспільними умовами, і визначаються спільністю механізмів соціально-економічного прогресу, що залежить від природно-ресурсного потенціалу (наприклад, гірничопромислове природокористування, технологія якого загалом не відрізняється між різними регіонами й етносами).

Польське природокористування та формування етнокультурних ландшафтів можна віднести до *інкорпорованих історичних форм природокористування*, які О. Є. Афанасьєв визначає як такі, що привнесені в ареал проживання конкретного етносу представниками інших народів – переселенцями, мігрантами, які зберігають на певному часовому етапі свого спільного з автохтонним етносом проживання традиційні та/або специфічні для себе типи і види природокористування, а згодом вони поширюються (інкорпоруються) у середовище господарювання автохтонного населення [9].

У зв’язку з означеною проблематикою етнокультурних форм природокористування, важливим є вивчення регіонів, які характеризувалися у минулому фронтирним транскордонним положенням, що багато в чому може допомогти і в розумінні сучасного розвитку антропогенних ландшафтів, розташованих на стику цивілізаційних і етнічних меж.

Оптимізація етнокультурних ландшафтів включатиме такі напрями:

– повна консервація (музеєфікація) або збереження існуючого режиму;

- суворо регламентоване, переважно екстенсивне використання у поєднанні з заходами, спрямованими на підтримання природної рівноваги у ландшафті;
- активний перетворювальний вплив на ландшафт, але у межах припустимих норм [141].

Серед об'єктів оптимізації зазначимо ландшафтно-техногенні та ландшафтно-інженерні системи, представлені культурними пам'ятками польського етносу. Це культурні ландшафти, де гармонійно поєднались унікальні властивості природи, історичні події, оригінальні архітектурні або господарські комплекси. До них належать історико-географічні центри містечок з квартальною забудовою, сакральні і тафальні ландшафти (культові споруди з оригінально оформленими земельними ділянками навколо них), фортеці з прилеглими територіями, садово-паркові ансамблі з палацами та садибами, старі водяні млини, заводи і фабрики на річках тощо [71, с. 244].

Ландшафтний моніторинг є самостійною формою спостереження і контролю за станом ландшафтів і їхніх морфологічних частин у процесі природокористування з метою їх оцінювання, прогнозування та обґрунтування раціонального використання та охорони природи. Загальна програма моніторингу складається з визначених етапів: 1) здійснення ландшафтного кадастру; 2) збирання первинної моніторингової інформації; 3) опрацювання моніторингових даних та їхній аналіз; 4) систематизація та збереження інформації; 5) передавання інформації споживачам [156, с. 142].

Після інвентаризації та оцінки етнокультурних ландшафтів необхідним етапом є *прогнозування*, яке включає дослідження, спрямовані на виявлення напрямів, ступенів, швидкості і просторових масштабів майбутніх змін природних компонентів та їхніх зв'язків, а також ландшафту загалом з метою розробки заходів оптимізації природного середовища [257]. Наступним етапом є еколого-географічна експертиза, яка передбачає оцінку можливих наслідків у випадку реалізації проектів. Останнім етапом є контроль за функціонуванням

етнокультурного ландшафту, а також оперативне управління діючим ландшафтним комплексом.

Прикладні етнокультурні регіональні дослідження дозволяють визначити частку натурального і антропогенного у ландшафті, його специфіку, особливості впливу місцевої етнокультури та ступінь збереженості окремих об'єктів, що мають приналежність до різних часових періодів. Основними напрямами прикладних етнокультурних регіональних досліджень є: ландшафтне планування, оптимізація етнокультурних ландшафтів, їх раціональне використання та охорона, ландшафтний моніторинг та ландшафтний кадастр.

1.3. Дослідження ландшафтів Поділля етноспільнотами (на прикладі польської)

Пізнання поляками Поділля відбувалось нерівномірно як у просторі, так і у часі. Це зумовлено історією розвитку регіону, його розташуванням у фронтирі двох цивілізацій – західної і східної та прикордонному положенні упродовж тисячоліть, й, особливо, останніх століть, між різними державами. Виокремити етапи і періоди у цьому пізнанні важко тому, що всі описи і наукові дослідження були тісно пов'язані з вивченням Польщі й України, зокрема її правобережної частини. Тобто дослідження Поділля були невід'ємною складовою вивчення більших за площею регіонів. Крім цього, предметом нашої роботи є проблема не загального пізнання науковцями окремого регіону, а дослідження поляками Поділля. Звідси, логічною є постановка завдання визначення у вже існуючих етапах та періодах регіональних краєзнавчих досліджень території Правобережної України своєрідних проміжків часу, в яких пізнання Поділля поляками були найпродуктивнішими (у табл. 1.1 виділені курсивом).

Пізнання Поділля поляками у XIV-XVIII століттях. Дослідження території Поділля поляками у XIV-XVIII століттях здійснювалось спорадично, переважно транзитними особами: послами, мандрівниками, істориками, хронікерами тощо. Перші згадки назви «Поділля» зустрічаються в історичних

хроніках. Як назва окремого краю слово «Поділля» (Podola) використано в 1331 році у хроніці М. Стрийковського і в описі С. Сарницького [269]. Як уже зазначалось, описи, хроніки, розповіді частіше були загальними, однак це – одні з перших письмових джерел, що є свідченнями поляків про Поділля.

Таблиця 1.1

Основні етапи та особливості розвитку регіональних природничих та краєзнавчих досліджень території Правобережної України

№	Етапи	Періоди	Рівень пізнання	Основні особливості
1	Початкового пізнання природи (40-35 тис. р. до н.е. – V ст. до н.е.)	Ранній (40-35 – 10-12 тис. р. до н.е.)	Побутовий	1. Всебічне пізнання тільки тих природних явищ і компонентів, які мали практичне значення. 2. Регіональний характер пізнання природи. 3. Передача знань в усній формі та шляхом засвоєння практичних навичок. 4. Поява перших графічних зображень природи.
		Пізній (10 тис. р. до н.е. – V ст. до н.е.)		
2	Краєзнавчого опису природи (V ст. до н.е. – XVIII ст.)	Античний (V ст. до н.е. – середина I тис. н.е.)	Суспільний	1. Створення перших письмових описів природи України. 2. Опис земель, на засадах їх чіткої фіксації, у т.ч. і засобами географічних координат. 3. Комплексний характер описів природи. 4. Детальний опис півдня України, частково лісостепу, відсутність даних про північні (поліські) райони.
		Літописно-краєзнавчий (кінець I тис. н.е. – XIII ст.)		1. Створення письмових джерел (літописів) місцевими авторами, рідною мовою. 2. Використання історико-географічного методу (у літописах природа описана упродовж століть). 3. Чітка часова фіксація несприятливих явищ. 4. Спроби аналізу конкретних природних явищ та стану окремих природних об'єктів. 5. Трактування природних явищ та подій на рівні свого світосприйняття.
		Відродження краєзнавчих досліджень (XIV – XVIII ст.)		*1. Опис природи України переважно західноєвропейськими географами та мандрівниками.* *2. Поява перших друкованих джерел з географічною інформацією.* *3. Комплексний характер описів: природа, населення, господарство.* *4. Детальний опис окремих компонентів природи.* *5. Зародження елементів наукових пошуків та досліджень.*
3	Наукових пошуків	***Зародження наукових основ комплексного вивчення природи (друга половина XIX –***	Науковий	*1. Диференціація географії на окремі галузі.* *2. Розвиток по компонентних досліджень.* *3. Організація єдиних кафедр географії та етнографії, товариств.* *4 Організація комплексних експедиційних досліджень.* *5. Зародження ландшафтознавчих досліджень та*

		поч. XX ст.)		*фізико-географічного районування.* *6. Практична спрямованість комплексних природничих досліджень.* *7. Дослідження впливу людини на природу.*
		Геолого-геоморфологічних досліджень та розвитку на їх основі фізико-географічного районування (20-ті – початок 50-х років XX ст.)		1. «Ренесанс» галузевих географічних наук. 2. Переважання в природничих дослідженнях геолого-геоморфологічних та біогеографічних пошуків. 3. Формування науково-дослідних інститутів (галузевих і географії). 4. Розвиток фізико-географічного районування. 5. Зародження нових напрямів комплексних природничих досліджень.
		Ландшафтознавчий (середина 50-х – кінець XX ст.)		1. Розвиток польових ландшафтознавчих досліджень. 2. Проведення перших наукових конференцій і нарад з ландшафтознавства. 3. Розробка нових методів і принципів комплексних природничих досліджень. 4. Створення перших колективних монографій і серій книг з питань ландшафтознавства та фізико-географічного районування. 5. Розвиток нових напрямів у ландшафтознавстві.
		Конструктивний (початок XXI ст. – сьогодення)		1. Розвиток напрямів конструктивної географії та конструктивного ландшафтознавства. 2. Дослідження культурних та етнокультурних ландшафтів.

У 1517 році опубліковано працю М. Мєховського «Трактат про дві Сарматії», у якій автор дає детальний опис кордонів регіону, зазначає його переваги: «Далі на захід розташоване Поділля, що межує на півдні з Молдавією та Валахією, а на сході – з татарськими степами і Таврійським островом. Це – найродючіша земля, багатюща хлібом та медом. Хоча там грубо обробляють землю, орють мало і неглибоко, а сіють поверхово, пшениця родить три роки підряд тільки тому, що при зборі хлібу під час жнив певну кількість зерен залишають розсипаною на землі, щоб вони зійшли на наступний рік без обробки та оранки поля. Трава на пасовищах так швидко і так рясно там сходить і росте, що за три дні виростає вище сажені, а за трохи більший строк обплутує і приховує плуг, забутий у трав'янистих місцях» [149, с. 94-95]. Автор зазначає витік Південного Бугу поблизу містечка Хмільник (сучасна Вінницька область). Недоліком праці М. Мєховського є відсутність посилань на джерела.

У 1574 році опубліковано працю Я. А. Красіньського «Полонія. До ясновельможного та могутнього Генріха Першого Валуа, з ласки божої Польського короля». Автор поділяє коронну Русь (Волинь і Подолію), але чомусь не згадує Брацлавське воєводство; аналізує природні ресурси регіону. Опис Поділля здійснено у стилі «земля обітована», що чекає на освоєння. Опис нагадує відповідний уривок з трактату «Про дві Сарматії» М. Мєховського (втім, впевненості, що запозичення є прямим) [36].

У 1577 році М. Кромером видано працю «Полонія або про положення, людність, звичаї, уряди та справи громадські Королівства Польського», в якій називаються Червона Русь і Поділля, проаналізовано етимологію «Поділля»: «Є ж королівство [Польске – авт.] майже цілком рівнинним і сонячним, найбільше те, що на захід сонця і на північ звернене, і те, що далеко на схід є Поділлям, як навіть самим ім'ям пологість оголошує, з точки зору своїх сусідніх Молдови, Русі та Угорщини гір» [35, ч. 2, с. 40].

Наприкінці XVI століття видано працю А. Гваньїні «Хроніка європейської Сарматії» (1581), в якій описано територію Польського королівства і Великого князівства Литовського [53]. В описі Сарматії автор приділяє значну увагу аналізу історико-географічних джерел попередників, характеризує межі території та природні компоненти. А. Гваньїні зазначає існування сарматського народу, від якого взяли початок поляки та інші слов'яни. Автор називає такі етноси у Русі: слов'янський, руський, грецький, вірменський, згадує єврейський. До Руських провінцій віднесено Львівську і Галицьку землі, Подільський край, який «…дуже великий. Він лежить біля валаського та молдавського кордону на півдні. На сході межує з рікою Доном, що біля Меотійського озера та Евксинського моря, тягнеться аж до перекопських татар. Він має дуже великі порожні поля. Ця країна родюча і багата всім, що родить земля» [53, с. 416].

У 1585 році опубліковано хорографію (опис місцевості) С. Сарницького «Опис Старої та Нової Польщі». Автор аналізує топоніми Бакота, Балаклей, Чапчаклей, Кучмень, Качибей, зазначаючи їх татарську етимологію. Поділля привертає увагу автора можливим зв'язком етимологічного значення зі словом

«долина». Поділля він називає областю, що розташована при долині. На жаль, не зрозуміло, чи має на увазі автор суто долинське мікро-Поділля, чи велику історико-географічну область з цією ж назвою [35].

У 1632 році польським ученим Ш. Старовольським опубліковано працю «Полонія», у якій автор описав Русь Червону (Руське, Подільське, Брацлавське воєводства). Загалом, Русь автором охарактеризована як дуже багатий край «…плодів, дичини, худоби, риби та меду чисельність нескінчену має, особливо на Поділлі, де з кущів та інших духмяних трав і квіток бджолами збирається» [за 34, с. 220]. Галицький повіт Руського воєводства описаний бідно, з «акцентом» на урбаністичні особливості (Галич, Бережани, Підгайці). Подільське воєводство автор ділить на Кам'янецький, Теребовельський та Летичівський повіти. Мешканці регіону «…мабуть й Італії або Угорщині за родючістю землі та багатством не позаздрили б» [за 34, с. 54]. Автор згадує понад 20 міст та містечок (Кам'янець-Подільський, Панівці, Теребовля, Летичів, Гусятин, Бар, Чортків, Янів, Зиньків, Меджибіж, Городок, Язловець, Сатанів, Тернопіль, Китайгород, Дунайгород), пов'язаних з фортифікаційними спорудженнями регіону. Ш. Старовольський лаконічно описує територію Брацлавського воєводства, зазначаючи його розташування «за Поділлям, на татарському кордоні». Праця польського дослідника дає можливість зробити висновок, що містечка (Мурафа, Яришів, Шаргород, Фельштин, Хмільник, Брацлав, Вінниця) представлені переважно белігеративними ландшафтами, формування яких зумовлено маргінальним розташуванням воєводства.

У 1747 р. опубліковано тритомну працю Шимона Єжи Цереновича «Plac prawnych prac» (Збір правових пошуків), у якій є географічні реєстри Подільського воєводства, що налічують понад 2000 назв сіл та 1000 назв містечок, також наведено відомості про польські маєтки [124].

За другим поділом Речі Посполитої (1793), Поділля, відійшовши під владу Російської імперії, тісно пов'язало свою долю з Україною. Однак у новоутвореній Подільській губернії до початку XX ст. продовжувала зберігатися пам'ять про польське багатовікове панування.

Важливим напрямом наукових інтересів польських краєзнавців у XIX – на початку XX ст. було дослідження особливостей Поділля, що використовувалось для обстоювання польських претензій на цей край [241]. Перші повноцінні трактати з'являються у XVIII сторіччі. До них можна віднести працю А. Нарушевича «Історія польського народу», в якій простежено заселення регіону польським етносом з 1386 року. Специфіка досліджень Поділля з початку – середини XIX століття полягає в тому, що ними займались переважно польські вчені. Майже в усіх публікаціях Поділля розглядалось у контексті історії Речі Посполитої як її невід'ємна складова.

Поділля в працях польських дослідників у XIX – початку XX ст. На початку XIX століття через відсутність значних наукових осередків дослідження регіону відбувалися стихійно і були прерогативою окремих учених та ентузіастів, які переважно безсистемно займалися накопиченням краєзнавчих емпіричних матеріалів. Перспективи розвитку українського географічного краєзнавства були закладені краєзнавчою діяльністю В. Марчинського, М. Балінського, Г. Бельке, М. Ломніцького та ін.

Деякі елементи краєзнавчих описів на початку XIX століття з'являються в працях С. Сташиця та К. Гіжицького. Перший досліджував геологічну будову території Польщі та прилеглих регіонів, зокрема і Поділля. Крім цього, вчений склав досить детальні геологічні карти.

У 1809 році С. Бредецький опублікував результати австрійської ревізії 1807 року в праці «Описание Венгрии и Галиции», проаналізувавши склад і кількість населення Галичини за округами. Це одне з перших наукових досліджень, що містить відомості про населення Західного Поділля.

У 1800 році видано топографічний і камеральний опис Подільської губернії Екстера, у 1819 році – топографічний та статистичний опис В. Рудлицького [169], які зберігаються у картографічному фонді Хмельницького обласного державного архіву. Опис 1819 року більший за обсягом від опису Екстера, але водночас його дублює: у визначенні розташування губернії по відношенню до сусідніх територій, в описі річок, флори та фауни регіону вони є майже ідентичними. Етнокультурні

особливості розкриті через характеристику соціальних формацій: «Купці та міщани – це переважно євреї, яких багато мешкає в усіх містах і містечках. В їхніх руках – вся торгівля закордонними товарами. Хліборобством євреї взагалі не займаються й на роботу, пов'язану із землеробством, до християн не наймаються. Купців і міщан-християн небагато: у місті Кам'янці – вірмени, а в Могилеві – вірмени та греки» [169, с. 44-45]. В описі губернського землеміра Екстера перераховані містечка губернії за повітами, проаналізовано господарську діяльність євреїв, вірмен та українців. Опис В. Рудлицького є структурованим і подання інформації проведено з чітким структуруванням окремих тематичних розділів; також у ньому є детальні статистичні дані про населення, природні ресурси та особливості господарювання в окремих повітах. Натомість, в описі Екстера подано лише характеристику окремих сторін життя, яким приділено окремі абзаци праці.

З етнографічного погляду, культурні особливості етносів висвітлені у працях польських етнографів Ф. Гіжицького «Щоденник подорожі з Вільно через Одесу до Стамбула» (1810), Л. Голомбйовського (1830), М. Стрийковського (1846), Ю. Крашевського (1845). Польський етнограф В. Завадський у праці «Картини Русі Червоної» дав детальний опис життя Західного Поділля [12, с. 13-14].

Історико-статистичним описом Поділля та Галичини займалися В. Марчинський «Статистично-топографічний і історичний опис Подільської губернії» (т. 1-3, 1820-1823) [292] (рис. 1.2), О. Пшездзєцький «Поділля, Волинь, Україна. Картини місць і часів» (т. 1-2, 1840-1841) [281] (рис. 1.3), польські історики і археографи М. Балінський і Т. Ліпінський «Старожитна Польща під поглядом географічним, історичним і статистичним» (т. 1-3, 1843-1846) [290].

Першим, хто на початку XIX ст. спробував зробити фундаментальне дослідження Подільського регіону шляхом складання описів його міст і сіл, був Вавжинець Марчинський (1778-1845). У 1820-1823 рр. В. Марчинський видав польською мовою свою головну наукову працю в трьох томах «Статистичний, топографічний та історичний опис Подільської губернії» [292]. У виданні, що було розраховане на відомче користування, вперше в історіографії подано

узагальнюючий огляд природно-географічних умов та історії Поділля, а в другому та третьому томах уміщені різні за обсягом історико-статистичні довідки про всі міста, містечка й головні села (додаток А1).

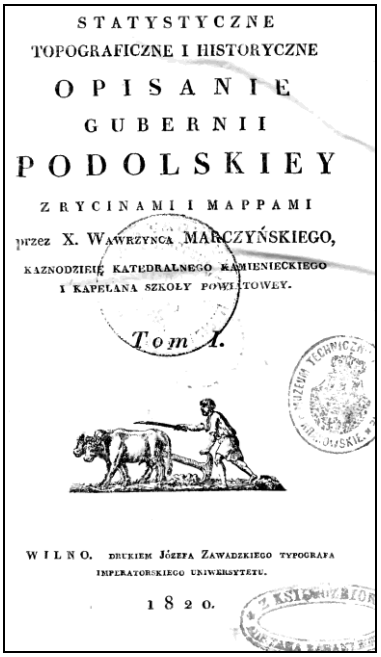
STATYSTYCZNE
TOPOGRAFICZNE I HISTORYCZNE
OPISANIE
GUBERNII
PODOLSKIEY
ZRYCINAMI I MAPPAMI
przez X. Wawrzyńca MARCZYŃSKIEGO,
KANONDZIEIC KATEDRALNEGO KAMIENIECKIEGO
I KAPELANA SZKOŁY POWIATOWEY.
Tom I.
WILNO. DRUKIEM Józefa Zawadzkiego typografa
IMPERATORSKIEGO UNIWERSYTETU.
1820.

Рис. 1.2 **В. Марчинський «Статистично-топографічний і історичний опис Подільської губернії»**

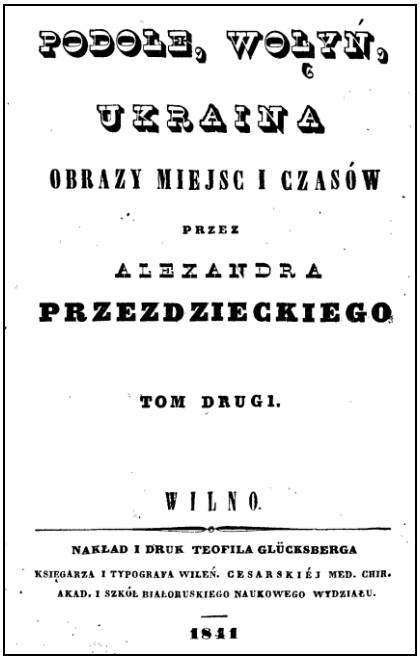
PODOLE, WOŁYŃ,
UKRAINA
OBRAZY MIEJSC I CZASÓW
PRZEZ
ALEXANDRA
PRZEZDZIECKIEGO
TOM DRUGI.
WILNO.
NAKŁAD I DRUK TEOFILA GLÜCKSBERGA
KSIĘGARZA I TYPOGRAFA WILEŃ. CESARSKIEJ MED. CHIR.
AKAD. I SZKÓŁ BIAŁORUSKIEGO NAUKOWEGO WYDZIAŁU.
1841

Рис. 1.3 **О. Пшездзєцький «Поділля, Волинь, Україна. Картини місць і часів»**

Своєрідним доповненням до тритомника В. Марчинського стала праця вихідця з магнатської родини, польського письменника та історика Олександра Пшездзєцького (1814-1871) «Поділля, Волинь, Україна. Образи місць і часів» [281]. Сучасного дослідника-краєзнавця цікавлять у цьому виданні не стільки історичні описи міст і сіл, скільки вміщені тут власні спостереження автора про життя і побут місцевого населення, які дають нам уявлення про соціально-економічні відносини досліджуваного періоду на Поділлі [235].

Цікавими є описи подільських земель Томаша Свєнцького та Станіслава Маєрського. Поділля в їх працях розглядається як втрачена, але невід'ємна частина Польщі. Їх бачення історії краю дещо викривлене, що не заважає ознайомленню з представленою в описах важливою інформацією про стан регіону, його фізико-

географічні характеристики. На жаль, дані описів є неповними, а іноді такими, що змушують сумніватися в їх правдивості [276, 294].

У праці Томаша Свєнцького «Опис старожитньої Польщі» аналізується склад Подільського воєводства. Складалося воно з Кам'янецького, Летичівського і Червоногродського повітів. Гербом воєводства було золоте сонце на білому фоні. Автор зазначає, що Подільський край межує з Волинню на півночі, на сході – з річкою Морахвою і воєводством Брацлавським, котре належало до України, на півдні – з річкою Дністер, на заході – з Руським воєводством або землею Галицькою [294, с. 88]. Автор подає загальний опис землі Подільської. В описі вказано, що земля є горбистою, краєвиди відкриваються прекрасні. Долини є найзаселенішими, вони вкриті буйною рослинністю, в тому числі садами з фруктовими деревами. За свідченням автора, земля ця дуже багата. Т. Свєнцький, як і багато інших авторів, що описували регіон, зазначає, що вона родить без великої праці. Також автора дивує той факт, що коли в інших краях ще лежить сніг, на Поділлі вже квітнуть дерева, раніше достигають фрукти й овочі.

Розглядаючи орографію Поділля, вчений найбільше уваги звертає на гори Медобори – визначає їх як найзначніші на території Поділля. Вони починаються там, де річки Буг і Бужок беруть свій початок, і сягають на півдні Дністра. Медобори знаходяться між річками Збруч і Смотрич. Вони є дуже гарними і справляють романтичне враження [294, с. 89].

Багато річок Подільського краю впадає у Дністер. Найбільшими автор називає Збруч та Смотрич, крім них згадується Студениця та Морахва, які відмежовують Поділля від України. Т. Свєнцький зазначає, що Дністер бере початок у Червоній Русі. Ріка є швидкою і тече поміж скелями. Вона є малосудоходною через пороги біля Ямполя, які, на думку автора, можна було б легко знести і тоді річка стала б доступною аж до Акерману [294, с. 89]. На Поділлі є такі корисні копалини, як алебастр, мармур, гіпс (у скелях над Збручем). Не бракує і мінеральних джерел – сірчисті в Адамові і Осоховцях, залізні – в Старокостянтинові.

Крім цієї фізико-географічної характеристики Т. Свєнцький дає короткий

опис найбільших міст та сіл Подільського воєводства, де вказує наявність замків, костелів, ринків, а також кому належали містечка та села.

С. Маєрський аналізує Поділля у праці «Опис земель давньої Польщі». Більшість даних стосується геології та орографії регіону. Автор описує, наприклад, Українську височину, що розташована від р. Соб і гірської Росі аж до Дністра. В західній частині відмітки висот сягають 300 м. Граніти виходять на денну поверхню не тільки у долинах річок, але й на підвищеннях. На гранітах розташовані еоценові глини з гіпсами, глауконіти з бурштином і олігоценові глини [276, с. 61].

За твердженням С. Маєрського, Подільська височина знаходиться між Морахвою і Бугом, сягає на півдні Дністра. На півночі має висоти до 300 м, на північному заході знаходиться Розточчя, яке представлене крейдовою формацією і перекрите третинними відкладами. На Подільській височині зустрічаються поклади опоки, літотамінових вапняків, пісковиків, піску і гіпсу. Західна частина є пагорбкуватою, а східна і південна – більш рівнинною. У західному Поділлі поклади гіпсу утворили печери і гроти. Також, за свідченням ученого, на Поділлі дуже багато ярів [276, с. 62].

Важливою з погляду характеристики соціально-економічних особливостей Поділля кінця XVIII – середини XIX століття, є праця Ю. Крашевського «Спогади з Волині, Полісся і Литви», видана у місті Вільно в 1860 році [274]. Автор виконав значну дослідницьку роботу, вивчаючи розвиток ремісництва на Поділлі. Він зазначає, що на всьому просторі лісостепу представлені гути, які зумовлюють номенклатуру сіл. У Подільській губернії є 19 селищ з назвою «Гута», причому найбільше їх – в Ушицькому повіті, що пояснюється найкращими умовами для розвитку цього промислу (наявність корисних копалин – глауконітових пісків) [274, с. 78].

Аналіз ефективності землеробства та скотарства і пов’язаних з ними торгівлі дає можливість польському вченому стверджувати, що орендатори отримували подвійну вигоду, налагодивши торгівельні зв’язки з Варшавою, Віднем, Вроцлавом. Це давало їм можливість з року в рік збільшувати стада великої рогатої

худоби, коней, вівців. Певну увагу краєзнавець приділяє опису деяких містечок північних районів сучасної Хмельницької області.

В описі Старокостянтинова Ю. Крашевський наголошує на тому, що містечко є надзвичайно важливим для Волині пунктом, «...оскільки тут знаходяться найбільші склади Волині, тягнуться довжелезні вервечки чумацьких маж; звідси, на зворотному шляху, забирають пшеницю. Містечко зсередини розсипане, вбоге, негарне; у ньому дві церкви відновлені з руїн домініканського костелу; скромний костел капуцинів становить єдину оздобу...» [274, с. 90].

Однією з перших етностатистичних праць, присвячених виключно Галичині, було дослідження М. Веселовського «Rysy statistyczno-geograficzny Galicyi austryackiej» (1841), в якому автор висвітлює чисельність і конфесійний склад за округами [104].

Однак в окремих польських етнографічних публікаціях (Л. Голембійовський, О. Пшездзєцький, В. Завадський) претензійно розглядалися питання етнічного та культурного розвитку українського етносу. Таким чином формувалася думка про те, що українці на «східних кресах» (Правобережна Україна) – специфічна група населення у складі польського етносу.

У 1843-1846 рр. опубліковано тритомник Міхала Балінського і Тимотеуша Ліпінського «Старожитна Польща з погляду географічного, історичного і статистичного» [290] та двотомник колективу упорядників на чолі з Олександром Пшездзєцьким «Джерела з польської історії», в яких подані численні середньовічні акти, люстрації та інші документи, зокрема, стосовно Поділля, що не ввійшли в опублікований київський «Архив Юго-Западной России» (1859-1914).

Дослідники в 20-50-х роках XIX століття друкували історичні нариси у неофіційній частині відомчого часопису «Журнал Министерства Внутренних Дел». Серед опублікованих історико-краєзнавчих матеріалів актуальними є статті А. В. Каменського «Очерк местечек в губерниях Киевской и Подольской» (1844), В. Марчинського «Сведения о Подольской губернии» (1836), «Кременец – уездный город Волынской губернии» (1855) [253].

Важливою подією у розвитку поділлєзнавства було видання книги Г. Бельке «Нарис натуральної історії Кам'янця Подільського, який супроводжується короткими відомостями про праці вчених з предметів геології, палеонтології, ботаніки і зоології в Польщі в XIX столітті» [265].

У цьому виданні значну увагу польський учений приділяє розробці термінологічно-понятійного апарату як важливої складової географічної науки. У своїх працях Г. Бельке поряд з міжнародними термінами використав місцеві визначення, що побутували на Поділлі. Разом з тим, він добре усвідомлював, що українська наукова термінологія має бути не регіональною, а загальнонауковою. Г. Бельке впроваджує таке поняття, як історія натуральна, яким зазначає все те, що відкрито, зібрано у галузі природничих наук. Учений аналізує наукові праці С. Сташиця, користується складеними ним геологічними картами Польщі і прилеглих територій (1806), де було зображено і Поділля.

Г. Бельке коментує геолого-палеонтологічні дослідження Волині і Поділля, проведені доктором Бессером (професором зоології і ботаніки Кременецького ліцею). Певну увагу він приділяє спискам рослин Поділля, складеним професором А. Анджейовським, опису мохів галицьких Я. Лобажевського, а також опису «Про ліси Королівства Польського і західних губерній Росії» А. Полуянського. Г. Бельке цікавився також зоологією Поділля, яку характеризує, посилаючись на Павла Білецького [236].

Г. Бельке визначає місцеположення Кам'янця-Подільського таким чином: знаходиться на 48°40′ північної широти і 44°14′ східної довготи. Автор вважає, що Кам'янець має гарне розташування: на височині, твердій і урвистій скелі, внизу протікає річка Смотрич. На 10 верст нижче міста річка Смотрич впадає у Дністер. Течія є швидкою. Весною річка розливається, але не може залити скелясті береги, тому немає збитків. Лівий берег є вищим (14 саженів). На правому березі розташоване місто Кам'янець-Подільський.

Вчений-краєзнавець використовує дані геологічних розвідок Кам'янця-Подільського, що дозволяє йому визначити у його межах дві формації. Верхня – складена глиною, вапняками, кременем і крейдою, а нижня – вапняками давньої

силурійської формації. Найнижчі шари можна навіть назвати мармуром, а найвищі є осадовими [265, с. 64]. Г. Бельке приділив значну увагу систематизації скам'янілостей, які були знайдені у Кам'янці-Подільському та його околицях. Під час складання цих матеріалів він використав праці Е. Ейхвальда і А. Анджейовського.

Краєзнавець описує мінеральні води та їх особливості. Зокрема, він зазначає, що джерела мінеральних вод у Кам'янці-Подільському є у південно-західній частині міста. Вода в них солонувата. Для приготування страв і прання не придатна. Температуру має 7°С. Деякі лікарі призначають цю воду при хворобах.

Важливими для краєзнавства є відомості Г. Бельке щодо клімату. Він зазначає, що зима у Кам'янець-Подільському нестала, морози і сніги недовгі. Водночас зимові температури можуть сягати -27-30°С. Весна вітряна, а в останній місяць тепла, як літо. Осінь тепла, іноді навіть буває +19°С в кінці жовтня та на початку листопада. Вчений, аналізуючи особливості клімату цієї місцевості, робить висновок, що гори Товтри і Медобори відіграють таку ж роль для Кам'янець-Подільського, як Карпати для Закарпаття. Гори знаходяться на північний схід від Кам'янця-Подільського. Мороз сягає 27-30°С. Іноді буває +19°С в кінці жовтня на початку листопада. У книзі Г. Бельке описані також погодні та природні феномени: сильний град, який випав у червні, і метеорит, що впав у 1728 році (18 жовтня) [265, с. 70].

Власні багаторічні дослідження дозволили Г. Бельке зробити висновки про характер флори і фауни на великій території навколо Кам'янець-Подільського: на північ від Смотрича – на 30 верст, на південь до Жванця – 18 верст, на захід до Оринина – 12 верст, на схід і на південний схід до Китайгорода і Демчика – на 25 верст. Автор описує 2000 видів тварин, зокрема риб, птахів і комах.

У 1858 році дослідник А. Кутопатницький видає «Географію або докладне описання королівств Галіції і Лодомерії». Враховуючи той факт, що Західне Поділля на той час належало до Галичини, відомості, викладені у книзі, є важливими для нашого дослідження. Вчений описує міста і села, господарські заняття подільського населення [270]. Головну увагу польський дослідник

звертає на особливості освіти, ремесел, торгівлі, побуту мешканців краю, а також описує місцевості з історичними пам'ятками, характер будівель.

Особливу увагу А. Кутопатницький приділяє характеристиці тогочасного тернопільського циркулу (термінологія автора) [245]. Польський учений характеризує Тернопіль з погляду його місцерозташування, архітектури, торгівельних та промислових зв'язків. Автор зазначає, що Тернопіль належить дому Потоцьких. У місті є невеликий став і гарний палац, а також костел і кляштор домініканський, збудовані гетьманом С. Потоцьким [270, с. 16-17]. А. Кутопатницький описує села Микулинці, Настасів, Копичинце, Богатковце, Денисів, Ходаків, Зарваницю, Злотники. Особливу увагу в своїх описах автор приділяє повітовому місту Теребовлі, пограничному місту Волочиську та Збаражу. У характеристиці всіх міст звертається увага на гідрологічні особливості місцевості, потенційні промислові та торговельні можливості, архітектурні окраси.

Окремий напрям досліджень Поділля представлений працею Стефана Бущинського «Поділля, Волинь і Україна» [266]. Автор зазначає, що територія між Дніпром і Дністром була під пануванням династії Рюриковичів, а по смерті Болеслава увійшла до польської корони під назвою Русь Червона. Поділля, Волинь і Україна від Гедиміна і до Ольгерда складали велике князівство Литовське. Автор видання вважає, що історія Русі не має ніяких зв'язків з Московією, і якщо землі ці не за Польщею, то і не можуть бути за татарсько-фінською Москвою.

С. Бущинський зазначає, що мешканці Поділля, у своїй більшості, є або католиками, або уніатами, а православ'я насаджене Росією, православних більше біля Києва і Черкас. С. Бущинський вважає українців браттями-русинами і закликає ставати разом на головного спільного ворога, яким є Московія [266, с. 140].

Значним досягненням польської археографічної науки було видання у 1876-1897 рр. О. Яблоновським і А. Павинським 22-томної документальної збірки «Історичні джерела», в якій книги 5, 19, 21 повністю присвячені «руським землям», що перебували у XVI-XVII ст. в складі Речі Посполитої. Найбільш цінними для знайомства з тогочасними характерними ознаками

сільського господарства, ремісництва, торгівлі були описи Подільського воєводства, староств, міст, замків, які також відсутні в аналогічних російських та українських публікаціях.

Значна кількість праць польських учених була видана у період з 1865 по 1882 роки. У 1865 році Антоні Регман детально досліджує подільські степи. У 1871-1874 рр. польський краєзнавець А. Шнейдер видав «Енциклопедію до краєзнавства Галіції під поглядом історичним, статистичним, топографічним». В енциклопедії є важливий фактичний матеріал про міста і села, а для фізичної географії інтерес становлять описи гір, лісів, долин, річок.

Завдяки праці краєзнавців під керівництвом Ю. Й. Сіцинського, М. І. Яворовського на рубежі XIX-XX сторіч було зібрано понад 1,5 тисячі документальних описів міст і сіл губерній, з яких до нашого часу збереглось 600. За даними професора Л. В. Баженова [11], вони зберігаються у фондах Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника. Кожен такий опис містить 17-25 аркушів рукопису історичної довідки, літопис села або церкви, історико-статистичну анкету. Найдетальнішими є описи міст і містечок Подільської губернії Літина, Летичева, Ямполя, Зінькова, Балина Кам'янецького, Вільховця Ушицького повіту. Крім цього, до описів додаються плани, карти, схеми, проекти населених пунктів.

У праці польського дослідника М. Новіцького [280] є один з перших описів Тернопільського повіту. Вона вийшла у 1872 році і містить найрізноманітніші відомості про фізико- та економіко-географічні особливості території.

Відомим польським геологом того часу був М. Ломніцький. У його працях (1875) розкриті особливості міоценових відкладів на території Поділля. Цей дослідник також відкрив новий різновид амоніту. Колегою М. Ломніцького був геолог С. Заречний. Його праці відрізняються глибиною висновків, зокрема, зацікавленість викликає зміст докторської дисертації про сеноманську формацію Поділля. Всі названі вчені-геологи брали участь у складанні «Атласу геологічного Галіції».

Історико-статистичні описи сіл, містечок і церковних приходів Старокостянтинівського, Ізяславського і частково Новоград-Волинського повітів Волинської губернії (зараз – північні райони Хмельницької області) провели В. І. Пероговський і А. І. Сендульський (1868, 1875). Підсумував і систематизував дані по Волинській губернії М. І. Теодорович у праці «Історичний опис церков і приходів Волинської єпархії» (1888-1899) [11].

У 1878 році видано етнографічну працю Я. Ф. Головацького «Объяснение этнографической карты Галичины, северо-восточной Угры и Буковины», в якій визначено, що межі Поділля охоплюють землі від р. Липи на заході до м. Кам'янець на сході, на північ від нього розташувалась «безліса країна», відома як Опілля [56].

Одним з найбільших за обсягом та найповнішим літературним джерелом кінця XIX – початку XX ст., в якому представлено Поділля, є «Словник географічний Королівства Польського та інших країв слов'янських» [289]. Цікавою є історія його створення. Наприкінці XIX століття у Польщі виходив тижневик «Вендровець», присвячений подорожам та географічним розвідкам, під редакцією Філіпа Сулімерського. На початку 1878 року головний редактор на сторінках цього видання оголосив про намір докладного дослідження слов'янських країв та створення «Словника».

Значна кількість інформації, що була отримана з різних міст, містечок, сіл Поділля, змінила першу думку щодо організації видання. Ф. Сулімерський приймає рішення додати до «Словника» вичерпний географічно-статистичний опис кожної місцевості, а також стислий виклад її історії. Також, замість запланованих двох томів, було затверджено п'ятнадцятитомне видання. Упродовж праці над «Словником географічним Королівства Польського та інших країв слов'янських» видавництво зіткнулося з багатьма проблемами, найбільшими з яких були нестача краєзнавчого матеріалу та нестача коштів, а також мала кількість коректорів [289, с. 935]. Збираючи матеріал до «Словника», редактори неодноразово стикалися з браком спеціальних видань з географії, гідрографії, клімату, економіки краю тощо. Окрім того, сам Ф. Сулімерський був випускником

Вищої Школи Головної у Варшаві, але фізико-математичного напряму і його зацікавлення географією було викликано любов'ю до рідного краю.

Коли завершувалось видання шостого тому, головний редактор Ф. Сулімерський помер. Відтоді цю посаду займає Броніслав Хлєбовський, який запрошує до роботи над «Словником» ще одного випускника Школи Головної – Йозефа Кшивіцького. У квітні 1890 р. помирає меценат та один з редакторів В. Валевський, так і не дочекавшись видання останнього тому [289, с. 936]. П'ятнадцятий том, останній, було надруковано у 1902 році. Друку передувала значна перерва у часі, адже чотирнадцятий том був надрукований у 1895 році. Загалом робота над «Словником» тривала 22 роки (1880–1902) і в ній взяли участь понад 150 осіб.

Інформаційне наповнення «Словника» містить: опис численних місцевостей Королівства Польського; опис важливих місцевостей, що знаходяться у Прибалтиці, західних і південних землях Російського царства; відомості про губернські міста, поштові станції, залізничні станції, телеграфи тощо; описи місцевостей Галіції, Австрійської Сілезії, Моравії, словацьких комітатів, Буковини; було звернуто увагу на назви географічних об'єктів окраїнних територій, які відобразили вплив германізації, мадяризації та романізації; максимально точні відомості про гідрографію та орографію зазначених країв [247].

Редактори зазначають, що інформація «Словника» викладена з позицій географії, статистики, етнографії, економіки, історії та археології. Крім фізико-географічної інформації, у виданні запропоновані відомості про промисловість регіону, торгівлю, шляхи сполучення, також часто зустрічаються дані про закладення певного міста та важливі віхи розвитку окремих територій. У «Словнику» зазначено, що раніше географія та статистика країв не були так докладно описані й зібрані. Вказується також, що він є більш повним виданням, ніж, наприклад, «Старожитня Польща» авторів М. Балінського і Т. Ліпінського.

Значна кількість різнопланової інформації робить «Словник» не просто збірником географічної номенклатури, а справжньою енциклопедією краю. З іншого боку, автори зізнаються, що особливості країв та місцевостей висвітлені не

зовсім рівномірно, що сталося через брак інформації, яку не можна було знайти в урядових джерелах.

У «Словнику» наведено імена тих дописувачів та кореспондентів, які подали точну та повну інформацію про місцевості у великому обсязі, чим дуже допомогли справі видавництва. Стали відомими завдяки друкованому виданню імена таких жителів українських земель: Болеслава Камінського, Людвіка Рокоссовського, Зигмунда Ружицького з Волині, Клаудіуша Пшеджимінського, Едварда Руліковського з Київської губернії, Броніслава Розвадовського з Бережан. Цікавою є характеристика Подільського краю, розміщена у восьмому томі «Словника» [289] (додаток А.2).

Територія Західного Поділля (Східна Галичина) досліджувалась українськими, польськими та німецькими вченими. Для науковців становлять інтерес праці Г. Ступницького «Географо-статистичний опис Галичини» (1869), К. Оржеховського «Путівник статистично-географічних відомостей усіх місцевостей Галичини» (1872), А. Шнайдера «Енциклопедія до краєзнавства Галичини під поглядом історичним, топографічним, статистичним…» (1868-1874), К. Шмедеса «Географічний і статистичний огляд Галичини і Буковини». Наприкінці XIX століття опубліковані описи Тернопільського (М. Новіцький, 1872; В. Сатке, 1895), Теребовлянського (Ю. Байгер, 1899), Підгайського (М. Недзвецький, 1896) повітів. Згадані історико-статистичні та географічні описи селитебної мережі Поділля не є рівнозначними за якістю і об’єктивністю здійсненого аналізу: з одного боку, в них добре представлені статистичні матеріали, основні етапи розвитку селитебної мережі регіону, з іншого – поза увагою залишились місцеві етнокультурні особливості [38].

Наприкінці XIX століття археологічну культуру Західного Поділля вивчають польські й українські історики: Ю. Пшиборовський, К. Гадачек, Б. Януш, П. Пшибиславський. Серед краєзнавців Поділля був Й.-А. Ролле, який опублікував понад 80 праць «Історичних оповідань», у яких відтворено побут на Поділлі XVI – першої половини XIX століття. З етногеографічного

погляду, цікавими є його праці «Замки подільські на кордонах Молдавських» (1880), «Побожжя в XVII і XVIII ст. (До історії польського землеволодіння в Брацлавщині)» (1890), «Статистичний опис Подільської губернії 1865 р.» (1866) [51].

Значного поштовху у розвитку отримали геологічні науки. Цим пояснюється кількість учених-геологів і геоморфологів, які плідно працювали в цьому напрямі. На жаль, комплексні географічні дослідження ще не були розпочаті, і вчені працювали у певних вузьких галузях наук. Найвідомішими дослідниками були І. Семірадський, який, у співавторстві з Е. Дуніковським, здійснив геологічний опис Польщі та прилеглих країв, та К. Пржемиський, який писав про балтський ярус гірських порід.

Цінність для наукових узагальнень мають метеорологічні дослідження, які здійснювалися Варшавським товариством розвитку руських ремесел і торгівлі. Такі спостереження велися з 1887 по 1910 роки, що дає можливість на основі цінного фактичного матеріалу робити висновки про зміни, що відбуваються в кліматичних умовах [244].

Наприкінці XIX століття М. Нєдзвєцьким опубліковано наукову працю «Повіт Підгаєцький під поглядом географічним, статистичним і історичним» [279]. Автор характеризує повіт, який на той час входив до складу Галіції, тепер ця територія є південно-західною частиною Тернопільської області, тобто Західного Поділля. У першій частині автор описує повіт загалом, у другій – його окремі місцевості. М. Нєдзвєцький зазначає, що Підгаєцький повіт є одним з найбільших у краї. Він має 65 гмін і знаходиться в східній Галичині на північ від Дністра. Автор визначає кордони повіту так: на сході межує з повітом Теребовлянським, на півночі – з Тернопільським, на заході – з Рогатинським, а на півдні – з Бучачським і Станіславським.

Накопичення емпіричного матеріалу дозволило М. Нєдзвєцькому охарактеризувати рельєф Підгаєцького повіту, його гідрологічні та кліматичні особливості. Так, автор зазначає, що західна частина цієї місцевості (до річки Золота Липа) є гористою і лісистою, східна частина – більше першої – рівна,

безліса, місцями покрита ярами [279, с. 30-35]. Води повіту належать до головних приток Дністра, таких як Стрипа, Коропець, Золота Липа.

М. Нєдзвєцький обґрунтував поділ місцевостей повіту за двома типами клімату і, відповідно, рослинності. Західний клімат – м'який, здоровий, гори і ліси захищають територію від сильних вітрів. Східний клімат подібний до подільського, що визначає відповідну рослинність. Східні землі – це чорнозем. Західні – лише місцями чорноземи, а переважно – глиниста і піщана земля.

Дослідник констатує, що у 1890 році кількість населення у Підгаєцькому повіті складала 79343 особи, з них 31770 чол. – поляки, 47328 чол. – русини, 231 чол. – німці. М. Нєдзвєцький акцентує увагу на тому, що над Стрипою і Коропцем села більш заселені, а над Золотою Липою і в південно-західній частині – малолюдні [279].

Цікавою є праця польського історика і краєзнавця Яна Гіжицького (Волиняка) «Опис найважливіших місцевостей у Старокостянтинівському повіті на Волині» (1910). Майже на 800 сторінках книги автор виклав докладні нариси про міста Старокостянтинів, Теофіполь, Волочиськ, Красилів, чимало сіл, а також подав описи палацово-садибних архітектурних ансамблів, католицьких храмів.

Дослідження Східної Галичини проводили польські краєзнавчі товариства, зусиллями яких видано краєзнавчі путівники польською мовою. До таких краєзнавців можна віднести Т. Кунзека, Т. Ніттмана, А. Чоловського, у путівниках яких описана історія і природа Східної Галичини [150]. По окремих містечках Західного Поділля видані путівники: по м. Теребовлі – М. Голубець (1926), К. Міссон (1935), по Бережанському повіту – Ф. Статнер (1937), Л. Голічер (1937), по м. Бучач – В. Урбанський (1931), по м. Чортків і м. Борщів – Ю. Опацький (1931), по м. Заліщики – Ю. Шварц (1931), Ю. Кричинський (1931), В. Лентківський (1931) [12].

Використання досліджень польських науковців у пізнанні Поділля. Аналіз літературних джерел, в яких розглядаються географічні особливості Поділля, свідчить, що і на початку XX сторіччя, і в наш час науковці спираються у своїх дослідженнях на ранні праці польських учених.

Одним з літературних джерел, в якому можна знайти ранні посилання на праці польських учених, є дослідження В. Гульдмана «Подольская губернія. Опытъ географическо-статистическаго описанія», що було видано у 1889 р. [63]. Посилаючись на А. Гвагніна «Zbior dziejow polskich», В. Гульдман описує орографію Подільської губернії, зазначивши розташування та характерні особливості гір Медобори, Авратинської височини. Є й відомості від В. Марчинського про наявність слідів давніх вулканів на крайній півночі Кам'янецького повіту [63, с. 8-9]. Орієнтуючись на А. Гвагніна, автор аналізує етимологію назв окремих річок, зокрема, Дністра. Посилаючись на Й. Ролле, В. Гульдман описує довжину Дністра, характер його течії та оточуючі місцевості. У В. Марчинського запозичені дані про інші річки: Смотрич, Тарнаву, Рудну, Жван, Карасць та ін. [63, с. 23-26]. Для кожної з цих річок подається окрема невелика характеристика, де аналізуються особливості кожної з них. Також, спираючись на В. Марчинського, автор зазначив, що озер у Подільській губернії дуже мало, вони невеликі, часто пересихають влітку. Цитуючи В. фон Бессера, автор зазначив межі двох формацій у регіоні – гранітної і вапнякової. За свідченням В. Гульдмана пошуком корисних копалин на Поділлі займався А. Шнейдер. У праці вченого є характеристика досліджень А. Шнейдера, які стосувалися корисних копалин поблизу містечка Дунаївці. Автор дає опис геологічної карти території між річками Студениця, Дністер і Ушиця, складеної А. Шнейдером. Крім цього, є незначний за обсягом опис мінеральних джерел на Поділлі, зроблений з посиланням на В. Марчинського [239].

Цікавою, з погляду використання напрацювань польських учених, є праця М. С. Грушевського «Барське староство: історичні нариси (XV-XVIII ст.)» [60]. У ній М. С. Грушевський посилається на праці польських учених, що були опубліковані раніше, іноді їх цитує, але загалом ставиться до них досить критично. Це простежується відразу: «Известны восторженные рассказы старых писателей о необыкновенных естественных богатствах Подолья, о хлебах, которые при самой плохой обработке возвращают посев в несколько сот раз; о необыкновенных пастбищах, в траве которых не видно бывало скота;

об удивительном обилии диких пчелъ, гнездившихся в дуплах и даже в ямах; о множестве скота и дичи; в их устах этот край превращался в настоящую сказочную страну с медовыми и молочными реками…» [60, с. 4]. Такий варіант опису Поділля подає О. Пшездзєцький. Критичний висновок належить М. С. Грушевському: «Для населения более или менее густо заселенной Волыни и Галицкой Руси Подолье являлось непочатым углом, манившим своим привольем» [60, с. 4].

У працях М. С. Грушевського є посилання на С. Сарницького, який описує процеси заселення Поділля, формування середньовічних дорожніх ландшафтів: «Чорний шлях», Кучманський і Волоський шляхи [60, с. 5]. При описі фортифікаційних ландшафтів (замків, фортець), М. С. Грушевський користується працями О. Яблоновського, Й. Ролле, М. Длугоша, М. Стрийковського.

Посилання на праці польських учених зустрічається і в працях Ю. Й. Сіцінського «Историческая местности Подоліи и ихъ достопримечательности» [98], «Нариси з історії Поділля» [214]. Але посилання на твори інших учених у цього дослідника зустрічаються рідко, і в основному опис іде від першої особи, а всі відомості від інших авторів розглянуті критично.

Серед праць, в яких використано географічні відомості польських вчених та частково проаналізовано їх здобутки, особливо цікавим є дослідження М. Г. Крикуна «Брацлавське воєводство у XVI–XVII століттях» [123], «Подільське воєводство у XVI–XVII століттях» [124]. Для зазначення кордону Брацлавського воєводства автор користується даними О. Яблоновського, який визначив східні, північні і західні кордони цієї території на кінець XVI – початок XVII століття [Крикун, 2008, с. 12]. Посилаючись на О. Яблоновського, автор визначає і повітовий поділ Брацлавського воєводства [123, с. 22]. Також у праці М. Г. Крикуна є посилання на рукописні джерела, матеріали про діяльність гродських і земського судів, що були зібрані і зведені К. Свідзінським [123, с. 60]. Крім цього, автор аналізує кількість і структуру поселень Брацлавського воєводства на основі даних коронного трибуналу, опублікованих А. Яблоновським у «Zródłach dziejowych».

Я. Р. Дашкевич у праці «Східне Поділля на картах XVI ст.» подає дані карт різних дослідників (зокрема, польських) та оцінює їх правдивість [69]. Так, у праці науковця є посилання на А. Пограбку (опис Кодимії), М. Гродецького (розташування смуги лісів та Амадоцького озера) [69, с. 14]. Автор зазначає, що часто важко позбавитися враження, що більшість картографів розташували ліси на картах довільно, без джерельних підстав. Карта, створена В. Ваповським, є цікавою завдяки тому, що вчений намагався довести належність південної частини Дністерсько-Дніпровського межиріччя до Польщі [69, с. 14]. Не дивлячись на те, що карти Поділля є складним для декодування джерелом, вони поряд із описами є основним джерелом знань про Поділля того часу. Раціональні елементи карт заслуговують на виділення і окреме вивчення, тому не можна заперечувати значення діяльності польських картографів Б. Ваповського, А. Пограбки для з'ясування об'єктивної картографічної обстановки Східної Європи. Їх діяльність є також свідченням певного рівня тогочасних знань про Поділля [69, с.15].

Роль польських учених у дослідженні Поділля висвітлює Л. В. Баженов у статті «Польське населення Поділля і Південно-Східної Волині в дослідженнях зарубіжних і українських учених та краєзнавців XIX-XX ст.» [13]. Автор аналізує комплексні дослідження польських краєзнавців: К. Пуласького, Я. Гіжицького, Й. Ролле, О. Пшездзєцького, Л. Бялковського, О. Кольберга.

У статті ««Словнік географічни Крулевства Польського та інших краюв слов'янських» як краєзнавче джерело дослідження Поділля» Ю. М. Кострица характеризує здобутки польських дослідників Б. Хлєбовського, В. Валевського, які входили до редакційної комісії цього видання [120, с. 42-43]. Зрозуміло, що опис території Поділля зайняв значне місце на сторінках цієї енциклопедії. «Словнік» містив відомості з фізичної, економічної та історичної географії, топоніміки, демографії, історії, а також широко висвітлював національні, мовні, станово-юридичні та економічні стосунки регіону [247].

У статті С. Е. Баженової, присвяченій діяльності та здобуткам Й. Ролле [14], аналізується головна праця науковця «Замки подільські на молдавському пограниччі», а також зміст тритомника, у якому було описано белігеративні

ландшафти таких містечок, як Кам'янець-Подільський, Жванець, Окопи, Брага, Устя, Панівці, Чорнокозинці, Бар, Могилів-Подільський, Шаргород. Ця монографія є значною цінністю завдяки великій сукупності кількістю фактів, описів подій, місцевостей тощо. С.Е. Баженова зазначає, що дані для вивчення регіону є не лише у «Замках подільських на молдавському пограниччі», але і в «Історичних оповідях», у дослідженнях книговидавчої справи на Поділлі, виконаних Й. Ролле.

О. М. Кошель аналізує діяльність В. Марчинського у статті «Вавжинець Марчинський – один з перших дослідників Поділля в XIX столітті» [121]. Головним досягненням В. Марчинського була монографія «Статистичний, топографічний, історичний опис Подільської губернії». У першому томі автор виклав загальні дані про природу, населення, статистику краю, у другому та третьому подав історико-географічні довідки про всі міста, містечка і села. Не зважаючи на деякі недоліки праці В. Марчинського, його здобутки є важливим джерелом інформації про досліджуваний регіон.

Окремі згадки, описи, посилання на польських учених є також у працях таких дослідників, як Б. Ельгорт (опис містечка Кременець) [88], В. Прокопчука (характеристика діяльності Й. Ролле) [199], Л. Бойцун (використання праць А. Шнейдера, В. Сатке, Ч. Бліхарського, А. Чоловського, Т. Кунзека у книзі про Тернопіль) [22]. Аналіз польських етнокультурних ландшафтів здійснювався у працях В. М. Воловика [38, 42, 45].

Можна зазначити, що здобутки польських учених у певній мірі представлені в працях сучасних українських дослідників: істориків, географів, етнографів, культурологів. Однак до цього часу залишається недостатньо висвітленою роль польських учених у дослідженні Поділля, в зв'язку з чим існує потреба в їх подальшому вивченні та аналізі.

1.4. Методи і принципи регіональних етнокультурних досліджень

Проблема методів вивчення регіональних етнокультурних досліджень є надзвичайно складною, оскільки дотепер ще остаточно не розроблені, і не усталені теоретико-методологічні основи цього напряму [164, с. 101].

Загальнонаукові методи охоплюють лише певні аспекти наукового дослідження, але можуть використовуватися більшістю наук. Серед загальнонаукових методів (емпіричних і теоретичних), що можуть бути використані в історико-географічному дослідженні, варто назвати такі: порівняння, абстрагування, аналіз і синтез; індукція і дедукція; історичний метод, метод моделювання, метод сходження від абстрактного до конкретного, метод формалізації, наукової систематизації, групування, спостереження, експеримент, опис, класифікація тощо [255, с. 13].

У ландшафтознавчих дослідженнях, безперечно, використовують *спеціальнонаукові (конкретно-галузеві) методи,* серед яких розрізняють *міждисциплінарні та спеціальні методи наукового пізнання.* Якщо дослідження культурних ландшафтів у багатьох позиціях співпадають з вивченням антропогенних, то для етнокультурних є багато спільного з методикою досліджень історичного ландшафтознавства, культурної географії, етнографії, археології і лише потім – з антропогенним ландшафтознавством [45].

Спеціально-наукові методи застосовуються в окремих науках або у кількох близьких між собою наукових дисциплінах. Конкретно-наукові методи базуються на філософських та загальнонаукових методах. До конкретно-наукових методів історико-географічного дослідження належать: *картографічний метод, метод польових спостережень, візуальний метод, порівняльно-географічний, експедиційний, таблично-графічний метод, літературний (джерелознавчий) та статистичний методи.*

Літературний (джерелознавчий) метод має виключне значення при виконанні історико-географічного дослідження. Оскільки кожне з географічних джерел або їх груп має свої специфічні риси й особливості, методичний інструментарій в залежності від об’єкту дослідження може видозмінюватися. Основні методи у джерелознавчій критиці базуються на джерелознавчому аналізі та джерелознавчому синтезі. Відповідно в аналізі джерел можна виділити два етапи: аналітичну критику, а також синтетичну, або синтезовану, критику.

В етнокультурному дослідженні чільне місце повинен займати *експедиційний метод*. Експедиційні дослідження передбачають досягнення певної наукової мети шляхом її спостереження у польових умовах [257]. На регіональному і локальному рівнях використовуються методи польової етнографії й фольклористики з тематичними опитуваннями й інтерв'юванням, методи ландшафтно-топонімічного картографування й профілювання. На всіх рівнях важливо застосовувати методи фізичної географії для виявлення природних меж і їхнього співвідношення з етнокультурними геоекотонами і фронтирами. У дослідженнях етнокультурних ландшафтів окремо виділяються польові методи, переважна частина яких спрямована на отримання інформації про етнокультурний ландшафт, а також аналітичні методи, які дозволяють співвідносити інформацію про різні компоненти етнокультурного ландшафту, виявляючи проблемні моменти. Зокрема, цей метод застосовано при дослідженнях етнокультурних ландшафтів містечок регіону. Модель дослідження (табл. 1.2) створена за допомогою методів спостереження, інтерв'ювання, а також репрезентаційних методів: фотографування, аудіо- і відеофіксація етнокультурних пам'яток [45].

Таблично-графічним методам відводиться значне місце у науковому узагальненні фактів, з'ясуванні закономірностей, систематизації впливу різного роду факторів тощо. Сутність *табличного методу* полягає у систематизації і наочному поданні текстової та цифрової інформації, отриманої внаслідок збору даних, групування, проведення аналізу, синтезу, прогнозування розвитку подій, у вигляді таблиць. Сучасна тенденція в етнокультурних дослідженнях – застосування *ГІС-методу*, який впроваджується в європейських країнах при вивченні культурних ландшафтів [271]. Таблиці, репрезентовані у додатку Е, у майбутньому можуть бути використані для створення реляційної бази даних у відповідних ГІС та формування електронного кадастру польської етнокультурної спадщини регіону. Таким чином, з'являється можливість відстежити динаміку (позитивну та негативну) у ландшафтних комплексах та відобразити її візуально.

Таблиця 1.2

Експедиційні дослідження етнокультурних ландшафтів містечка

№	Назва етапу	Характеристика етапу
1	Рекогносціювання	Рекогносціювальний обхід містечка і його околиць з фіксацією й фотографуванням етнокультурної спадщини. Виявлення внутрішніх та зовнішніх зв'язків з натуральними й антропогенними ландшафтами й окремими природними об'єктами – річкою, яром, лісом тощо. Фіксація характеру планування й орієнтації кварталів та будинків містечка. Первинне ситуаційне опитування жителів.
2	Дослідження містечка	Фіксація назви і самоназви містечка та його жителів (з варіантами). Запис переказів про заснування та найменування містечка. Фіксація основних віх усної історії містечка. Дослідження просторової структури містечка з виявленням назв і самоназв околиць містечка і їх картографічною фіксацією.
3	Вивчення традиційного господарства	Опис основних рис традиційного господарства. Виявлення реліктів традиційного господарства (в архітектурі, топонімії й фольклорі). Опис основних промислів. Фіксація розповідей про ярмарки.
4	Виявлення та картування сакральних і тафальних ландшафтів	Виявлення місцевих сакральних і тафальних ландшафтних комплексів, з'ясування ставлення до них місцевого населення. Запис тематичних переказів і легенд. Відвідування й фотографування сакральних і тафальних ландшафтів.
5	Післяпольовий аналітичний період	На основі зібраних матеріалів створюється ландшафтна карта містечка, при наявності історичних карт – створюється низка карт різних часових зрізів.

Специфіка роботи з масовими літературними джерелами викликала необхідність розробки спеціальної методики їх аналізу, що обумовило звернення до *математичних (кількісних) методів*. На відміну від описових, ці методи дають можливість визначити кількісні параметри певних властивостей або рис історико-географічних явищ. Математичні методи привносять до джерелознавчого аналізу нові категорії, збагачуючи методологічний глосарій етнокультурної географії та ландшафтознавства. Ключовим серед них є нове розуміння репрезентативності джерела. Досліджуючи історію розвитку польського природокористування та

формування відповідних етнокультурних ландшафтів, можна провести кадастрування ландшафтів та культурної спадщини, що дозволить здійснювати постійний природоохоронний моніторинг регіону.

Картографічний метод полягає в розробленні картографічних моделей – карт. Цей метод є роботою з картою з метою розкриття просторових поєднань у природі і в господарстві у регіоні. Виділимо кілька головних напрямів використання згаданого методу з позицій етнокультурного ландшафтознавства.

Метод ідентифікаційного картографування етнокультурних ландшафтів. Суть методу полягає у виявленні й локалізації територіальних ідентичностей, які відповідають певним етнокультурним ландшафтам. Як наслідок, визначаються територіальні ядра сусідніх етнокультурних ландшафтів, а потім уже розробляється питання меж між ними. Така робота може здійснюватись на будь-якому рівні – регіональному чи локальному. В ідентифікаційному картографуванні використовують методи історичної географії [29]: а) для раннього середньовіччя застосовується історичний та археологічний матеріал, опубліковані літописні дані; б) для пізнього середньовіччя й XIX – початку XX сторіч – фольклорно-етнографічний матеріал географічної спрямованості. Можливе залучення таких матеріалів, як польські історичні атласи, географічний словник королівства Польського, різні енциклопедії, монографії та путівники другої половини XIX – початку XX століття; в) для аналізу сучасної ситуації важливі результати етнокультурних досліджень (опитування місцевого населення, картографічні, статистичні дані тощо). Картографічні джерела XVIII-XX сторіч можна застосувати для проведення реконструкцій етнокультурних ландшафтів: виявлення взаємного розташування, розмірів і площ окремих елементів – міст, містечок, сіл, доріг, лісів, які мають у собі риси, зумовлені господарською діяльністю, що відбувалась у попередні часові зрізи [227].

Метод комплексної ландшафтної індикації. Розвиток ландшафтно-топонімічного методу спричинив розробку методу комплексної ландшафтної індикації [108]. Його сутність полягає у виявленні топонімічних, історичних, фольклористичних й інших природно-культурних парадоксів та їхнього

пояснення з позиції ландшафтного комплексу та відповідного просторового картування.

Враховуючи, що регіональне етнокультурне ландшафтознавство знаходиться на стику наук, особливо географії та історії, важливим для дослідження є застосування і спеціально-історичних методів – *історико-генетичного, історико-порівняльного, хронологічного, періодизації,*.

Історико-генетичний метод дав можливість виділити окремі блоки, розглянуті як підсистеми досліджуваної історико-географічної територіальної системи; виявити внутрішньосистемні зв'язки й взаємодії для дослідження функціонування системи; конкретизувати дослідження: виявити антропогенні зміни натуральних ландшафтних комплексів після ретроспективного аналізу освоєння ландшафтів під впливом етноспільнот; простежити зміну археологічних культур, на основі яких сформувалися корінні етноси регіону; інтегрувати результати дослідження в систему тріади «ландшафт-етнос-природокористування» [45].

Успішне застосування історико-генетичного методу можливе за умови його поєднання з *історико-порівняльним*. За виявленням і систематизацією емпіричних даних йде їх аналіз, встановлення внутрішніх зв'язків, закономірностей розвитку, що здійснюється шляхом порівняння, з'ясування спільного, відмінного, повторюваного, закономірного. Цей метод знайшов ефективне застосування при вивченні краєзнавчого руху на Поділлі – східному і західному, що перебували під владою Російської імперії та Австро-Угорщини. Визначення ознак, на основі яких здійснюється порівняльний аналіз, а також типології і стадіальності порівнюваних об'єктів і явищ найчастіше потребує спеціальних досліджень і використання інших загальних історико-географічних методів, передусім типологічного й системного. Історико-порівняльний метод дозволить відстежити поступові зміни окремих типів природокористування Поділля у відповідні часові зрізи, а також з'ясувати причинно-наслідкові тенденції.

Важливим є *метод історико-географічної періодизації та історичних зрізів*. Залежно від мети, окремі автори при виділенні історико-географічних періодів

застосовують різні підходи. В. С. Давидчук [68] підрозділяє вплив людини на ландшафти (тобто процес їхнього освоєння) на два періоди: 1) посереднього антропогенного впливу, що співпадає за часом із пануванням привласнюючого типу господарювання, і 2) конструктивного впливу, що починається з переходом до виробничого типу господарювання. Історико-географічна періодизація як метод дослідження застосовується також у роботах Л. Б. Вампілової [29], В. М. Воловика [45], В. П. Круля [125, 127] та інших авторів. Дослідниками періодизація розроблена на основі динаміки ландшафтних комплексів або їх компонентів, інтенсивності процесу господарювання, організації природокористування, зміни етносів тощо. При виборі критеріїв створення історико-географічної періодизації необхідно враховувати демографічні, економічні, політичні й природні особливості території [9]. Л. М. Гумільов у вигляді схеми подає відношення етносів до ландшафтних умов за фазами етногенезу [67].

Зрозуміло, що питання методики дослідження етнокультурних ландшафтів цим не вичерпується. Унікальність, неповторність, своєрідна історія формування, особливості їх структури та класифікації зробили необхідним розгляд теоретико-методологічних питань у кожному з наступних розділів.

Врахувавши вище означені методи досліджень польських етнокультурних ландшафтів, вважаємо за доцільне застосування відповідної схеми досліджень (рис. 1.4.). Ми виходимо з того, що конструктивно-географічний аспект прикладних етнокультурних регіональних досліджень передбачає такі основні напрями аналізу: вивчення особливостей ландшафтного планування, з’ясування можливостей оптимізації етнокультурних ландшафтів, їх раціонального використання та охорони, здійснення ландшафтного кадастрування та моніторингу. Практична реалізація зазначених напрямів дозволить не лише зберегти наявні об’єкти етнокультурної спадщини Поділля, а й використати запропоновану методику у дослідженні регіонів з подібною структурою етнокультурних ландшафтів.

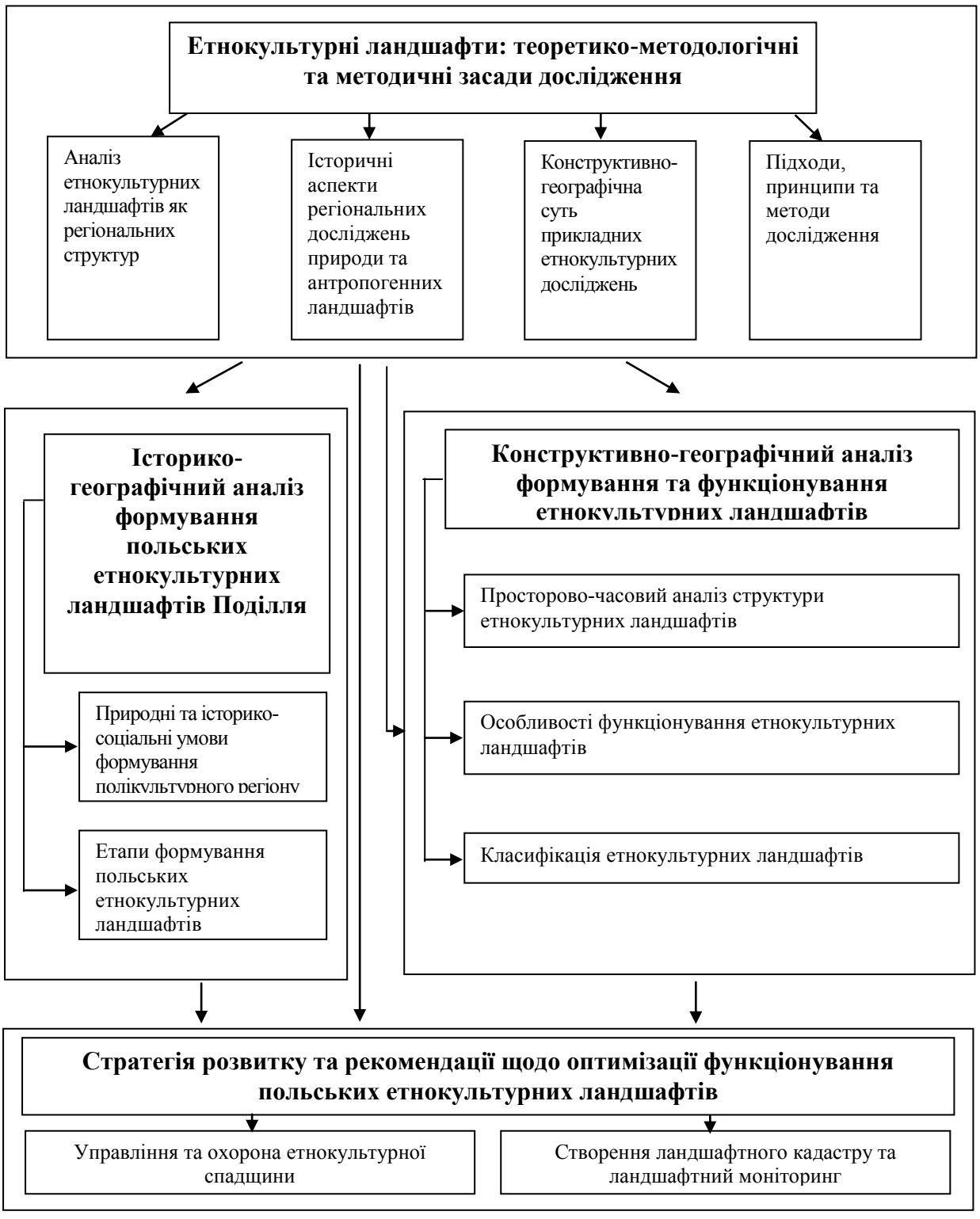

Рис. 1.4. Алгоритмічна схема досліджень польських етнокультурних ландшафтів Поділля

Висновки до першого розділу

1. Уявлення про етнокультурні регіони як культурні феномени є перспективним для розвитку постнекласичних підходів щодо трактування

регіональних структур. Результатом досліджень може бути отримання моделі-образу унікального, у певній мірі самоорганізованого, але разом з тим динамічного простору, що цілеспрямовано змінюється, – етнокультурного регіону.

2. Конструктивно-географічна сутність прикладних етнокультурних регіональних досліджень полягає у виконанні головних напрямів конструктивного ландшафтознавства: ландшафтне планування, оптимізація етнокультурних ландшафтів, їх природокористування та охорона, ландшафтний моніторинг та ландшафтне кадастрування. Їх реалізація дозволить не лише зберегти наявні об’єкти польської етнокультурної спадщини, а й використати існуючу методику у дослідженні регіонів з подібною структурою етнокультурних ландшафтів.

3. Першим, хто на початку XIX ст. спробував зробити фронтальне дослідження Подільських земель шляхом складання описів його міст і сіл, був В. Марчинський. У його «Статистичному, топографічному і історичному описі Подільської губернії» уперше в історіографії подано узагальнюючий огляд природних умов та історії Поділля. Саме ця праця пробудила науковий інтерес до регіонального дослідження краю і породила місцевий краєзнавчий рух.

4. У розвитку подільського краєзнавства особливе місце займає праця під редакцією Б. Хлєбовського та В. Валевського «Словник географічний королівства Польського та інших слов’янських країв». У ньому розміщені найдетальніші відомості про Подільський край. Важливою у контексті дослідження є також праця Г. Бельке, який не лише описував природу Поділля, але й подав цікаві відомості та частково проаналізував здобутки інших польських учених.

5. Становить інтерес краєзнавча характеристика Східної Галичини, яка на той час входила до складу Галіції. Такі вчені, як М. Нєдзвєцький та А. Кутопатницький відобразили у своїх роботах географічні особливості як повітів, так і їх окремих місцевостей, показали специфіку регіонального господарства, його залежність від природних умов, описали перспективи розвитку. Ю. Крашевським було докладно описано життя і побут селян і міщан Поділля, подано

характеристику соціально-економічних відносин, які існували на той час.

8. Методи етнокультурного ландшафтознавства є міждисциплінарними і, враховуючи часовий аспект, багато в чому схожими з методами антропогенного ландшафтознавства, гуманістичної та культурної географії. Особливу значення мають загальнонаукові та історико-географічні методи, зокрема, такі, як синхронічні («часових зрізів») та діахронічні (при вивченні історії сучасних географічних об’єктів та еволюції просторових структур природокористування); а також ідентифікаційного картографування, комплексної ландшафтної індикації, історико-генетичний тощо.

РОЗДІЛ 2
АНАЛІЗ ПРОСТОРОВО-ЧАСОВИХ ПРОЦЕСІВ ПОЛЬСЬКОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ НА ПОДІЛЛІ

2.1. Просторово-територіальні межі Поділля у XV- XIX століттях

У дослідженні Поділля проаналізовано відповідно до схеми природно-господарського районування України. Регіон включає три адміністративні області: Тернопільську (Західне Поділля), Хмельницьку (Центральне Поділля), Вінницьку (Східне Поділля). З досліджуваною територією частково або повністю співвідносяться такі історико-географічні краї: власне Поділля, східна частина Галичини, південна частина Волині.

Географічні аспекти назви «Поділля». М. С. Грушевський вважав, що Поділля територіально почала формуватися з XIII століття [60]. Я. Р. Дашкевич згадує, що Поділля на європейських картах з'являється в середині XV – на початку XVI століть і з кінця XV століття на турецьких картах [69]. М. Г. Крикун зазначає, що у XV – на початку XVI століть терміни «Подільська земля», «Поділля» використовувались для позначення Подільського воєводства (західна частина Вінницької, південна частина Хмельницької та Тернопільської областей) [124, 125]. Л. В. Баженов зазначив, що назва «Поділля», за умов різних адміністративно-територіальних поділів розкриває етнографічну особливість регіону [11].

У назві регіону закладено ознаки культурно-цивілізаційного рубежу та фронтиру. За однією з етимологічних версій, назва регіону походить від просторового розташування – на противагу верхньодністерській (галицькій) частині Карпатського передгір'я. На Поділлі гіпсометричні показники зменшуються, і, відповідно, регіон є «низом, долом, подолом». За такого підходу *Поділля є геоекотоном між гірською та рівнинною частинами України*. Зважаючи на геоекотонне і фронтирне розташування Поділля, В. М. Воловик пропонує кілька етногеографічних значень назви регіону:

- перше, вже згадане, – «низ», «долина», «яма» (просторове значення);

- друге – від слова «ділити», «поділ» (фронтирне значення);
- третє – від слова «наділяти», тобто «частина, що дісталась у результаті поділу, - наділ» (історико-етнографічне значення);
- спільний корінь слів «поділ» і «Поділля» походить від старослов'янського «дѣлити», утвореного від іменника *dělъ «частина» (регіональне значення) [41].

Я. Р. Дашкевич притримується такої версії: «...назва "Поділля" означає не "діл у порівнянні з горою", "нижній край", а "територію, розташовану в долах і поруч із ними", іншими словами, це "край долин"» [19, с. 58-59]. Автор зазначає, що ще у XVI столітті назву Поділля пов'язували з долинними ландшафтами, посилаючись на М. Фасмера, який доводить, що «Поділля» етимологічно походить від давньоруського слова «Подолие» і означає «долина». Тому назва Поділля, яка віддзеркалює історико-географічні реалії регіону, означає країну, яка розташована по «долу» (тобто по низу) і розкриває *геоекотонне значення* назви.

Західна частина сучасного Поділля належить до субрегіону *східної Галичини (Галицького Поділля)*, де українські етнокультурні ландшафти у XVI-XIX століттях розташовувались у межах річково-долинних ландшафтів Дністра, Прута, Дніпра (через допливи Стир і Горинь). Поселення у річкових долинах, характерні для східної частини регіону, та назви субрегіонів (Пониззя, Побужжя) вказують на формування фронтирів гідрологічної ґенези.

Південна частина сучасного Поділля у XIII столітті отримала назву «*Пониззя*». Її розташування у межиріччі річок Серет, Збруч, Смотрич, Ушиця, Калюс. Північна межа Пониззя проходила приблизно по лінії сучасних м. Бар – м. Солобківці – м. Гусятин. Історико-географічний субрегіон «Пониззя» не можна ототожнювати з «Поділлям», тому що воно займає лише частину останнього.

Південну частину Волині віднесено до регіону дослідження у зв'язку з кількома причинами: а) відмінність у ландшафтній структурі: північна –

низовинна і болотиста; південна – підвищена, з переважанням чорноземних ґрунтів на лесах та землеробською культурою (Опілля): «Такія условія почвы этой страны обратили жителей къ возделыванію хлебныхъ и другихъ растеній, составляющихъ основу ихъ занятій и богатства» [228, с. 168]; б) подібність етнокультурного розвитку. Такий підхід з консолідації регіону використано у «Статистичному огляді Російської імперії»: «Черноземную нестепную область составляютъ губерніи Подольская, Кіевская, часть Волынской (Дубенскій, Кременецкій, Островскій, Заславскій, Старо-Константиновскій уезды)…» [220, с. 14]. У південній частині Волині мешканці були землеробами і торговцями, на відміну від північної частини, де жителі займались звіроловством і бджільництвом, мали грубішу вдачу. Дослідник Г. В. Бондаренко заперечує можливість включення південного Полісся до складу Поділля: «…сьогодні не може бути поняття «Подільська Волинь», бо немає Подільської області…» [23, с. 9], з чим не можна погодитись. Як зазначає В. М. Воловик, територія Подільського воєводства була етнокультурним ядром, решта історико-культурних земель – фронтирними, отже, увібрали особливості природокористування не лише Поділля, а й суміжних регіонів [45].

Антропогенізація ландшафтів регіону польським етносом зумовлена його максимальним проявом у часовій структурі, що відповідає хронологічному зрізу від XV до початку XX століття. В цей період у межах Поділля (сучасний політико-адміністративний поділ) відбувається послідовна зміна кордонів структур Речі Посполитої, Російської імперії та, на початку XX століття, СРСР та Польської республіки.

Просторово-територіальні межі Поділля у XV-XVIII століттях. Не зважаючи на те, що Галичина остаточно була приєднана до Речі Посполитої у 1387 році, польське право Галицькій землі було надане у 1434 році (додаток Б1). У тому ж році його отримало й Поділля [126]. Таким чином, у складі Польського королівства з'явилися Руське та Подільське воєводства (рис. 2.1.).

Руське воєводство – адміністративно-територіальна структура у складі Польського королівства (1434-1569) та Речі Посполитої (1569-1772). У XV столітті

Руське воєводство складалося з Львівської, Галицької, Перемишльської і Сяноцької земель. У XVI столітті кількість повітів у землях скоротилась. У межах досліджуваної території розташовувалась Галицька земля.

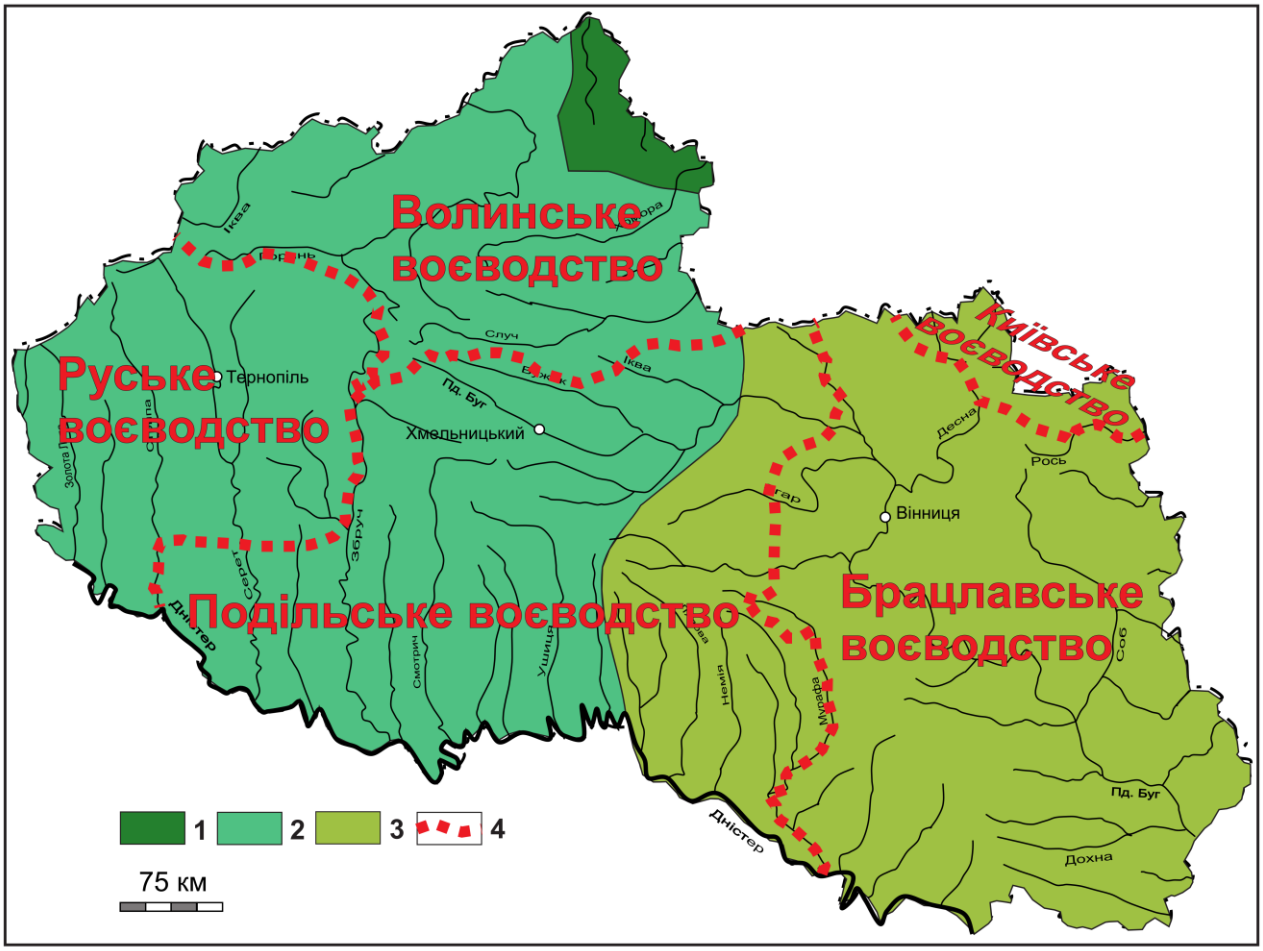

Рис. 2.1. Просторово-територіальні межі Поділля у XVI столітті:
1 – зона мішаних лісів; 2 – зона широколистих лісів; 3 – лісостепова зона;
4 – державні кордони на кінець XVI століття

Подільське воєводство – адміністративно-територіальна структура у складі Польського королівства (1434-1569) та Речі Посполитої (1569-1793). У 1672 році за Бучацькою угодою територія воєводства відійшла до Туреччини і залишилась за Османською імперією до 1699 року. Подільський ейялет поділявся на 4 санджаки (Кам'янецький, Язловецький, Барський та Меджибізький), а ті, в свою чергу, – на нахії (всього було 19 нахій) [126].

З 1699 року і до першого поділу Речі Посполитої (1772 р.) подільські кордони залишалися майже незмінними. У 1772 році південно-західна частина

Подільського воєводства, що знаходилася між річками Стрипа та Збруч, – Червоноградський повіт – відійшла до Австрійської імперії. У 1793 році, у зв'язку з другим поділом Речі Посполитої Подільське воєводство перестало існувати.

У 1569 році утворено *Волинське воєводство*, що проіснувало до 1793 року. Після чого, за другим поділом Речі Посполитої, до Російської імперії відходить східна частина воєводства. Кордон між Річчю Посполитою і Росією пролягав через Луцький і Кременецький повіти, причому їхні центри залишилися у Польщі (додаток Б2). Після третього поділу Речі Посполитої у 1795 році до Росії відходить решта Волинського воєводства.

Брацлавське воєводство утворено у 1565-1566 роках. З 1569 року до 1793 року воно перебувало у складі Речі Посполитої. Межі воєводства на півдні і південному сході були умовними, оскільки кримські хани у цей період вважали територію Брацлавщини, як і багато інших земель України, своїми володіннями [126]. У 30-х роках XVI століття у південному фронтирі Брацлавського воєводства відбулося розмежування територій Речі Посполитої і Порти. У зв'язку з другим поділом Речі Посполитої Брацлавське воєводство припинило своє існування, на його теренах виникло Брацлавське намісництво.

Північно-східну частину сучасного Поділля з XV до XVIII століття займало *Київське воєводство*. На початку свого існування Київське воєводство складалося з дев'яти повітів. За другим поділом Речі Посполитої (1793 р.) воєводство припинило своє існування.

Просторово-територіальні межі Поділля у XIX – початку XX століття. У зв'язку з другим поділом Речі Посполитої, східна частина сучасного адміністративного Поділля відходить до складу Російської імперії (рис. 2.2.), залишаючись при цьому під впливом місцевої польської шляхти, що мало наслідком типове для польської спільноти тих часів природокористування та відповідні антропогенні ландшафти (белігеративні і палацово-паркові комплекси, фільварки).

Східну частину Поділля займала Подільська губернія, яка перебувала у

складі Російської імперії з 1797 року і до 1925 року, вже у складі СРСР. На заході вона межувала з Австро-Угорщиною (Галичина), частина якої також входила до території сучасного Поділля. Наприкінці XIX століття тут мешкало 2,3% поляків [185].

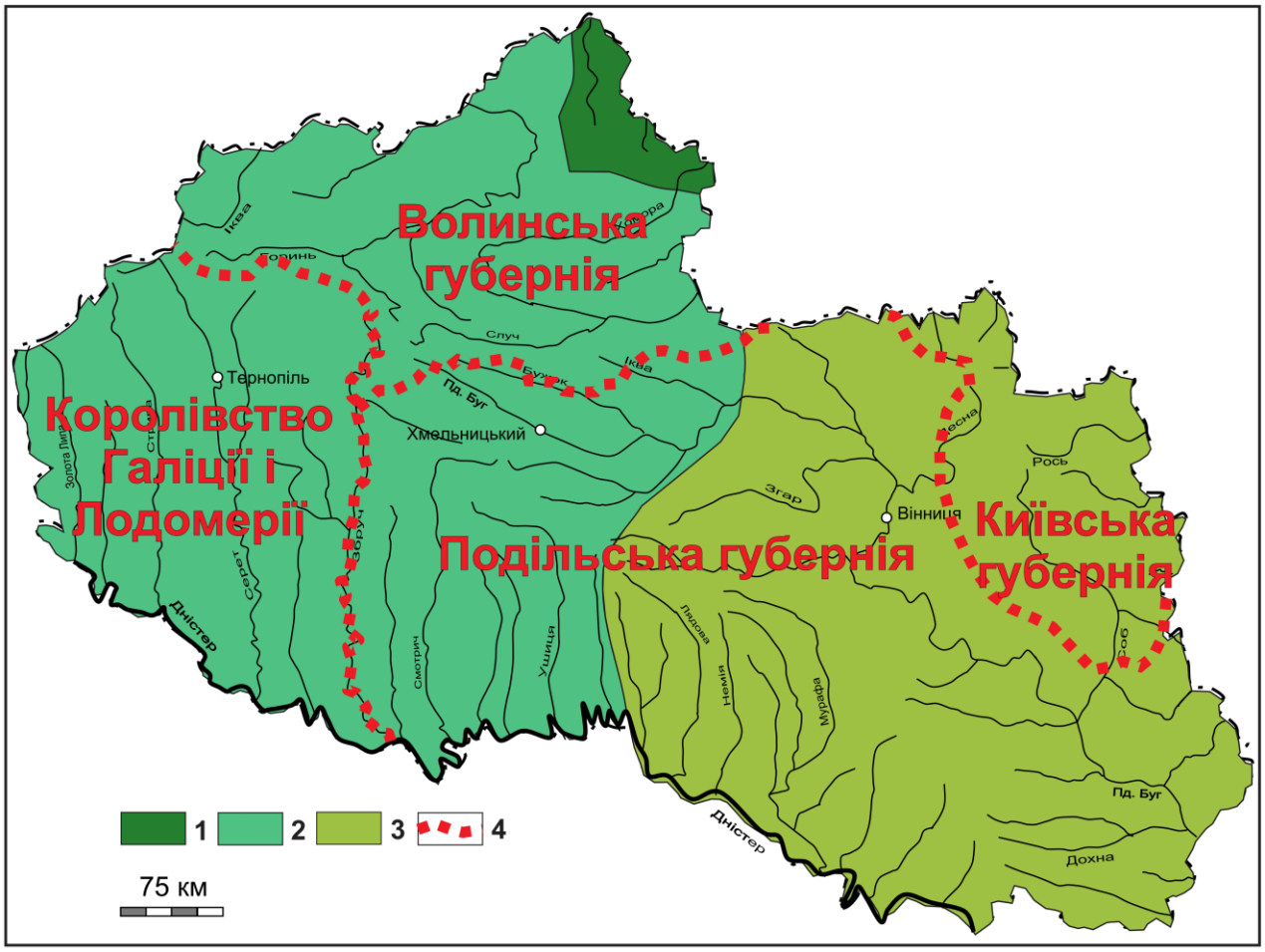

Рис. 2.2. Просторово-територіальні межі Поділля у XIX столітті:

1 – зона мішаних лісів; 2 – зона широколистих лісів; 3 – лісостепова зона; 4 – кордони наприкінці XIX століття

Північно-східна окраїна регіону входила до складу Київської губернії. Найбільшу площу займав Липовецький повіт, утворений у 1795 році. За переписом 1897 року тут мешкало 1,87% поляків [179].

Північна окраїна регіону була представлена Волинською губернією, яка охоплювала частини Тернопільської та Хмельницької областей. Серед повітів регіону – Кременецький та Старокостянтинівський. За переписом населення 1897 року, у Кременецькому повіті мешкало 3,0%, Старокостянтинівському – 5%

поляків [184].

Новий адміністративний поділ впроваджено у Східній Галичині на початку XIX століття. Її територія ввійшла до складу Тернопільського, Заліщицького (згодом Чортківського), частково Бережанського, Станіславського та Золочівського округів. З 1804 року субрегіон входив до складу Австрійської імперії, а окрема провінція на сході називалась «Королівство Галичини і Лодомерії». У 1809 році частина сучасної Тернопільської області (Тернопільський край) відійшла до Російської імперії. Ця територія була поділена на два округи: Тернопільський і Заліщицький (згодом з'явився третій – Теребовлянський – округ). Однак за рішенням Віденського конгресу 1815 року, ця територія знову відійшла до Австрії. У 1867 році досліджувана територія ввійшла до складу Австро-Угорщини, і влада в регіоні стала повністю належати польській шляхті. Наприкінці XIX століття у Східній Галичині мешкало 21,0% поляків. У 1918 році на частині території західноукраїнських земель проголошено Галицьку Соціалістичну Радянську республіку, до складу якої увійшло 16 повітів. У вересні 1920 року Східна Галичина знову була окупована Польщею [193].

У 1919-1939 роках колонізація Галичини здійснювалась за рахунок емігрантів із земель етнічної Польщі. У 1921-1939 роках центральну та південну частини сучасної Тернопільської області займало Тернопільське воєводство у складі Польської республіки, де мешкало 49,3% поляків. У 1939 році територія Західного Поділля входить до складу СРСР. У зв'язку з цим польська культурна автентичність втрачає свої ознаки.

Адміністративні та історико-культурні кордони регіонів є зонами етнокультурного обміну та освоєння. Відповідно до цього положення, Поділля є територією, де відбувалося активне формування етнокультурних ландшафтів регіонального рівня.

2.2 Поділля як полікультурний регіон

Аналіз спеціальної літератури дозволяє зробити деякі узагальнюючі висновки, які можуть слугувати вихідними положеннями у дослідженні

особливостей Поділля як полікультурного регіону.

Регіон потрібно аналізувати як визначений простір, заповнений етнокультурними ландшафтами і закріплений у свідомості місцевих жителів. Історія етносу починається у відповідній часовій точці, коли зафіксована перша подія, пов'язана з його походженням. Такий підхід може змінюватись, коли досліджується етнокультурний регіон з його фізико-географічними особливостями. Він забезпечить підґрунтя для вивчення просторово-часових особливостей етнокультурних ландшафтів натурного регіону [45].

Географічний аналіз показує, що впродовж I-II тисячоліть Поділля мало важливе значення у процесі побудови геопростору Європи, а в XXI столітті – здебільшого України [74]. Просторове розташування регіону – між заболоченою річковою долиною Прип'яті і південно-східними відрогами Карпат – обумовило виникнення так званих міграційних «воріт» для етносів. Одні етнічні групи помандрували далі у пошуках ще кращих земель, інші, врахувавши місцевий природний потенціал, залишились на Поділлі.

У 1670-1672 роках німецький дослідник У. фон Вердум так описує особливості рослинного покриву та ландшафтної структури регіону: біля Тернополя «одностайні, буйні, але неуправлені поля» [102, с. 75], над Збручем, під Скалою «на горбках і в долині, що розтягається під ними, росте дуже буйна трава й широка, висока конюшина, а також різні лікарські й кухонні зела, як шпарат, рід карчохів, материнка огородова, шавлія, потім полин, подорожник і велика кількість згаданих уже вишеньок на корчах» [102, с. 75].

Природні умови регіону сприятливі для мирної (сільськогосподарської) колонізації та формування селитебної мережі. Полікультурні ландшафти Поділля починають формуватись з VI-V тисячоріччя до н.е., що зумовлено *особливостями контактності та фронтирності регіону* [48, с. 21]:

– просторове розташування на південному заході Східноєвропейської рівнини; вигідне економіко-географічне положення між Європою та Причорномор'ям;

– рівнинний рельєф і щільна мережа вододільно-долинних структур;

– помірно-континентальний вологий клімат, сприятливий для колонізації, розвитку сільського господарства;

– переважання ландшафтів геоекотонного характеру: лісостепових та широколистолісових, зі значними площами лісових масивів і лучних степів, достатньо родючих сірих і темно-сірих лісових ґрунтів, опідзолених і типових чорноземів;

– значна диференційованість, різноманітність і контрастність природних умов, складна ландшафтна структура регіонального та локального рівнів.

Необхідною передумовою для регіонального етногенезу є контрастне ландшафтне середовище. Лісостепові ландшафти (у т.ч. Поділля) є віссю України: «Сам Край за своїми еколого-географічними ознаками здебільшого репрезентований лісостеповими ландшафтами…, оправлений з обох боків надзвичайно потужними і тяглими екосистемами, а саме – Степом і Лісом» [165, с. 15]. Лісостеп достатньо контрастний (диференціація річково-долинних ландшафтів) для кращого сприйняття та освоєння автохтонами, ніж гомогенні ландшафти сусідніх регіонів. Це, у свою чергу, вплинуло на інтенсивність колонізації регіону.

Зазначимо, що головні географічні чинники регіону вплинули на формування полікультурної структури перехідного (фронтирного) типу.

В етнокультурних ландшафтах *геоморфологічний чинник* визначає тип розселення етносів, особливості їх міжетнічних зв’язків і зумовлює такі особливості регіону:

– максимальні висоти регіону не перевищують 451 м (західний кордон Тернопільської області), 443 м (Подільське горбогір’я), 409 м (Кременецькі гори), що вплинуло на міграційні процеси (переважно широтні). На вододілах утворився міграційний коридор для військової та мирної колонізації. Подільська височина була своєрідним «горлом пляшки» для етносів, оскільки на півдні розташована важко прохідна гірська система Карпат, а на півночі

знаходяться заболочені низовини, вкриті лісом;

– існування меридіональних та субмеридіональних річкових долин, які інтенсивно заселялись та освоювались як транзитними, так і місцевими етносами. Формування відмінних за геоморфологічною будовою Південного Бугу та Дністра зумовили особливості етнологічного та антропогенного освоєння річкових долин, що виражено у поділі регіону на субрегіони Пониззя і Поділля (як Побузька частина сучасного політико-адміністративного Поділля). Значні коливання висот (до 200 м) у долині Дністра сформували мисову систему етнокультурних (містечкових, белігеративних) ландшафтів;

– відносна геоморфологічна ізольованість території, що впливає на етногенез. На рівнинних територіях Поділля, коли загальний рельєф відходить на другий план, «дивергентні» функції виконують: а) значні відстані; б) наявність водних перешкод на шляхах міграції етносу, що ускладнюють торгівлю; в) непрохідні ландшафти (ліси й болота);

– взаємна близькість головних річкових басейнів Поділля та горбисто-пасмовий рельєф не дозволяли формуватись ізольованим анклавам і тим самим сприяли єдності етносів [45].

З морфометричними характеристиками пов’язана комфортність проживання населення, ефективність виробництва, стан здоров’я людей. У рельєфі регіон має значну вертикальну диференціацію і ділиться на Побузьку та Дністровську частини. У північно-західній частині височина межує з Волинню, де розташовані Кременецькі гори і починаються Медобори (Товтри), що віддалено нагадують гористі місцевості, які порівнюють зі Швейцарією.

Кліматичний чинник має провідний вплив на процес колонізації та освоєння простору, що має відповідний для етносу кліматичний аналог. Поділля як переважаюча більшість полікультурних регіонів розташоване між середньорічними ізотермами +16° і +4°С, а ізотерми +8 – +10°С можуть визначати центральну вісь кліматичного і культурного поясів. Досліджуваний регіон розташований на лінії середньорічних ізотерм +7 – +8°С, що

підтверджує кліматичну гіпотезу максимального поширення етнокультур [45]. Кліматичний чинник вплинув на різноманітність ландшафтів, виражені сезони, що зумовило поширення орного землеробства у Поділлі.

Значна глибина каньйону Дністра дозволяє проникати теплому субтропічному повітрю, що сприяє використанню продуктивних стандартів агрокультури. Південну частину Поділля часто порівнювали з турецькими садами Меран.

Гідрологічний чинник. Більшість річок регіону (Південний Буг та його притоки, Дністер) мають субмеридіональне розташування, що сприяло розвитку міграційних та торговельних шляхів. Водночас Південний Буг, у межах регіону, зовсім не пристосований до пароплавства, оскільки його перегороджує значна кількість порогів та перекатів. Жителі регіону не сплавляли навіть ліс. Лише Дністер мав міжрегіональне торговельне значення: на берегах у XV–XVII століттях з'явилися колонії греків, вірмен, євреїв. Активне господарське використання річки розпочалось у XIX столітті. Наприкінці XIX століття на Дністрі, уздовж його середньої частини, налічується до 40 причалів, де за час навігації завантажували до 800 пароплавів та 400 плотів. У містечках Могилів та Ямпіль селились євреї, молдавани, вірмени і греки, які розвивали торгівлю винами, бакалійними товарами, шовком, шкірами та сап'яном [221].

Річкова мережа регіону вплинула на типи природокористування. По берегах річок, які були торговельними шляхами, концентрувалось населення: «Українські ріки… тісно пов'язані з долею українського народу. Річки… це найліпші та найдешевші дороги, якими можна перевозити людей і будь-яке добро» [207, с. 33]. На берегах річок формувались міста та містечка з торговельними осередками. Слугуючи готовими первісними дорогами, річки були міграційними шляхами для етносів. В. М. Воловик запропонував виокремити водний підклас дорожніх ландшафтів, врахувавши його етнокультурне використання [45].

Ґрунтовий чинник пов'язаний з палеогеографічним: у плейстоцені і

голоцені відбувалось формування пухкого карбонатного лесу як підґрунтя. У поєднанні з поширеними в минулому лісовими ландшафтами з часом утворилися опідзолені ґрунти (різновиди сірих і опідзолених чорноземів). Теплий вологий клімат регіону доповнює сприятливі умови для ведення сільського господарства та функціонування українських сільських (традиційних) ландшафтів.

Відмінності у складі ґрунту різних частин Поділля з неоднаковою рослинністю визначили особливості народного господарства, сформували місцеві господарсько-культурні типи. Родючі ґрунти, помірний клімат створили прекрасні передумови для розвитку землеробства та формування значних площ сільськогосподарських ландшафтів. Дослідник Ф. Руджієрі зазначає: «Подільська земля така плідна, що родить траву, заввишки хлопа, і без ніякої майже управи таку силу збіжжя, що воно в значній части марно пропадає на пні, бо нема кому його збирати. Причиною цього є й те, що ця земля є далека від торгових доріг, нема й сплавних рік, котрими можна було б спускати збіжжя туди, де воно б знайшло купця…» [102, с. 90]. Подібне твердження зустрічаємо в дорожніх нотатках 1573 року у французького мандрівника Блеза де Віженера: «Кажуть, що ґрунт цієї країни (Поділля – авт.) такий добрий і плодючий, що коли залишити в полі плуг, то він протягом двох чи трьох днів так заростає травою, що знайти його тяжко» [215, с. 12].

Родючість ґрунтів регіону зберігається до XX століття, дивуючи європейських дослідників. Як зазначає німецький інженер Р. Волтерс, перебуваючи у Поділлі в 1942 році: «Ґрунт такої родючості, про яку в решті Європи і не чули. Чорнозем розташований товщею до двох метрів на лесовому шарі. Тут, як нам сказали, селянину роками не потрібно удобрювати землю» [233, с. 131].

Фітогеографічний чинник. Гідротермічні умови Поділля сприятливі для формування лісових ландшафтів, а ґрунтовий покрив підкреслює фонове поширення лісової рослинності в минулому. Наявність лісу визначила для місцевих етносів можливості господарювання: сосна і дуб використовувались

для будівництва; береза й осика – для опалення житла; водночас це був надійний прихисток від зовнішніх ворогів. Родючий ґрунт регіону, його високі механіко-хімічні показники, особливо у давні часи є свідченням того, що натуральна рослинність в ті часи була різноманітною й унікальною. Регіон був відомий своїми лісами, які займали всю північну частину території, у південній частині починались «степи татарскія» або «подольскія пустыни». Збереглися відомості про те, що на місці сучасного міста Кам'янець-Подільський був непрохідний ліс, в якому полювали Коріатовичі на зубрів, оленів та диких коней [45].

Знищення лісових масивів регіону мало етногенетичні ознаки: на південному сході у XII столітті татаро-монголи сформували екотонні пірогенні ландшафти, випалюючи ліси для своїх табунів та зменшуючи площу лісових ландшафтів, де переховувались українці. Починаючи з XVI століття, у східній частині регіону виникають російські маєтки, у центральній та західній будуються польські палаци, отже, ліс використовується для будівництва, а також вирубується з метою розширення орних угідь у фільварках або збільшення площ селитебних ландшафтів.

Зоогеографічний чинник. У XVIII – XIX століттях птахи були об'єктом полювання місцевої польської шляхти: «…яка втішається цим, полюючи з рушницями та з хортами, а в широких лісах – із використанням тенетів. Одних пернатих (диких гусей, качок, дрохв, диких голубів), підійшовши, вбивають; інших (куріпок, перепелів, бекасів) ловлять за допомогою нацькованих собак, яких називають лягавими, а також накривають сітками…» [169, с. 60]. Наприкінці XIX століття інтенсивність природокористування зростає, що призводить до скорочення чисельності поширених видів тварин (вовки, лисиці, зайці), а інколи і до повного їх зникнення.

У річках (особливо Дністрі та Південному Бузі) було багато видів промислової риби: форель, щука, короп, карась, сом, сичуга, в'юн тощо. Птахи, у літописний період, також були різноманітними: білі орли, сови, чорні ворони, галки, круки, горобці, зяблики, коноплянки, жайворонки, ластівки, голуби,

куріпки, лісові кулики, дрохви, журавлі, лелеки, чайки та багато інших. У XVI столітті багатими були подільські «бори» та «пущі» на зубрів, оленів, диких кіз та диких коней, бобрів [41].

Починаючи з XVI століття у польських маєтках розвивається бджільництво: «Бджільництвом у Подільській губернії займатися дуже вигідно, а найбільше – в тепле й тихе літо, коли сама природа своїм теплим кліматом та плодовими садами й затишними гаями, оточеними з усіх боків величезною кількістю всяких зернових, соковитих злаків та квітів, сприяють цьому» [169, с. 60]. Бджоли, не завжди маючи можливість гніздитись у лісі, будували стільники у печерах, на скелях, заплавах рік і навіть просто у ґрунті. У XIX столітті селяни та представники польської шляхти тримали в господарстві понад 50 вуликів, у господарствах багатих поміщиків пасік було кілька.

Зазначимо, що такі важливі географічні чинники регіону, як геоморфологічний, кліматичний, гідрологічний, ґрунтовий, фіто- і зоогеографічний, обумовили формування полікультурної структури перехідного (фронтирного) типу. Під впливом різних етносів на Поділлі відбувалося становлення своєрідних форм природокористування, а етнокультурний ландшафт набув специфічної структури та особливостей функціонування.

2.3. Етапи господарського освоєння поляками ландшафтів Поділля

Формування етноспільнот Поділля відбувається таким чином: утворення етногенетичної ніші → виникнення внаслідок цього відповідної етнічної культури, завдяки дії якої популяція й пристосовується до умов ландшафту → формування під впливом етнокультури самосвідомості, спільної для всіх членів спільноти і відмінної від самосвідомостей сусідніх етносів [16] та вплив на структуру етноформуючого ландшафту. Фоновим етносом досліджуваного регіону є український.

Колонізація Поділля розпочалась у 1349 році, коли поляки захопили територію Галицько-Волинського князівства, а пізніше – і Східної Галичини,

зокрема, частково, – територію сучасної Тернопільщини (1387 р.), а литовські феодали (1362 р.) – придністрянську частину Поділля.

Шляхи та способи поширення етнокультури можуть бути досить різноманітними: набіги й завоювання регіонів та країн мігрантами (військова колонізація), місіонерство або проповідування, торговельні стосунки й обмін товарами. Найпродуктивнішим напрямом є мирна колонізація. Вона пов'язана з імміграцією переселенців на вільні землі.

У процесі антропогенізації ландшафтів Поділля польським етносом можна виділити такі етапи.

Етап литовсько-польської колонізації (XIV-XV ст.). Перша хвиля польської колонізації пов'язана із захопленням у XIV столітті Галицько-Волинського князівства, коли Польща отримала Західне Поділля та Волинь (додаток Б.1). У цей період на територію Поділля переселялись селяни і дрібна шляхта. Великі землевласники, в яких були міста, містечка та села, змінювали їх ландшафтну структуру, формуючи садибні ландшафти і белігеративні ландшафти (замки, фортеці), розширювали мережу фільварків. До міст та містечок мігрували також німці та вірмени, які асимілювались і полонізувались. У селах цей процес був двостороннім: частина українського етносу на заході полонізувалась, на сході польський елемент українізувався. Центральне та східне Поділля (Брацлавське та Подільське воєводства) майже не зазнали етнічного тиску до Люблінської унії 1569 року.

За переписом населення 1565 року, поляків у містечку Смотричі було 18,5 %, Меджибожі – 19 %, Синяві – 12 % [28]. У середині XVII століття 85 % містечок юридично були під владою поляків. У 1569 році за наказом короля Стефана Баторія у Подільському, Брацлавському і Волинському воєводствах проведено ревізію «пустинь», які були роздані польським магнатам і шляхті: Замойським, Калиновським, Сєнявським, Яблоновським, Жолкєвським, Потоцьким, Конєцпольським [196].

У XIV-XV століттях центром економічного життя у східній Галичині стає шляхетський *фільварок.* Землі передаються у власність польських феодалів,

зростає щільність населення, збільшується кількість і площа сільських селитебних ландшафтів (близько 40% усіх сучасних населених пунктів Тернопільської області). У XV столітті інтенсивно вирубують ліси, формуючи орні ландшафти на місці лісових: «Люди чим-раз частіше беруться до хліборобства. Вдираються між ліси й бори, рубають дерева, корчують і випалюють пущі, заводять нові ріллі, пожадливо пошукують куснів вільної землі. Лани, покриті буйним збіжжям – це краєвид, що починає вже переважати над давнім лісом» [102, с. 71]. Важливого значення набуває вогнево-вирубна система (підсічна і пірогенна). Знищення лісів пов'язане з експортом дерев'яних виробів (дошки, балки) до Західної Європи. Дерево, не придатне для виробів, палили, і попіл також експортували за кордон, де виробляли поташ та на подальшій технологічній стадії – порох. Наслідком такого ставлення до лісових ресурсів є практично повне знищення масивів дерев над річкою Південний Буг.

Для сільських селитебних ландшафтів характерними були дворища, які об'єднувались у села. До складу дворища входили земельні угіддя площею від 33 до 500 моргів [195]. Згідно з «Уставом про волоки» (1528 р.) на дворище відводили не більше 33 моргів угідь. Надлишкові землі входили до структури фільварків.

Після Люблінської (1569 р.) унії територію Поділля заселяють поляки (додаток Б2), в їх руках зосереджуються значні площі земельних угідь. Так, Конєцпольському на Побужжі належало 740 сіл, 170 міст і містечок. Значні за площею володіння мали Потоцькі, Тарновські, Любомирські, Синявські, Збаразькі, Калиновські. Повіти, які межували зі степом, – Вінницький, Брацлавський, Хмельницький, Барський, Кам'янецький, Летичівський – належали до «украïнних» (окраїнних), власне українських [158], і колонізаційні процеси тут відрізнялись від інших регіонів України.

Після 1569 року активізується процес польської колонізації. Урбанізаційні процеси сповільнюються у другій половині XVII століття, коли 80 % міст та містечок Червоної Русі було знищено [40]. Розширення селитебної

мережі відбувалось шляхом формування маєтків, землеволодінь, освоєння нових земель, будівництва замків, фільварків, слобід. Серед найбільших містечок регіону цього періоду: Брацлав, Вінниця, Могилів, Меджибіж, Смотрич, Кам'янець, Кременець, Полонне.

На цьому етапі *закладаються основи для формування «класичного» містечка середньовіччя. Ядром майбутнього селитебного ландшафту був белігеративний (польської або литовської генези) ландшафт*, навколо якого до початку XVI століття виникали сільські селитебні ландшафти, що створювалися переважно українською етноспільнотою.

Етап польської колонізації (XVI-XVII ст.). На початку XVI століття більше половини шляхетських земель належала полякам. Окрім шляхти, значний вплив на формування етнокультурних ландшафтів мало польське духовенство. Наприкінці XVI століття у Галичині їм належало понад 100 сіл [130, с. 267].

Польські сільські етнокультурні ландшафти починають інтенсивно формуватися з XVI століття, коли збільшується кількість панських дворів та фільваркових угідь. Збільшенню площ сільських селитебних ландшафтів у XVI столітті сприяв розвиток ремесел, розвиток зовнішньої та внутрішньої торгівлі, що прискорило зростання міст і містечок, формування навколо них замкових сіл. Більшість сільських поселень на цьому етапі виникає на території сучасної Хмельницької області, на вільних угіддях.

Площа орних угідь та лук збільшувалась за рахунок знищення лісів, відбувалось поступове збіднення природних ресурсів регіону. Орні угіддя засівали озимим та ярим житом, сіяли ячмінь, овес, гречку, просо, горох, льон, коноплі; з овочевих культур: буряк, гарбуз, моркву, петрушку, огірки, капусту; розвивалось садівництво та виноградарство. У Східній Галичині значні площі були відведені під гречку, яку в польських господарських документах називали «татаркою». Найбільше гречки сіяли в Городоцькому повіті: у фільварках збирали гречки стільки, як жита, – 1175 кіп. Але на Поділлі, що зараз відоме гречкою, висівали у XVI столітті незначну кількість цієї

культури [45].

Зернові культури висівали за принципом займанщини. Наприкінці XVI століття угіддя з лісами, пущами, луками, ріллею віддавали власнику: «На Побужье было полное царство простолюдина… Онъ был «богатій пышнейший нижли пан», владелъ такими пасеками, из которыхъ иная одна стоила трехъ пахатныхъ дворищ (селищ), такъ какъ къ ней принадлежало окружной земли на полмили, а то и на целую милю, а на той земле и пашня, и рыбные пруды, и сады, и огороды» [204, с. 403].

У XVI столітті інтенсивно розвивається скотарство: «На розлогих пасовиськах пасеться сила худоби, особливо на Поділлі; окрім гарних волів, є там стільки баранів, що одного можна дістати за нецілого золотого» [102, с. 93-94]. У панських маєтках зводилися водяні млини, що були прерогативою шляхти.

На початку XVI століття, з появою польських родів, містечка регіону отримують Магдебурзьке право. Крім торговельних привілеїв, це передбачало роздільне проживання етносів на визначених вулицях або в окремих кварталах. В цей час виникають містечка, що стали належати магнатам. Серед польських шляхетських родів – Язловицькі, Замойські, Синявські, Потоцькі, Калиновські, Яблоновські та ін.; представники вінницької та брацлавської шляхти – Кміти, Черленковські, Микулинські, Оратівські, Ладижинські [40].

Міста та містечка східної Галичини у XVI столітті були власністю короля, його підданих та духовного кліру. Власники споруджували міста за певним ідеальним планом, відповідно до якого місто мало визначену форму й етнічні громади. Домінантами кварталів були сакральні ландшафти: костел, церква і синаґоґа. Для костелу виділяли найкраще місце в ландшафті містечка. У Подільській губернії такий етноландшафтний підхід був характерний для польських канцлерів Замойських, які спланували та займалися забудовою у XVI – XVII століттях містечок Шаргород і Томашпіль. Їх планування спочатку було зорієнтоване на палац власника, а надалі, з розвитком містечок, – на ринкову площу, будівлю магістрату й ратуші.

У XVI столітті місто Кам’янець-Подільський було поділене між українцями, поляками та вірменами на 3 частини по 25 ланів кожна. На кожній з цих територій сформувались етноквартали зі своїми ринками, магістратами, будинками для адміністрації, фільварками. Подібна ландшафтна структура була і в містечку Бар Вінницької області, поділеному на Бар Чемериський (Верхній Бар), де мешкали татари; Польський Бар та Руський Бар, де мешкали українці.

З 1676 по 1699 роки Подільське воєводство підпадає під політико-адміністративний вплив Османської імперії, що прискорило еміграцію (у т.ч. і польської шляхти) з міст та містечок в не окуповані турками землі. Переселенці осідали у Руському та Волинському воєводствах. Частина сіл та маєтків занепали або були зруйновані. У 1681 році у межах Кам’янецького еялету з 863 населених пунктів тільки у 583 були мешканці [124, с. 380].

Східне Поділля заселяється пізніше, у XVII-XVIII століттях, що пов’язано з прикордонним положенням регіону. Колонізаційні процеси цього періоду детально описані у праці М. Г. Крикуна [123, 124]. Відновлення містечок та сіл східної частини регіону відбувається повільно, про що свідчить згадка А. Чарторийського, що на початку XVIII століття Меджибіж був «поросли бур’яном, зяяв безлюддям, тільки під його замком тулилось трохи міщан, що ховались від небезпеки» [124, с. 382]. У подібному стані знаходились й інші селитебні ландшафти регіону. Зокрема, Язловецький ключ (Язлівець та 5 сіл), містечко Зіньків із селом Глушківці, Летичів та 4 сусідніх села, Богушівські маєтки на півдні Летичівського повіту.

Специфічні функції містечок, що передбачали обслуговування локальних сільськогосподарських ринків, а також їх значна щільність, яка зумовлювала конкуренцію містечок, сповільняли їх зростання. Більшість містечок були засновані у результаті спонтанного заселення в процесі колонізації, частина – збудована магнатами, шляхтичами, а також монастирями. Містечка мали по 250-300 будинків, там мешкало 1-5 тис. осіб.

У XVI-XVII століттях будують оборонні замки і магнатські маєтки з

великими палацами і садибами, які стають осередками польської культури. Серед них – палаци Яблоновських у Ляхівцях, Потоцьких у Тульчині, Сангушків у Славуті. У 1667 році Росія та Польща підписали Андрусівський договір про перемир'я, за яким Лівобережна Україна залишалася у складі Росії, а Правобережна (крім Києва) відходила до Польщі. Документ визначив історичні зміни в етнокультурному розвитку правобережного регіону України. На Поділлі формується відповідний польський «образ» місця, – архетип, відповідно до якого селитебна мережа формувалась на основі замків, фортець, маєтків, оточених селами і містечками.

Етап становлення та розвитку польського капіталістичного виробництва (XVIII ст. – початок XX ст.). Процеси заселення східної частини Поділля почались з середини XVIII століття.

Збільшення площ сільських селитебних ландшафтів на початку етапу відбувається за рахунок заходів польського уряду, спрямованих на відновлення зруйнованого турками господарства (поява слобід та «воль» у південних, західних і центральних районах Тернопільської області); продовжується процес займанщини; інтенсивно заселяється територія сучасної Вінницької області. У XVIII столітті, у південно-східній частині Поділля, сформувалося майже 60 % сучасних сільських селитебних ландшафтів. За рахунок сільських селитебних ландшафтів розширилася поселенська мережа центральної частини Хмельницької області. Хутори, фільварки, присілки сформувались у процесі заселення землевласниками земельних угідь гіршої якості.

У першій половині XVIII століття відбувається міграція з Польщі (магнатерія, середня шляхта, безземельна шляхта, меншу кількість склали польські селяни).

У 20-40 роках XVIII століття формуються *фільварки* у Меджибізькому, Заньковецькому, Миколаївському, Грабовському, Троянівському ключах; у 50-60 роках – Хмільницькому старостві, Новокостянтинівському, Лучинецькому ключах; у 70-80 роках – Могилівському ключі; у 70-90 роках – Ямпільському

ключі регіону. Тут переважала традиційна трипільська система землеробства. У польських володіннях Чарторийських врожайність (1700-1790 рр.) була: жита – сам 2,5-11, пшениці – 2-8, ячменю – 2-8, вівса – 2-7, гречки – 1,6-5,2, гороху – 1,4-7, проса – 5-5,5, коноплі – 0,6-2,5 [102].

Наприкінці XVIII століття польський етнос був панівним класом, майже всі поміщики, за винятком кількох старовинних українських родин, таких як князі Четвертинські, були поляками. До польського етносу належала більшість чиншової шляхти, тобто такої, яка не мала власної землі й орендувала її у поміщиків. У 1795 році чиншовиків було 9,3 % (0,8 % населення Подільської губернії). Частину, порівняно невелику, міщанського населення на Поділлі також складали поляки.

Загалом, етнічний склад регіону у XVIII столітті відзначався переважанням українців у сільських етнокультурних ландшафтах; на другому місці за кількістю населення – поляки. Основний земельний фонд належав польським магнатам і шляхті з переважанням великого поміщицького землеволодіння.

Значної деградації зазнають сільські етнокультурні ландшафти східної Галичини, де селянське житло знаходилось у занедбаному стані, відсутні були сади та навіть огорожі. Такий стан сільської місцевості у 1848 році описав С. Русин: «Села нужденні, мізерні, хати курні, темні, тісні, вонючі, драптливі й низькі, вулиці болотисті, плоти криві, повалені, незугарні, мости діраві…» [102, с. 180].

Нова хвиля переселення розпочалась у XIX столітті. За даними перепису населення 1897 року, кількість поляків у містах та містечках Подільської губернії складала 10,7 тис. осіб (4,9 % міського населення) [65, с. 237]. Основна частина польського етносу проживала у містечках і селах, що відповідає третьому місцю за рівнем урбанізованості, після росіян (34 %) і євреїв (28 %). Найбільші польські громади були у п’яти містечках, у яких було 78 % від усього міського польського населення: Проскурів – 12,35 % від населення містечка, Летичів – 10,2 %, Вінниця – 7,1 %, Кам’янець-Подільський

– 6 %, Могилів-Подільський – 3,1 % [179, с. 11]. У решті містечок частка поляків була незначною, до кількох сотень осіб. Міграція польського етносу зі Східної Галичини здійснювалась через містечко Проскурів, яке відігравало важливішу роль, ніж Кам'янець-Подільський. З Проскурова поляки прямували в Центральне і Східне Поділля.

На Поділлі польські міграційні процеси відбувались вздовж торговельних шляхів: з Проскурова (сучасне місто Хмельницький) в південно-східному напрямі. Ще одним напрямом міграції був вектор: Кам'янець-Подільський – схід – північний схід – Вінниця. Саме місто Вінниця відігравало виконала роль східного «плацдарму» для подальшої польської колонізації. На півдні регіону колонізаційні процеси співпадали з річковою долиною Дністра, який виконував функції торговельного шляху [179]. В кінці XIX століття Подільська губернія була другою за кількістю польського населення (після Волинської). У містах та містечках Поділля мешкало 15,71% поляків, і це був найвищий показник серед інших губерній.

У XIX столітті збільшується кількість польських селян, які купили в регіоні земельні ділянки. У 1877 році в Подільській губернії було куплено земельних угідь (у % від загальної кількості, за повітами): Кам'янецький – 13,7; Липецький – 25; Могилівський – 28,2; Ямпільський – 29,1; Балтський – 74,5; Ольгопільський – 33,3; Брацлавський – 36; Гайсинський – 50,3; Вінницький – 34,4; Літинський – 19,5; Летичівський – 25; Проскурівський – 12,3 [111].

У 1900 році у Галичині було 5937 сільських громад, з яких 3213 – українські. Українці становили понад 50 % сільського населення субрегіону (у межах української етнографічної території – 78 %). У Східній Галичині основну частину земельної власності становили латифундії. У 1902 році садиби площею понад 5 тис. га займали майже 900 тис. га (85,1 %) [40].

Від середини XIX до початку XX століття формування етнокультурних ландшафтів містечок регіону було найінтенсивнішим. На цьому етапі яскраво виявився поліетнічний склад населення, що відобразилося у чіткому виділенні

етнічних кварталів, які становили міське «ядро», оточене сільськими передмістями. Серед етнічних кварталів переважали українські, польські, єврейські, вірменські.

Етап радянської руйнації польських етноландшафтів (1917-30-і рр. XX століття). На початку XX століття у повітах Подільської губернії чисельно переважали українці, але ключові позиції в економіці були зайняті іншими етноменшинами (польські поміщики володіли великими площами орних угідь, євреї та вірмени займались торгівлею, орендою, ремісництвом). На 1 січня 1913 року у регіоні проживали українці – 79,26 %, євреї – 13,40 %, росіяни – 3,69 %, поляки – 2,39 %, молдовани – 1,26 % [58, с. 20].

З появою СРСР відбувається формування «радянського народу», в зв'язку з чим всі етноси втратили ознаки самоідентифікації, а польські етнічні квартали поступово знівелювались, занепали або були зруйновані в часи індустріалізації. У 20-х роках XX століття більшість поляків в Україні проживала у західних, зокрема, й Подільських округах: Шепетівський – 18,2 % від усього польського населення, Проскурівський – 12,3 %, Кам'янецький – 6,3 %, Тульчинський – 2,3 % [91, с. 10]. Значна кількість поляків проживала у сільській місцевості. На Поділлі вони здебільшого були розселені спорадично, окремими локальними громадами в межах суцільного українського етнічного масиву (додаток Б3).

До 30-х років XX століття польські етнокультурні ландшафти містечок та сіл Поділля втратили свою структуру, залишились тільки артефакти етнокультурної спадщини. Цей процес характерний для Східного Поділля. У Західному Поділлі, яке до 1939 року перебувало під владою Польської республіки, процеси трансформації етнокультурних ландшафтів у власне антропогенні відбувалися з 40-х років XX століття.

Хронологічні межі найактивнішого польського природокористування на Поділлі охоплюють XV – початок XX століття. Пізніше відбувається до певної міри втрата полі культурності регіону, натомість період з XVIII по XIX століття залишив на Поділлі найбільшу кількість польських ландшафтних артефактів.

Висновки до другого розділу

1. Просторово-територіальні межі історико-географічного краю Поділля значно більші від сучасного адміністративного регіону. Вони охоплюють південно-східні відроги Подільської височини, співпадаючи з фізико-географічною межею смуг лісостепу-степу та культурно-цивілізаційним рубежем Європи. У назві регіону закладено його геоекотонну та фронтирну сутність.

2. Поділля формується як полікультурний регіон, з етнокультурними ландшафтами фронтирного типу, що зумовлено особливостями контактності (на межі трьох рівнинних фізико-географічних зон та гірської країни). Вплив географічних чинників (геоморфологічний, кліматичний, гідрологічний, ґрунтовий, фітогеографічний, зоогеографічний) зумовив формування контрастного ландшафтного середовища, що, у свою чергу, вплинуло на заселення регіону та міграційні процеси.

3. У процесі антропогенізації ландшафтів Поділля поляками можна виділити такі етапи:

– литовсько-польської колонізації (XIV-XV ст.), коли закладається основа для формування «класичного» містечка середньовіччя;

– польської колонізації (XVI-XVII ст.), коли збільшується кількість панських дворів та фільваркових угідь. У регіоні складається відповідний польський архетип, для якого характерним було формування селитебних ландшафтів на основі замків, фортець, маєтків;

– становлення та розвитку польського капіталістичного виробництва (XVIII ст. – початок XX ст.), коли формування етнокультурних ландшафтів містечок регіону та польських сільських ландшафтів є найінтенсивнішим;

– радянської руйнації польських етноландшафтів (1917-30-і рр. XX століття), коли польські етнічні квартали поступово знівелювалися або були зруйновані у процесі радянської індустріалізації. У Західному Поділлі процеси трансформації польських етнокультурних ландшафтів у власне антропогенні розпочались з 40-х років XX століття.

РОЗДІЛ 3
АНТРОПОГЕНІЗАЦІЯ ЛАНДШАФТІВ ПОДІЛЛЯ ПОЛЯКАМИ У XV – XIX СТОЛІТТЯХ

3.1. Участь поляків у формуванні каркасних антропогенних ландшафтів Поділля

У межах дослідження до групи каркасних віднесено селитебні та дорожні ландшафти переважно польської ґенези. Найпоширенішими селитебними ландшафтами у XV – початку XX століть були ландшафти містечок, однак, як зазначає В. М. Воловик, сільські етнокультурні ландшафти мали складнішу структуру, якщо враховувати сільські селитебні ландшафтні комплекси і периферійну ресурсну зону (сільськогосподарські, лісові та водні ландшафти) [45]. Каркасні ландшафти – селитебні і дорожні – є місцем проживання, природокористування, міграції і передачі культурних особливостей етносу.

Від розташування, «мозаїки» каркасних ландшафтів залежить формування етнокультурного архетипу регіону. Вивчення співвідношення, розташування та сучасного стану історико-культурних артефактів у структурі каркасних ландшафтів дозволить оптимізувати природокористування ландшафтів польської ґенези і прогнозувати подальші шляхи їх використання.

3.1.1. *Ландшафти містечок.* Ядрами етнокультурних ландшафтів є каркасні селитебні ландшафти, які є територією проживання місцевих етносів. Найяскравіше етнокультурні особливості місцевого населення регіону проявилися у ландшафтній структурі містечок[2]. Під «містечком» розуміють селитебний ландшафт з поквартальною забудовою і вираженим етнокультурним (моно- або полі-) ядром, що відображає особливості місцевої

[2] Як синонім до слова «містечко» може використовуватись «історичне місто», якщо воно має традиційну поквартальну забудову, відповідне культурне, історичне та архітектурне середовище

культури [45]. Інтенсивний розвиток містечок припадає на XVI – початок XX століття. Історія вивчення компонентної та ландшафтної структури містечок регіону поляками розглянута у додатку А.3.

Польські ландшафти містечок. Дослідники зазначають надзвичайно сильний вплив польської культури на українську, що знайшло відображення в особливостях формування етнокультурних ландшафтів регіону: замки, фортеці, костели, палаци, садово-паркові комплекси, фільварки. Існує потреба в детальному аналізі утворення етнокультурна спадщини регіону з метою її охорони, консервації та реконструкції.

З появою польських родів (XVI-XVII ст.) відбувається забудова містечок регіону відповідно до Магдебурзького права. Це право передбачало роздільне проживання різних етносів у містечках на окремих вулицях або у відособлених кварталах. У цей час формуються польські, єврейські, вірменські етнокультурні ландшафти містечок.

Розбудувались містечка, які належали магнатам. На Брацлавщині містечками володіли русько-литовські роди – князі Масальські, Сокольські, Острозькі, Корецькі, Четвертинські тощо; польські шляхетські роди – Язловицькі, Замойські, Синявські, Потоцькі, Калиновські, Яблоновські та ін.; представники вінницької та брацлавської шляхти – Кміти, Черленковські, Микулинські, Оратівські, Ладижинські. У таблиці 3.1 зазначені містечка, які були створені або перебували у власності різних родів на Брацлавщині, на рисунку 3.1. графічно відображено формування містечок Брацлавщини (рис. 3.1.).

Таблиця 3.1

Формування містечок Брацлавщини під впливом польської етнокультури у XVI-XVII ст.

Найбільші роди	*Прізвища*	*Містечка, якими володіли роди*
Князівські русько-литовські	Острозькі	Липовець, Вінниця, Брацлав, Шпиків
	Четвертинські	Немирів, Сокілець
	Збаразькі	Погребище, Дашів, Бершадь
Польська шляхта	Замойські	Чернівці, Шпиків (з 1622 р.), Рогізна, Томашпіль
	Калиновські	Гулівці, Тульчин, Тростянець, Янів,

		Івангород
	Потоцькі	Браїлів, Жмеринка
Вінницька та брацлавська шляхта	Кмітичі-Александровичі	Літин, Пиків
	Комарі	Сутиски, Янків
	Дашковичі-Клещовські	Тростянець, Тиврів
	Оратівські	Оратів

Рис. 3.1. Формування містечок Брацлавщини під впливом польської етнокультури у XVI-XVII ст.

Містечка Східного Поділля формувались поблизу замків і зазвичай були оточені навколо укріпленням – «острогом»[3]. Остроги рідко захищались, і населення під час набігів ворогів переселялось до замку. Етнокультурна диференціація містечкових кварталів до середини XVI століття для містечок Східного Поділля не характерна. Водночас у цей період містечка регіону виконували важливу колонізаційну функцію, зосереджуючи понад половину у

[3] Острог – вал, на який поставлена дерев'яна загорожа з певною кількістю воріт

Брацлавському і третину населення – у Вінницькому повітах.

Галицькі міста XVI століття були власністю короля, магнатів, дрібної шляхти та духовного кліру. Власники споруджували міста за певним планом, відповідно до якого місто мало визначену форму і етнічні громади: польська, вірменська, єврейська або українська – кожна отримувала свою територію. Домінантами кварталів були сакральні ландшафти: костел, церква і синагога.

Наприкінці XVI століття в містах та містечках з'являються вулиці, часто відділені за національною ознакою мурами, ровами та брамами. Українська частина містечка була спочатку сільським передмістям, але за умов отримання населенням прав польських міщан, територія переходила до категорії містечка. Відповідно до люстрацій середини XVI століття в етнографічній структурі містечок Східного Поділля переважали українці (80-90 %), польське населення складало 10 %, єврейське – 1-2% [138].

У XVI-XVII століттях з'являються війтівства, які одночасно можуть охоплювати містечка, села та сільськогосподарські ландшафти. Зокрема, у люстрації 1665 року описано Летичівське війтівство, що знаходилось у містечку Летичові, яке разом з селом Кримчиське належало шляхтичу Яну Красницькому. Війтівство це складалося з: 1) будинку в місті; 2) 4-х ланів ріллі; 3) млина на річці Ольшанка; 4) луків на річці Ольшанка; 5) урочища з поселеннями Гербанове і Волцирма; 6) третього гроша з усіх міських доходів; 7) третього каменя лою з різницьких яток; 8) трьох ставків; 9) вільної вирубки в королівських лісах. У 1665 році шляхтич А. Моджевський одержав Барське війтівство від барського старости С. Потоцького у довічне володіння [117, с. 120].

Кременецьке війтівство, згідно з люстраціями 1659-1660 років, знаходилось в руках Юрія Куляницького, який мав упродовж одного «доживоття» користувався фільварком «за потоком», садом «при місті», домом, лазнею, частиною від «помірного», яткою і крамницею, вільними від податків, – все це разом з сільськими поселеннями, полями, луками, пасовиськами, сіножатями, лісами, ставками, річками [117, с. 121].

Однією з особливостей ландшафтної структури містечок Подільської

губернії є полярне розташування сакральних споруд: біля церков формувався український квартал, костелів – польський, синагоги – єврейський. Для Галичини характерна дисперсна структура містечок, коли відсутні чітко виражені єврейські, польські та українські квартали. Це помітно на ландшафтній картосхемі Тернополя (рис. 3.2.). Водночас загальні особливості ландшафтної структури містечка залишаються мало зміненими: замок (1540 р.) – ринкова площа – магістрат – синагога – костел, які утворюють історичний центр Тернополя [284, с. 306].

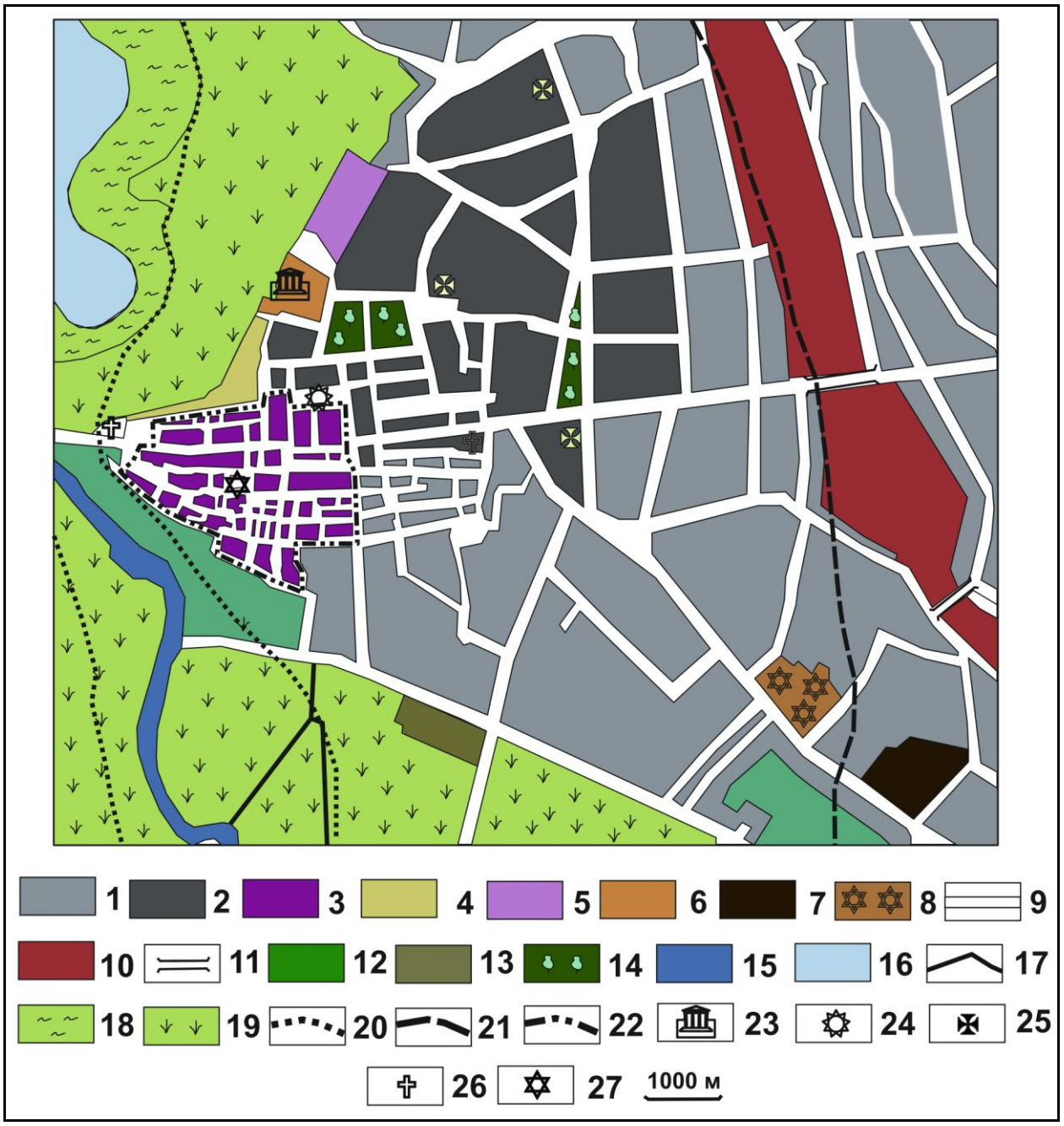

Рис. 3.2. Етнокультурні ландшафти Тернополя (1934) [45, з доповненнями автора]

Етнокультурні селитебні ландшафти. *Схилові та надзаплавно-терасові*. Урочища: 1 – малоповерховий тип на дуже похилому лесовому схилі (польські й українські квартали). *Надзаплавно-терасові*. Урочище: 2 – малоповерховий тип на надзаплавній терасі (польські й українські квартали); 3 – малоповерховий тип на надзаплавній терасі (єврейський штетл); 4 – малоповерховий тип на надзаплавній терасі (український квартал Підзамче); 5 – малоповерховий тип на надзаплавній терасі (військові казарми, австрійський квартал Кошари).

Белігеративні ландшафти. *Надзаплавно-терасові*. Урочище: 6 – фортифікаційні ландшафтні комплекси Нового замку.

Тафальні ландшафти. *Схилові*. Урочища: 7 – католицьке кладовище на дуже похилому лесовому схилі. *Надзаплавно-терасові*. Урочище: 8 – єврейське кладовище на надзаплавній терасі.

Дорожні ландшафти. *Схилові та надзаплавно-терасові. Ландшафтно-техногенні системи*: 9 – дороги, вкриті бруківкою; 10 – залізничнодорожні ландшафти; 11 – міст.

Сільськогосподарські ландшафти. *Надзаплавно-терасові і заплавні*. Урочища: 12 – терасові та заплавні поверхні з окультуреними чорноземами опідзоленими під городами і садами; 13 – площадка торговища худобою на надзаплавній терасі.

Водно-рекреаційні ландшафти. *Надзаплавно-терасові*. Урочище: 14 – міські парки. *Заплавно-річищні*. Урочища: 15 – русло річки Серет; 16 – Тернопільський став; 17 – канали; 18 – низька заболочена заплава; 19 – висока поверхня заплави, зайнята під сінокоси та випас худоби.

Межі: 20 – межа між заплавною та надзаплавно-терасовою місцевостями; 21 – межі між надзаплавно-терасовою та схиловою місцевостями; 22 – межа єврейського штетлу.

Інші позначки: 23 – палац Нового замку; 24 – ринкова площа; 25 – будівля костьолу; 26 – будівля православної церкви; 27 – будівля синагоги.

На ранньому етапі формування ландшафтних структур Тернополя (початок XV століття) складалися комплекси різної генези: а) селитебні малоповерхові – садиби з городами; б) белігеративні – замок (1545-1553 рр.), збудований на місці сіл Петриків, Кутківці, Пронятин; міські оборонні мури, які разом із замком, синагогою, Середньою та Надзаставною церквами входили до фортифікаційної системи Тернополя; в) водні – став (1548 р.) завдовжки 6 км і завширшки 1 км, з дамбою та греблею вздовж Львівського тракту; став Вацлава Баворського на півдні містечка, що виконував оборонну функцію (XVI-XVII ст.); г) сакрально-тафальні – мурована церква Здвиження Чесного Хреста (XVI ст.), перший у містечку християнський цвинтар (за церквою на пагорбі); парафіяльний костел св. Яна Хрестителя [86]. На сході за садами і городами розташувались хутори («гаї») – Великі, Малі (Ходорівські), Чумакові, Гречинські, Шляхтинецькі.

До класичного містечка кінця XIX століття віднесено Хмільник, що розташований при злитті річок Південний Буг і Пастушка. Канал, прокопаний від річки Південний Буг, відокремлює частину заплави, формуючи острів з виділеним

центром містечка, який називали «Старий базар» («Старе місто»), де проживали українці, поляки і євреї. Польським сакральним центром був костел Пресвятої Трійці, збудований у 1603 році. У східній частині містечка, у межах заплави і надзаплавних терас річок Південний Буг і Пастушка, розташоване передмістя «Новий базар» («Нове місто»), яке поблизу Південного Бугу називалось «Слободою» (або «Глинкою»: назва пов'язана з характерним для місцевості глинистим ґрунтом), де теж переважали українці, євреї і поляки. Північніше «Слободи» знаходиться «Дубрівка» («Хутори»); на західному узбережжі річки Пастушка – «Січкарівка» («Пастуша»); на східному – «Погреби» (тут дійсно були погреби міщан), у напрямі містечка Уланів – передмістя «Винниця» (назва походить від винокурень). У південній частині, за Південним Бугом розташована «Угринівка», яка раніше називалась Бугринівкою (від горбистого рельєфу). «Угринівка» сформувалась на основі об'єднання хуторів різних власників – «Глузданівки» та «Шмалівки», де переважало українське населення з часткою євреїв і поляків. У західній частині містечка розташований замок, укріплений земляними валами і каналом у заплаві Південного Бугу [17]. Фортифікаційна споруда збудована за наказом польського короля у 1534 році для захисту від набігів турків та татар.

Ландшафтна структура садиб. У містечках Поділля збереглись замки, панські садиби, палаци, костели, які були етнокультурним ядром ландшафтів і мали значний вплив на українську, польську і загальноєвропейську культуру. Містечка сформували селитебну мережу, яка одночасно виконувала белігеративну функцію. Так, у володіння Яна Замойського від Паволочі до Тернополя входило до 110 містечок, майже 200 сіл, діяв сторожовий загін, який захищав їх жителів від набігів татар [133].

У структурі польських етнокультурних ландшафтів містечок найпоширенішими були: садибні, фортифікаційні й промислові ландшафтні комплекси. Садиби – палацово-паркові ансамблі – були унікальним етнокультурним явищем, що мало суттєвий вплив на розвиток історико-культурних процесів на Поділлі. Садиби XVIII – XIX століть були осередками

польської культури, їх устрій інтенсифікував розвиток сільського господарства у регіоні.

У зв'язку з переважанням натурального господарства функціонування містечок у XVI – на початку XIX століття мало чим відрізнялося від сільського [187, с. 12]. У містечках і селах Східної Галичини з XVI століття, під впливом польської етнокультури виникають садибні ландшафти: «Галиційский помещикъ живет по большей части очень пышно, въ роскошныхъ палацахъ и усадьбахъ» [31, с. 97]. У садибах переважали пейзажні композиції, в яких органічно поєднувались селитебні ландшафти з натуральними ландшафтними комплексами (схили пагорбів, долини річок і ставків).

Типова *структура містечкової садиби*: панський будинок з господарськими спорудами, впорядкований парк (або садові ландшафти), оранжереї, виноградники, городи, ставки, басейни (рис. 3.3, 3.4). Подекуди створювалися ландшафтно-техногенні системи: водограї, водоспади, водні каскади [203, с. 7]. Садиби, як правило, мали ставок або вихід до річки. У ставках розводили коропа, щуку, карася, ляща, лина, окуня, плітку.

Важлива роль у господарстві садиби відводилась млинам. Без них не працювали гуральні, пивоварні, ускладнювалась відгодівля худоби. Млини будували при ставках, при боці греблі (щоб млин не трусив греблю і до нього було зручніше під'їжджати). У великих млинах (Старокостянтинів, Самчики) окремі вали використовувались для сукновальні і ступи. На великих ставках і річках ставили кілька млинів [177]. Садибне сільськогосподарське виробництво походило від європейської сільськогосподарської культури, де застосовувались передові технології та новітня техніка у рільництві. У стайнях маєтків вирощували високопродуктивні породи коней, створювали конезаводи [38].

Польське землеволодіння у містечках Подільської губернії складало 46,8 % від загального. Серед найбільших землевласників у містечках: О. О. Садовський (Оринин, 3037 десятин землі), Л. Л. Садовський (Балин, 1639 десятин), О. Я. Заліський (Кузьмин, 1770 десятин), Ф. Г. Грохольський

Рис. 3.3. Сучасна структура етнокультурних ландшафтів містечка Тиврів Тиврівського району Вінницької області

Палацово-паркові ландшафти. *Схилові*. Урочища: 1 – насипна поверхня (1-2 м) подвір'я палацу, вкрита ґрунтосумішами під насадженнями грабу звичайного, ялини звичайної та чагарників; 2 – будівля палацу на насипній поверхні з ґрунтосумішей; 3 – слабкопокатий лесовий схил ($3\text{-}5^0$), з сірими лісовими ґрунтами під парковим комплексом (клен гостролистий, граб звичайний); 4 – слабкопоката поверхня лесового схилу ($3\text{-}5^0$) з сірими лісовими ґрунтами під різнотрав'ям; 5 – стадіон на горизонтальній насипній поверхні на місці днища балки; 6 – ґрунтові доріжки парку шириною 1-1,5 м. *Ландшафтно-технічні системи*: 7 – асфальтовані доріжки парку шириною до 2 м; 8 – будівлі (склади, гаражі); 9 – кам'яна брама.

Сакральні ландшафти. *Схилові*. Урочища: 10 – насипна вирівняна поверхня подвір'я костелу під різнотравними асоціаціями. *Ландшафтно-технічні системи:* 11 – будівля костелу; 12 – кам'яна загорожа з коморами.

Селитебні ландшафти. *Схилові*. Урочища: 13 – малоповерховий тип ландшафту на слабкопокатій поверхні схилу з нарізними та насипними терасами. *Вододільні*. Урочища: 14 – малоповерховий тип ландшафту на вирівняній поверхні плакору.

Дорожні ландшафти. Урочища: 15 – ґрунтові дороги завширшки до 2 м з включеннями кам'яної бруківки. *Ландшафтно-технічні системи*: 16 – дорожні насипи покриті асфальтом та кам'яною бруківкою шириною до 3 м; 17 – дерев'яний міст на бетонних опорах.

Сільськогосподарські ландшафти. *Схилові*. Урочища: 18 – польові ландшафти на слабкопокатій поверхні лесового схилу ($3\text{-}7^0$) з сірими лісовими ґрунтами під садами, городами, сінокосами. *Вододільні*. Урочища: 19 – польові ландшафти на вирівняній поверхні плакору ($1\text{-}2^0$) з сірими лісовими ґрунтами під садами, городами, сінокосами.

Водно-рекреаційні ландшафти. *Заплавно-річищні*. Урочища: 20 – річище Південного Бугу шириною 20-30 м; 21 – гранітні пороги висотою до 1 м; 22 – заплава з алювіальними чорноземоподібними ґрунтами з осоково-очеретяними асоціаціями та заростями верби і вільшаника. *Надзаплавно-терасові*. Урочища: 23 – вирівняна слабкопогорбована поверхня тераси з алювіальними чорноземоподібними ґрунтами під різнотравними асоціаціями та деревними заростями. *Ландшафтно-технічні системи*: 24 – будівля гідроелектростанції. *Схилові*. Урочища: 25 – балка зі слабкопокатими схилами з сірими лісовими ґрунтами під деревно-чагарниковими заростями та руслом струмка шириною 0,5-1 м.

Інші позначки. Інше: 26 – напрям течії річки Південний Буг; 27 – межі палацово-паркового комплексу.

(Стрижавка, 4735 десятин), К. К. Потоцький (Печора, 1482 десятини), С. Й. Холоневський (Зятківці, 3893 десятини), Ф. М. Юрьєвич (Бершадь, 4920 десятин), Ф. Л. Собанський (Ободівка, 4340 десятин), Б. Е. Старжинський (Загнитків, 3563 десятини), С. і М. Хелминські (Жванчик, 3224 десятини). Окремі польські магнати мали великі латифундії: Собанські – 17498 десятин землі, Юрьєвичі – 9533 десятин [116].

У XIX столітті будівництво садиб не припинилось, але стало менш масштабним і одночасно набуло інших ознак, зумовлених змінами в архітектурних рішеннях. Однією з найцікавіших є садиба С. Комара у

Мурованих Курилівцях Вінницької області, до якої, крім палацу, входили флігель, стайні і міст, розташований у пейзажному парку. Садиба збудована у 1805 році, мала у центральній частині триповерховий палац [103, с. 468-469]. Відомою була садиба І. Витославського у Чернятині Вінницької області, збудована у 1830 році та розташована у пейзажному парку, створеному у 1814 році А. Міклером.

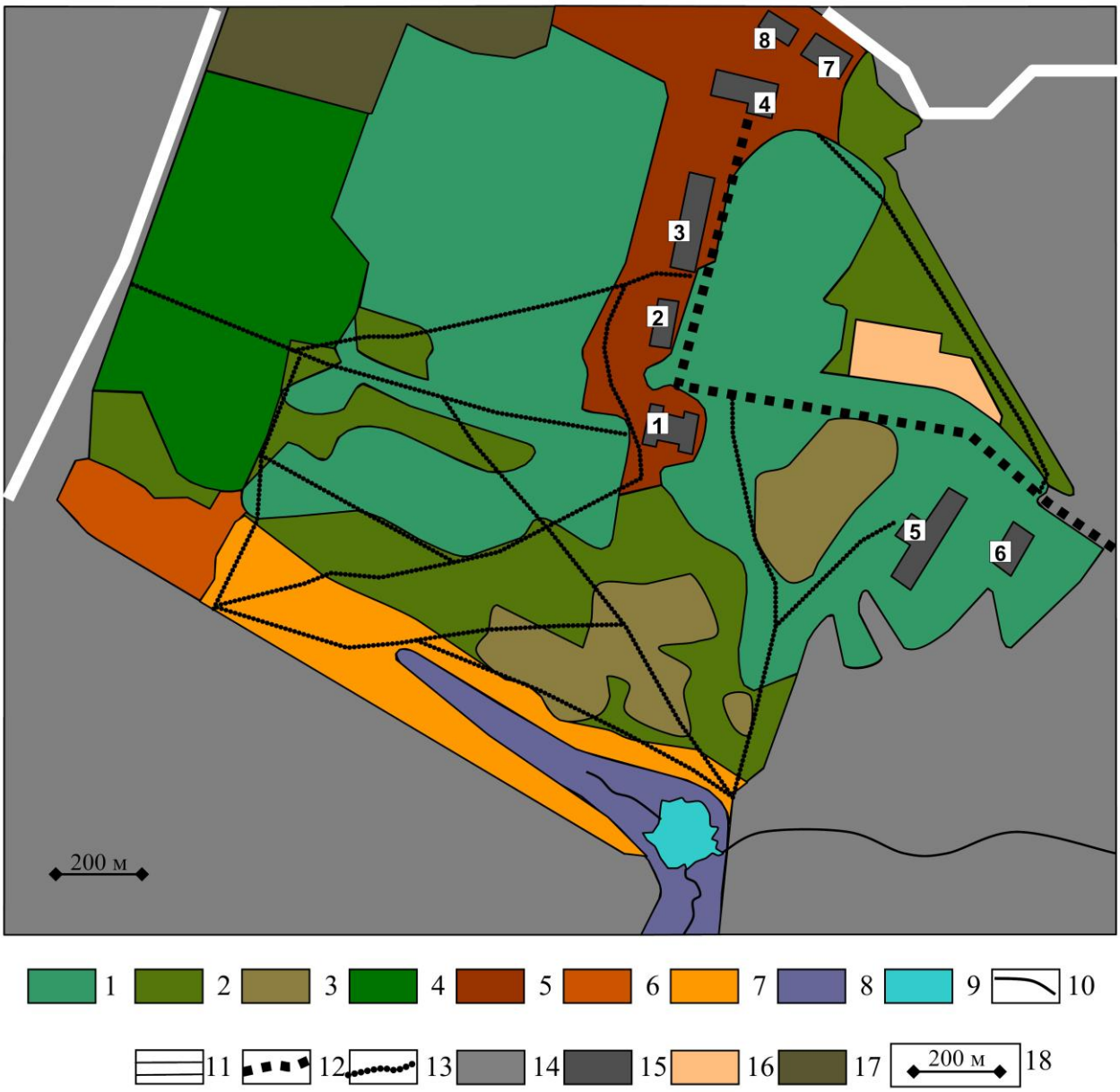

Рис. 3.4. Сучасна (2014 р.) ландшафтна структура маєтку Грохольських у П'ятничанах (м. Вінниця)

Палацово-паркові ландшафти. *Вододільні*. Урочища: 1 – лесова поверхня (1–2^0), зайнята парковими насадженнями (липа дрібнолиста, граб звичайний, каштан кінський, акація біла, осика); 2 – вирівняна лесова поверхня з окультуреними ґрунтами, вкрита трав'янистою

рослинністю (конюшина лучна, подорожник великий, спориш звичайний, кульбаба лікарська) та угрупованнями сосни кримської, абрикосу, глоду колючого, каштану кінського; 3 – лесова поверхня ($1–2^0$), зайнята парковими насадженнями (липа дрібнолиста, акація біла, горіх чорний); 4 – лесова поверхня ($1–2^0$), зайнята парковими насадженнями (сосна кримська, модрина європейська); 5 – вирівняна лесова поверхня з окультуреними ґрунтами, вкрита трав'янистою рослинністю (конюшина лучна, подорожник великий, спориш звичайний, кульбаба лікарська) та алеями з каштану кінського, липи дрібнолистої, горіху чорного. *Схилові*. Урочища: 6 – дуже похилі лесові схили ($3–5^0$) верхньої частини сухої балки, з ясно-сірими опідзоленими ґрунтами під парковими насадженнями (береза бородавчаста, ялина звичайна, черешня, сосна кримська); 7 – дуже похилі лесові схили ($3–5^0$) середньої частини балки, з ясно-сірими опідзоленими ґрунтами під парковими насадженнями (липа дрібнолиста, дуб черешчатий); 8 – дуже похилі схили ($3–5^0$) та дно нижньої частини заболоченої балки під осоково-очеретяними асоціаціями.

Водно-рекреаційні ландшафти. *Заплавно-річищні*. Урочища: 9 – ставок з середньою глибиною до 1,5 м, з мулистим дном; 10 – річкове русло шириною 1-2 м, із заболоченим дном.

Дорожні ландшафти. *Вододільні та схилові. Ландшафтно-техногенні системи*: 11 – асфальтована дорога м. Вінниці; 12 – асфальтована дорога парку. Урочища: 13 – ґрунтові доріжки та стежки, шириною 0,5-1 м.

Селитебні ландшафти. Урочища: 14 – малоповерховий тип ландшафтів Вінниці на пологому лесовому схилі.

Інші позначки. *Ландшафтно-технічні системи*: 15 – корпуси лікарні та господарські споруди (1 – палац, 2 – аптечний пункт мережі «Конекс», 3 – поліклініка ендокринологічного диспансеру, 4 – денний стаціонар ендокринологічного диспансеру, 5 – ендокринологічний диспансер, 6 – тубдиспансер № 2, 7 – гаражні бокси ендокринологічного диспансеру, 8 – котельня); 16 – тенісний клуб «Бомонд»; 17 – АТП «Слободянюк»; 18 – масштаб.

Отже, ландшафтна структура містечок була результатом господарського освоєння регіону, а тому часто мала ознаки сільської місцевості. Проте більшість містечок з часом набули промислової або белігеративної спеціалізації. Важливими елементами в структурі містечок були поквартальна забудова і будинки-садиби.

3.1.2 *Польські сільські етнокультурні ландшафти*. Вплив польської етнокультури на сільські ландшафти починає відчуватися у XV-XVI століттях. У XVIII столітті найбільшими землевласниками у Правобережній Україні стають польські магнати Любомирські, Потоцькі, Яблоновські, Чарторийські, Сангушки, Браницькі. Поруч з селами формуються фільварки та садиби з палацово-парковими комплексами. Землю у садибах поділяли на селянську (українську, частково польську) і садибно-фільварочну (переважно польську). Історія вивчення польських сільських етнокультурних ландшафтів проаналізована у додатку А.3.

Ландшафтна структура сільської садиби. В українській мові використовують термін «садиба», «маєток», у польській та німецькій – «фільварок» (пол. folwark, від нім. vorwerk – хутір, ферма). У польській мові вживається поняття «Wieś folwarczna», що позначає село, центром якого був фільварок або двір з господарськими будівлями. У Польщі, Литві, Україні та Білорусі у XIV-XIX століттях фільварок – це багатогалузеве господарство, засноване на праці кріпосних селян і орієнтоване на виробництво збіжжя на продаж. В Україні фільварки вперше з'явилися в Галичині у XV столітті. У більшості українських земель, що входили до складу Великого князівства Литовського, фільваркова система господарювання впроваджується з середини XVI століття. Окремі фільварки спеціалізуються на сільськогосподарських промислах: поташ, бортництво, гуральництво. У XIX столітті через неприбутковість фільваркове господарство почало занепадати. У Галичині фільварки називались панськими (шляхетськими) господарствами і збереглись до 1917 року.

За інвентарним описом, класичний фільварок XVII століття мав дві частини: подвір'я фільварку (садибу) та фільваркову ріллю (рис. 3.5., додаток Г1-Г4). Подвір'я, яке огороджувалось тином або частоколом, складалось з житлових приміщень (1-3 будинки), комплексу господарських будівель: кухні та пекарні, комори, лазні, погреби, льохи, возовні, солодовні, броварні, винниці, гумно зі стодолами і клунями, стайні, шопи, хліви [47].

На подвір'ї або поряд знаходилися великі рибні ставки, пасіки, млини. Садиби, сформовані у селах наприкінці XIX століття, мали структуру, подібну до містечкових ландшафтів: «По всей Подольской губернии раскинуты дворцы, настоящие дворцы без всякаго преувеличения, которыя часто кажутся совершенно неуместными в простой деревенской обстановке. Встречается много развалин, попадаются и недостроенные здания, целые замки в два, три этажа с башнями и прочими архитектурными затеями, не имеющими ни смысла, ни значения в наш век» [97, с. 159-160].

У середньому на один фільварок припадало 250-350 моргів (150-200 га)

орних угідь. Фільварки у 960-1110 моргів (550-650 га) вважалися великими. До таких, наприклад, належав Новокостянтинівський – 524 морги орних й 694 морги умовно придатних під оранку (зарості, болото, яри, дороги, луки, сади, ставки) угідь; у Голозубинцях маєток В. В. Скибневського мав 2550 десятин (Голозубинецька економія: садиби і городу – 59 дес., орної – 660 дес., лісу – 444 дес.). Однак під угіддями фільварку було лише 19,4% площі маєтку, причому орні угіддя складали 8,5% [162].

Рис. 3.5. Фрагмент плану Березанського фільварку Брацлавського повіту Подільської губернії (1840 р.) [77]

У Шепетівсько-Антонінському маєтку, який належав Й. Потоцькому, було 43 фільварки з 24 500 десятинами угідь [27, с. 56]. Наприкінці XIX століття площа маєтку становила 55128 десятин, з яких майже 30000 – лісові угіддя. З промислових ландшафтів представлені заводи – 3 цукрових (Кременчуцький, Клембовацький, Шепетівський), рафінадний (Шепетівка), ректифікаційний (с. Малі-Пузирьки), скловарня (с. Середні), лісопильня (Шепетівка). Тут було 25 водяних млинів. Поблизу с. Антоніни видобували торф [97, с. 329]. Є. Потоцький володів маєтками у с. Чепелівка Староконстянтинівського повіту (1346 дес. орних угідь, 250 дес. лісу), у с. Загойці Кременецького повіту Волинської губернії (відповідно 1307 дес. і 871 дес.) [27, с. 56].

Славутський маєток Сангушків займав площу понад 20000 моргів, з яких понад половину становили орні угіддя, решта – під озерами, ставками, лісами (понад 60000 моргів), торфяниками [97, с. 339].

У Галичині кількість фільварків зростала, якщо фільварки виникали у сусідніх селах, вони об’єднувались у ключі, а окремі фільварки і ключі – в економії, до яких входило 10-15 фільварків [87].

В. Б. Антонович, описуючи територію Брацлавщини, згадує маєтки Грановських, дисперсно розташовані у районі Кам’янецького, Летичівського і Брацлавського замків. Автор зазначає особливість природокористування у ресурсній зоні садиби: «…Важинский только небольшую относительно часть обширных полей Грановщины распахивал под хлеб. Остальные поля он обратил в пастбища и откармливал…волов, коров, овец, коз и свиней… Значительный доход владелец имел из домашней птицы. Наконец, важную отрасль представляло пчеловодство. Зато мы не встречаем ни одного намека на огородничество и садоводство» [4, с. 84]. Родовий маєток Четвертинських у селі Тиманівка (Вінницька область) наприкінці XIX століття займав площу 5100 десятин, з них – 1800 десятин лісу, в оранці – система трипільна або змішаного типу. Власник мав гуральню та ректифікаційний завод, мукомельний млин; його садиба являла собою замок [97, с. 177-179].

У структурі магнатської садиби в Подільському воєводстві у 30–70-х роках

XVIII століття переважало екстенсивне зернове господарство. Загалом, такий спосіб виробництва супроводжувався недостатнім угноєнням орних ґрунтів, значними обсягами висіву на одиницю площі ярих та озимих зернових. На Поділлі орні площі переважно займали посіви жита і вівса, менші площі – гречка, ячмінь і пшениця. Просо і горох сіяли в незначній кількості. У Східній Галичині розподіл посівних культур мав такий вигляд (у порядку зменшення площ): овес, жито, ячмінь, гречка, пшениця [95, с. 15].

На початку XIX століття вплив польської етнокультури стає визначальним у формуванні антропогенних ландшафтів регіону: «Ныне в селах виднеются большия, красивыя церкви, школы и богатые помещичьи усадьбы. Постройки все каменныя, капитальныя, на широкую ногу; дома полутора и двухэтажные, старинной архитектуры, имеют вид насиженнаго гнезда» [97, с. 160]. У XIX столітті до ядра садиби входив панський будинок або палац, садово-паркові ландшафти, оранжереї, виноградники, городи, ставки тощо. М. В. Симашкевич описує англійський парк у селі Голодьки поміщика Сарнецького; живописує сади та парк села Гущинці графа А. І. Холоневського, «расположеннаго съ своими роскошными садами и парками на скале, у подошвы которой разбиваются съ шумомъ вспененныя волны Буга!» [213, с. 265]; розкриває ландшафтні особливості місцевості «Маринка», яка входила до складу маєтку графа А. Красицького у селі Мушкупинці Ушицького повіту: «Представте себе скалу той же породы как и въ Кривчике; но паденіе воды съ горнаго источника, разбивающейся по ступенямъ возвышенности въ пену, которая, убеливши подошву горы, изливается роскошно по Мураве въ Студеницу. Прямо противъ этого очаровательнаго водопада, среди самой реки возвышается фонтанъ до 30 локтей вышины…» [213, с. 265]. Майже у кожній садибі був цукровий завод, винокурня, млин [151].

На центральному Поділлі в польських садибах переважали англійські пейзажні парки з палацом у центрі території (додаток Г.5, Г.6, Г.7). Наприклад, у селі Ілляшівка, в якому власниками садиби були в різні часи Т. Дорожинський (XVIII ст.), С. Букар (XIX ст.), І. Дорожинський (XIX ст.), у структурі є палац, пейзажний парк, офіцина, оранжерея. Палац мурований з

цегли, перед фасадом – круглий газон-партер; дерева парку спускаються схилами до ставків; з південної сторони палацу був великий квітник з декоративними кущами. Зараз, на жаль, парк занедбаний, його частину використано під садибу голови колгоспу [177].

У ландшафтній структурі садибних парків частину території могли займати фруктові сади. Їх формування починається наприкінці XVIII – початку XIX століть. Власники садиб виписували фруктові дерева, було акліматизовано понад 500 сортів груш та яблук. Великі масиви садових ландшафтів були у Кам'янецькому повіті (с. Калина) – поміщик Гумецький; Ново-Ушицькому повіті (с. Дашківці) – поміщик Чернецький, Миньківскому маєтку графа Мархоцького; Проскурівському повіті (с. Михалківці) – поміщик Гавронський; Літинському повіті (с. Голодьки) – поміщик Сарнецький, Могилівському повіті (с. Верхівка) – поміщик Михальський; Вінницькому повіті (с. Гущинці) – маєток графів Холоневських, с. Сідлище – поміщики Щеньовські; Гайсинському повіті (с. Нижня Кропивна) – поміщики Лончинські [192]. У видовому складі саду переважали яблуні, груші, сливи, вишні, абрикоси, виноград.

Ще одним ландшафтним комплексом, характерним для садиби був ставок, в якому зазвичай розводили коропа, щуку, карася, ляща, лина, окуня, плітку. Риби було багато. Поміщики, власники млинів, ставків і річок, були перед вибором: спускати воду і виловлювати рибу, або тримати воду, щоб працювали млини, а рибу ловити, не скидаючи воду [177].

У периферійній ресурсній зоні фільварку XIX століття панували європейські сільськогосподарські технології й машини. До 1862 року польським поміщикам у Подільській губернії належало 90 % усіх земельних угідь, де розміщалися 1194 садиби [133, с. 68]. Значну увагу польські поміщики приділяли бджільництву, пасіки знаходились у фільварках. Наприклад, у пасіках Старокостянтинівського ключа у 1778 році було 915 вуликів [177]. У садибах створювали сільськогосподарські переробні підприємства: млини вітряні і водяні, які мололи збіжжя, дерли просо, гречку,

валяли вовну, били олію. Тут також курили спирт, ткали полотно, виробляли цеглу, поташ. У 1862 році у Подільській губернії була 251 гуральня [57].

Про поширеність млинів на Брацлавщині зазначено у реєстрі млинового і подимного податків за 1664 рік. Реєстр налічує 305 населених пунктів, 261 млин і 421 коло. Територія Брацлавського воєводства становила 27 тис. км^2, тобто була вдвічі більша за територію, охоплену відомим інвентарем Вишневецького. Кількість млинів на Брацлавщині була приблизно вдвічі менша за ту, яка була перед війною на Вишневеччині. Однак уважне ознайомлення з документом дозволяє стверджувати, що укладачі реєстру млинового та подимного податків на Брацлавщині не подали відомостей про значну кількість покозачених населених пунктів, з яких податки зібрати було неможливо. Таким чином, у реєстр не ввійшли 53 села і 17 міст, зокрема, Брацлав. Це означає, що всіх млинів було не менше, як 300-350, а млинових кіл – не менше, як 450-500. Один млин був приурочений приблизно на 43 км^2, тобто млин стояв на кожній смузі землі завдовжки 7 км і завширшки 6 км [117, с. 238]. Греблі мали у довжину до 10-20 сажнів.

Відомо, що в першій половині XVII століття більшість млинів належала шляхті. Зауваження О. Яблоновського про те, що млинарів було найбільше серед промислового населення, варто розуміти так, що названі млини знаходились в оренді або під управлінням «млинарів».

Наприкінці XIX століття у великих садибах розвиток господарства відбувався шляхом інтенсифікації господарства, впровадження наукових досягнень (сіянка кормових трав, використання сучасної сільськогосподарської техніки, застосування вапнування та мінеральних добрив).

Одним з прикладів польських сільських етнокультурних ландшафтів є садиба Добровольського в селі Федорівка Шаргородського району Вінницької області. Садиба складається з садибного будинку, господарських споруд і фільварку, відокремлених від сільських селитебних ландшафтів дорогами (рис. 3.6.). Збережений садибний будинок середини XIX століття та парк зі збереженою планувальною структурою формують єдине ціле з прилеглими ландшафтами [182]. У садибі організований католицький дитячий табір відпочинку.

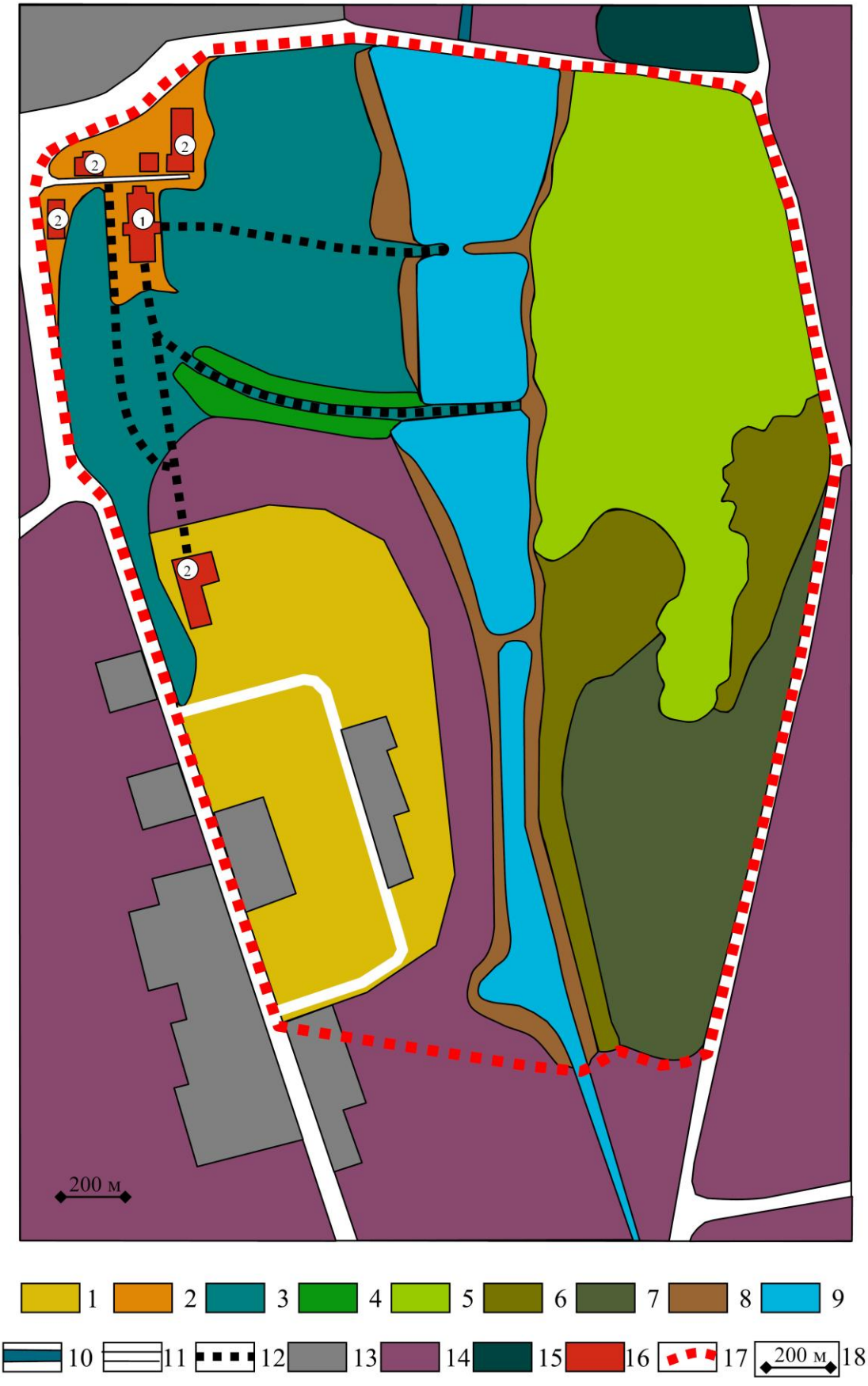

Рис. 3.6. Структура сучасних етнокультурних ландшафтів садиби села Федорівка Шаргородського р-ну Вінницької області [45, з доповненнями автора]

Етнокультурні ландшафти садиби. *Схилові*. Урочища: 1 – пологий лесовий схил (3-5^0), з сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під сільськогосподарськими культурами; 2 – пологий лесовий схил (3-5^0), з сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під господарським двором садиби; 3 – похилий лесовий схил (5-7^0), з сірими опідзоленими слабко змитими ґрунтами під дендропарком (тсуга канадська, ялина колюча, дуб черешчатий); 4 – пологий лесовий схил (5-7^0), з сірими лісовими опідзоленими слабко змитими ґрунтами під алеєю каштану кінського та липи дрібнолистої; 5 – сильно похилий лесовий схил (15-20^0), з сірими лісовими опідзоленими середньо змитими ґрунтами під лісопарком; 6 – крутий лесовий схил (12-15^0), з сірими лісовими опідзоленими середньо змитими ґрунтами під трав'янистою рослинністю; 7 – сильно похилий лесовий схил (12-15^0), з сірими лісовими опідзоленими середньо змитими ґрунтами під молодими лісокультурними ландшафтами; 8 – пологий лесовий схил (5-7^0), з сірими лісовими опідзоленими перезволоженими ґрунтами під тополею канадською, ясеном звичайним, дубом болотяним. *Заплавно-річищні*. Урочища: 9 – ставки в міжпасмовій сідловині, глибиною 1-2 м, із заболоченим дном; 10 – русло струмка, глибиною 0,5-1,0 м, із заболоченим дном.

Дорожні ландшафти. С*хилові*. *Ландшафтно-техногенні системи*: 11 – асфальтована дорога; 12 – доріжки та алеї садиби.

Селитебні ландшафти. *Схилові*. Урочища: 13 – малоповерховий тип сільських ландшафтів села Федорівка на пологому лесовому схилі.

Сільськогосподарські ландшафти. *Схилові*. Урочища: 14 – польові ландшафти на пологому лесовому схилі (3-5^0), з сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під польовими культурами; 14 – польові ландшафти на сильно похилому схилі (10-15^0), з сірими лісовими опідзоленими слабко змитими ґрунтами під польовими культурами.

Лісові антропогенні ландшафти. *Схилові*. Урочища: 15 – лісокультурні ландшафти на сильно похилому лесовому схилі (10-15^0), з сірими лісовими опідзоленими ґрунтами з дубово-грабовими насадженнями з домішкою ясену, клену, липи.

Інші позначки. 16 – ландшафтно-технічні системи (1 – садибний будинок, 2 – технічні споруди господарського двору); 17 – межі садиби; 18 – масштаб.

Особливість ландшафтної структури садиби – наявність пологого схилу з дендропарком і крутого – з лісопарковою частиною, каскад ставків у міжпасмовій сідловині. Репрезентативну частину садиби складає дендропарк, у якому переважають групи дерев з екзотами та декоративними формами (тсуга канадська, ялина колюча, дуб черешчатий). Берег засаджений угрупованнями з тополі білої, ясену звичайного, дубу болотяного. Збереглись фрагменти алей з каштану кінського та липи дрібнолистої. Садиба має ландшафтну і дендрологічну цінність, підлягає реставрації з елементами пристосування до сучасних потреб. Під охорону потрібно взяти окремі екземпляри екзотів, архітектурні споруди підлягають реставрації та музеєфікації.

На початку XX століття кількість фільварків значно скорочується, а після 1917 року, в зв'язку зі зміною власності, етнокультурна складова має мінімальний вплив на функціонування садиб та фільварків. У літературних

джерелах є опис жнив поблизу Тернополя на початку ХХ століття: «Останні вози запашного сіна з Гаїв або Берегів наповнювали ароматом міщанські стодоли і обороги. Закінчилася возовиця сіна, зближалися жнива. На полях почали біліти високі, мов очерет, лани жита і густої пшениці. З давен-давна було традицією тернопільських міщан ходити перед жнивами з процесією в поля, де на роздоріжжях, біля хрестів і пам'ятників відправляли священики молебні, щоб Господь хоронив збіжжя від тучі і граду та щоб благословив багатим врожаєм» [172, с. 106].

У 20-30-х рр. ХХ століття у Східній Галичині відбуваються інтенсивні процеси парцеляції сільськогосподарських угідь, де на створення самостійних господарств польських колоністів було виділено 34,3% (108244 га) розпарцельованих угідь [217, с. 33]. Польські цивільні осадники у Тернопільському воєводстві купували землі у селах з переважанням українського населення (наприклад, у 1923 році в селі Яричівці Зборівського повіту створено 106 господарств, у селі Оришківці Копичинського повіту – 82 господарства) [217, с. 37].

Функціональне використання садиб з 20-х років ХХ століття змінюється, їх приміщення зазвичай призначаються для управлінь колгоспів, сільрад, шкіл та технікумів. У 30-х роках ХХ століття вплив польської етнокультури спостерігається лише в селах з кількісним переважанням поляків (рис. 3.7.).

Унікальним прикладом формування поляками *дорожних ландшафтів* Поділля є залишки створених ними ділянок доріг, обсаджених у той час (XVII–XVIII ст.) дворядними алеями лип (рис. 3.8.). Садівники, спеціально виписані з Західної Європи, створювали розсадники лип. Згодом дерева висаджували вздовж доріг, з'єднуючи живописними алеями маєтки польських магнатів. Особливо це було поширено у межах Східного Поділля. Частина алей придорожніх лип, віком 250-400 років, збереглася до початку XXI століття.

Таким чином, зміни сільського господарських етнокультурних ландшафтів відбуваються протягом тривалого часу: розвиток господарства здійснюється шляхом інтенсифікації. Садиби і фільварки видозмінюють

ландшафтну структуру за рахунок їх ускладнення іншими типами антропогенних ландшафтів (водними, промисловими тощо).

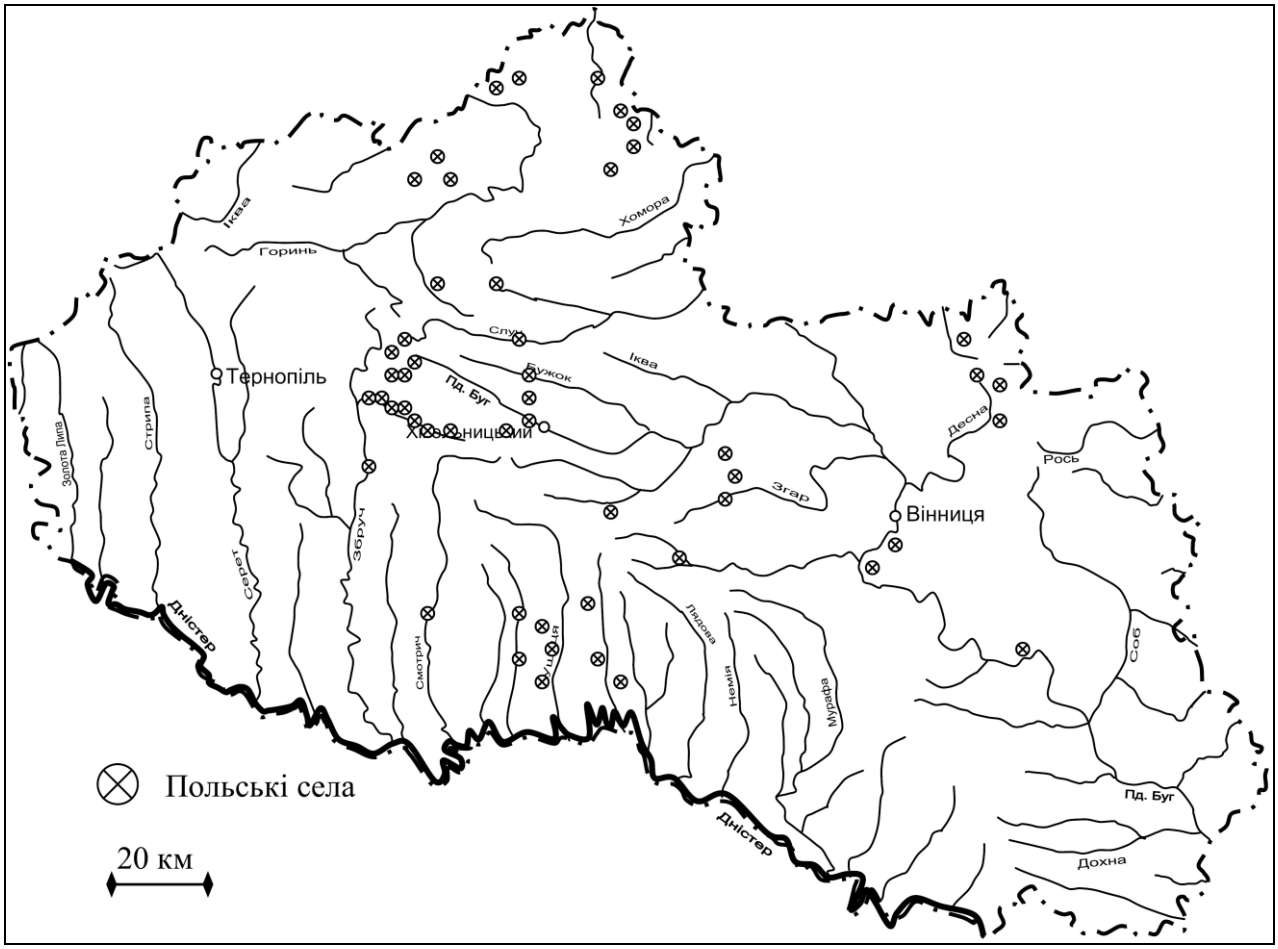

Рис. 3.7. Польські села Центрального і Східного Поділля у 1931 році

3.2 Фонові антропогенні ландшафти польської ґенези

Сільськогосподарські ландшафти, які є частиною фонових, віднесені до сільських етнокультурних ландшафтів як частина периферійної ресурсної зони і проаналізовані у попередньому підрозділі.

Антропогенізація поляками лісових ландшафтів Поділля призвела, здебільшого, до їх повного знищення, особливо упродовж XVI-XIX століть. Саме у XVI столітті на Поділлі інтенсивно розвиваються деревообробні промисли: бондарство, колодейство, стельмашество, столярство, виготовлення колясок тощо. У кожному селі були свої майстри по дереву, а у таких трьох головних

містах Поділля, як Кам'янець, Бар і Сатанів, їх працювало до 90 [1]. У деревообробних промислах використовували дуб, граб, ясен, берест, клен, явір, липу, осику, вільху і навіть вербу, бузину, ліщину, а з привізних – ялину і сосну.

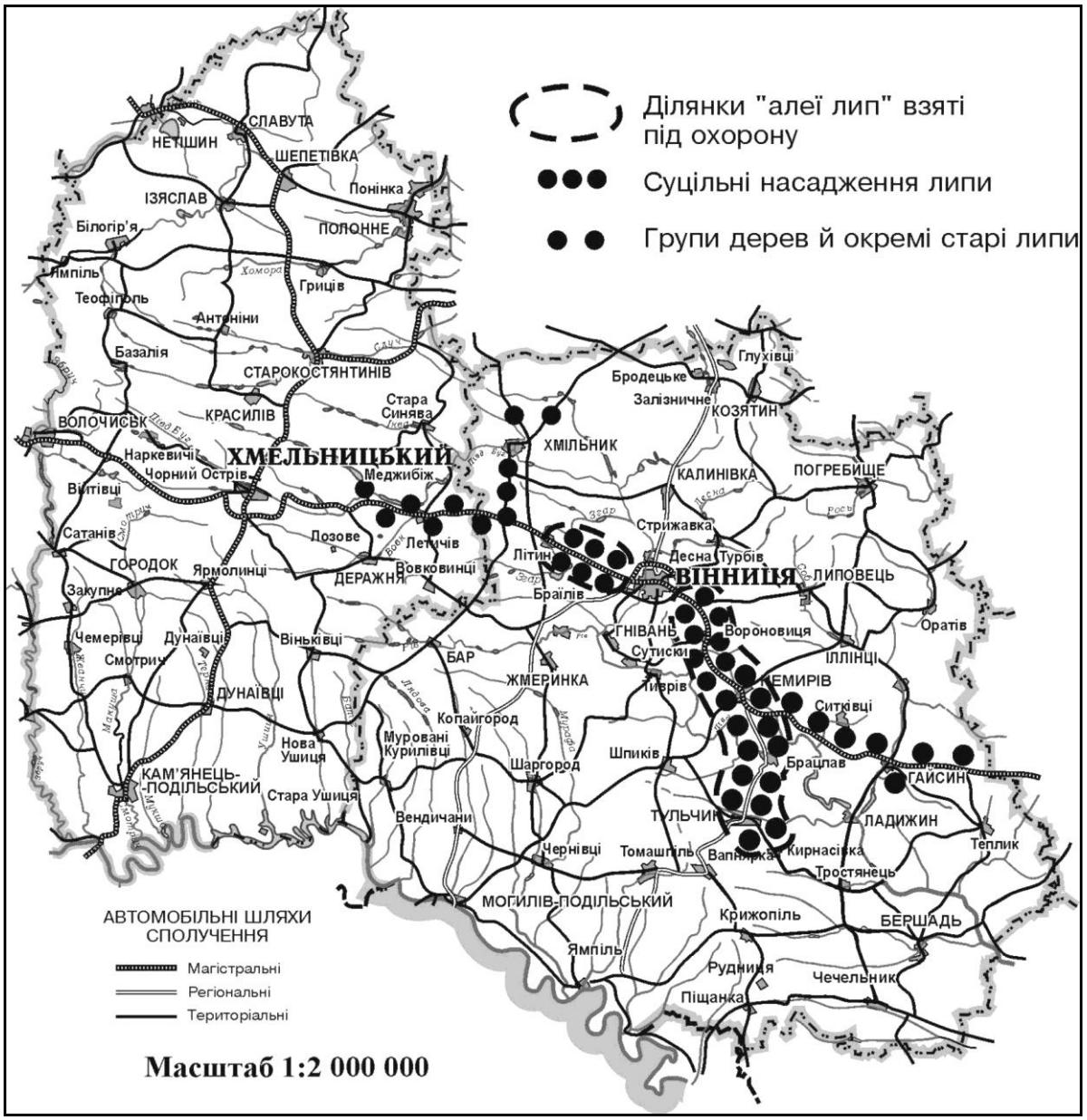

Рис. 3.8. Залишки алей вікових лип, створених польськими магнатами у XVII–XVIII ст., у дорожніх ландшафтах Східного Поділля [73]

Однак на початку XVII століття лісистість Поділля була ще високою. На картах Подільського і Брацлавського воєводств, складених Г. де Л. Бопланом, позначені великі лісові масиви на північний схід від Брацлава і Немирова, більше 20 лісових масивів на правобережжі Південного Бугу і в його верхів'ях; ліси займали також верхні частини басейнів річок Збруч, Мурафа, вододіли між

річками Смотрич – Ушиця, Лядова – Мурафа.

Масове знищення лісів і нове розорювання степів розпочалося з середини XVII століття. Збільшення чисельності населення, розвиток мануфактурного виробництва і торгівлі, а також виснаження лісових ресурсів у країнах Західної Європи спричинили підвищений попит на подільський ліс. На експорт з регіону йшли тесаний та круглий будівельний ліс, клепка, смола, дьоготь, попіл для виготовлення поташу і поташ. Знищувались у першу чергу букові і дубові ліси [75].

Підвищений попит на лісову продукцію як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках сприяв розвитку лісових промислів. Повсюдно будували буди і бурти – промисли з виробництва відповідно поташу і селітри; багато деревини спалювали гути-заводи, що виробляли скло, і рудні – промисли з виплавки заліза з болотної руди. Найбільшої шкоди лісовим масивам завдавало виробництво поташу, яке почало розвиватись ще з XV століття. Укладачі господарського перепису 1789 року відзначали, що поташні буди і склоробні гути призвели до винищення багатих лісів Подільського і Брацлавського воєводств [3].

Буди і гути функціонували майже в кожному містечку. Їх будували у глибинах Подільських пущ і дібров, а також поблизу невеликих лісових масивів (рис. 3.9.). Про значне поширення лісових промислів у XVI-XVIII століттях свідчать назви 87 сіл (Поташня, Майдан, Гута тощо), чисельних урочищ, наприклад: «Поташня» (села Пеньківка, Вербівка, Гущинці), і навіть річок – р. Попільна, притока річки Згар. У XIX столітті антропогенізація лісів, особливо після зародження цукрової промисловості, продовжується ще інтенсивніше. Саме упродовж XVII-XIX століть було знищено близько 60% лісових ландшафтів Поділля [75].

Антропогенізація лісових ландшафті Поділля призвела, на жаль, до майже повного їх знищення. Лісові ресурси активно використовувалися у деревообробних промислах (бондарство, колодейство, стельмашество, столярство), які були у всіх селах і містечках. Території, які раніше займали ліси, активно розорювалися, що було обумовлено збільшенням чисельності населення,

необхідністю забезпечення його продуктами харчування. Антропогенізація лісів мала тісний зв'язок з розвитком мануфактурного виробництва і торгівлі на Поділлі.

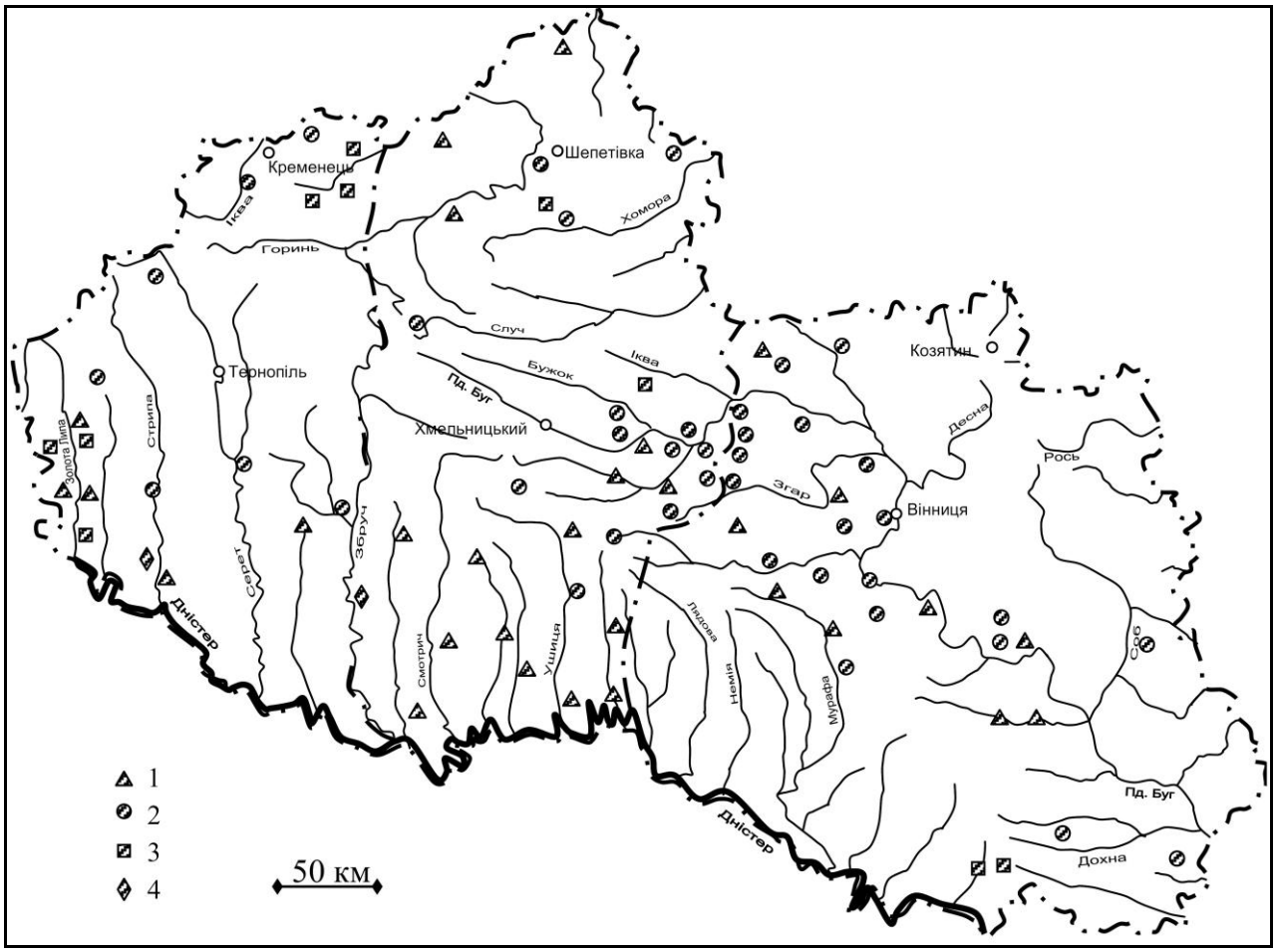

Рис. 3.9. Промисли Поділля, пов'язані з використанням лісових ресурсів (XVII-XIX ст.)

Виробництво: 1 – скла, 2 – поташу, 3 – заліза, 4 – селітри.

3.3. Осередкові антропогенні ландшафти, сформовані під впливом польської етнокультури

Польський етнос відіграв важливу роль у формуванні промислових ландшафтів регіону, займаючи провідні позиції у цукроварінні, винокурінні, борошномельному, паперовому і сукноробному виробництві [238].

Промислові ландшафти, сформовані під впливом польської етнокультури, представлені такими видами виробництва: сально-свічкові заводи, цегельні, цукрові заводи, броварні, гуральні, суконні фабрики,

тютюнові фабрики. Частину заводів і фабрик польські поміщики здавали в оренду євреям. На рубежі XVIII-XIX століть функціонували суконні фабрики у містечках Миньківці (поміщика Мархоцького), Пиляві (поміщика Чернецького), Ярмолинці (поміщика Орловського), Тульчин (графа С. Потоцького) [96]. Поблизу села Хролін Заславського повіту Волинської губернії, яке у 1859-1917 роках було у власності Потоцьких, функціонувала парова цегельня «Купина». Вона належала О. Грохольському і виробляла цеглу з покладів каоліну на площі понад 1000 десятин. Поклади глини розроблялись з 1896 року [97, с. 326].

У польських садибах були гуральні і броварні. Наприкінці XVIII століття у Меджибізькому ключі було 52 гуральні, з них 20 – у містечку Меджибіж (18 з них – в оренді у євреїв); у Летичівському старостві – 29 гуралень, з них 17 – у Летичеві [96]. Так, на початку XX століття фільварок Загребельного у селі Корделівка Вінницького повіту був орендований Корделівським цукровим товариством, яке застосовувало силос у процесі відгодовування великої рогатої худоби [168]. Таким чином, концентрація промислових ландшафтів польського походження у маєтках вплинула й на загальну структуру етнокультурних ландшафтів містечок Поділля.

Серед особливостей гірничопромислових ландшафтів потрібно відзначити розвиток кар'єрно-відвального типу. Зокрема, поблизу містечка Гнівань наприкінці XIX – початку XX століття функціонували гранітні «ломки» (промисловий видобуток – з 1890 року), які належали родині Ф. Ярошинського. Роботи велися в кар'єрах, майстернях з обробки гранітних брил, було побудовано під'їзний шлях до залізничної станції [97, с. 162-163].

Водні антропогенні ландшафти. Після татаро-монгольського нашестя активна антропогенізація водних ландшафтів Поділля у польських маєтках і землеволодіннях розпочалась уже з XIV-XV століть. На річках або спеціально викопаних каналах почали будувати примітивні млини для паперових фабрик та металургійного виробництва. Чотири ставки у селі Великий Літин, яке знаходиться на річці Згар, у 1631 році дали прибуток 3330 злотих. Прибуток

від ставків села Старокостянтинів складав 4000, а в Тернополі – 16-24 тис. злотих щорічно. У 70-х роках XVI століття Барському старостату належало 25 рибних ставків та 15 млинів. Площа ставка, створеного в XVII столітті на річці Золота Липа біля села Бережани, складала 430 десятин (468 га), довжина дамби – понад кілометр [219].

Ставки стали невід'ємною частиною лісостепових ландшафтів Поділля, їх починають позначати на політико-адміністративних, військових та інших картах. На картах Г. де Л. Боплана ланцюги ставків відображені у верхів'ях річок Мурафа, Мурашка (басейн Дністра), на притоках Південного Бугу – Згар, Рів, Соб, Сельниця, Бужок і притоках Дніпра – Случ, Тетерів, Рось [24]. У межах Поділля наприкінці XVII – початку XVIII століття існувало понад 2400 ставків та 130 млинів. На малих річках та струмках були поширені так звані «дикі ставки», які створювали за допомогою невеликих загат. Наприкінці XVIII століття більшість річок Поділля виявились зарегульованими, а їх заплави зайняті ставками. У цей час в басейні правої притоки Південного Бугу річки Вовк зроблені перші спроби осушити болото. Створений з цією метою канал між селами Міхалполе і Літки Летичівського повіту діяв до 1910 року [71].

Структура польських містечкових белігеративних ландшафтів. Структура белігеративних ландшафтів представлена системою укріплених замків, які були оточені мурами з вежами, а також мали житлові приміщення для власника з родиною і гарнізону. Укріплення XVI-XVIII століть можуть бути класифіковані таким чином: замки, фортеці, міські укріплення; монастирі-фортеці; храми, що мали оборонну функцію. Земляні (земляні або дерев'яно-земляні) вали і рови були складовими бастіонних укріплень. Головне призначення замків Поділля – оборона локальних територій [142]. Переважали белігеративні ландшафти двох типів: а) замки, в яких оборона була головною метою, а проживання – другорядною; б) замки, які поєднували житлову й оборонну функції. Перший тип скоріше характерний для Вінницької і Хмельницької областей, другий – для Тернопільської області.

У межах Поділля, яке потерпало від татарських набігів (Чорний і Кучманський шляхи), виник своєрідний селитебний тип – *містечко-фортеця*. За функціональністю він подібний до фортець-міст, які будували в Палестині у XII столітті [136, с. 73]. Містечко-фортеця слугувало як для захисту міщан, так і селян у передмістях.

Дослідники виникнення і розвитку міст Західної Європи багато уваги приділяли містам-фортецям, замкам і процесу їх переростання в міста - торговельно-промислові центри. Варто зазначити, що дослідження питання кількості міст-замків в Україні XVII століття сьогодні є ускладненим. Незаперечним є лише той факт, що більшість відомих нам описів міст свідчить про наявність у них укріплень. Замки були, як правило, у містах – резиденціях королівського і магнатського урядів, що водночас обумовлювало їх торговельно-промислове значення для регіону. Найчастіше в історичних джерелах згадуються замки Східного Поділля та подільського Придністров'я, їх тут було більше, ніж в інших воєводствах. Відомо також, що подільські міста з замками і «замочками», а саме – Кам'янець-Подільський, Бар, Язловець, Жванець, Могилів-Подільський, Новий Костянтинів, Уланів, Сатанів, Огудениця, Скала, Проскурів, Меджибіж, Бедрихів, Смотрич, Городок (на р. Смотрич), Гусятин, Летичів, Хмільник та інші – були не лише містами-фортецями, а й торговельно-промисловими центрами [117, с. 170].

Певну специфіку мали оборонні споруди, розташовані у Східному Поділлі, на фронтирі з татарами. Тут у 30-40-х роках XVI століття будують нові дерев'яні фортеці і модернізують мурованні. Будівельним матеріалом слугували дерево і земля, у Середньому Побужжі з цією метою у більшості випадків використовували дерево. Кожні десять років дерев'яні фортифікації необхідно було ремонтувати. Дерев'яні конструкції недовговічні самі по собі, ще й часто знищувалися внаслідок татарських нападів. Відбувався безперервний процес знищення та реконструкції белігеративних ландшафтів, що обумовлювало потребу в лісових ресурсах, що, у свою чергу, негативно позначалося на площі лісових ландшафтів [142].

До середини XVII століття кількість придатної для побудови фортифікацій деревини почала зменшуватися. Темпи відновлення лісів відставали від будівельних потреб. У люстрації Уланівського староства зазначалось, що міські і замкові фортифікації відновлювалися у 1615 році і на будівництво возили деревину із загальних дібров, оскільки уланівські вже були спустошені.

Чимало осад на подільському кордоні польський уряд визнав містами, беручи до уваги наявність замку. Стародавня осада Рів (Бар) була замком на початку XV століття, а місто Бар з'явилося через століття після знищення містечка Рів. Польські землі Західного Поділля теж розширюються: заселяються бідною шляхтою, яка споруджує і відбудовує старі фортеці і замки, заселяє пустки. В містах і містечках засновуються костели. На засадах Магдебурзького права (1448-1450 рр.) самостійність отримують містечка Чортків (1522 р.), Бережани (1530 р.), Тернопіль, Гусятин (1550 р.) [193].

З середини XVI століття у володіння польської родини Сенявських перейшов замок Меджибіж. Нові власники перетворили його на один з наймічніших приватних оборонних замків Поділля. Зростання кількості замків припадає на 60-ті роки XVI століття. У 1550 році М. Влодек збудував у Плоскирові фортифікації, структура яких збереглась до середини XIX століття.

У XV-XVI століттях подільські містечка набули ознак цілісних фортець. Вибір місця для белігеративних ландшафтів відповідав вимогам, що історично склалися щодо побудови замку, фортеці:

- найвище місце на місцевості (висока скеля, плакор, верхня частина схилу річкової долини) поруч з містечком. Наприклад, у 1570 році замок в Уланові збудовано «na kopcu sypanym» (на насипному горбі) [260, с. 70], оскільки природної височини навколо не було;
- основою забудови можуть виступати вали старого городища;
- обов'язкове врахування водних перешкод та ресурсів. Перешкоди у вигляді озера, річки, перекатів мали долати вороги, а водні ресурси

мали порятувати населення, що ховалось у стінах замку, і гарнізон під час облоги.

Типологію розташування фортифікаційних споруд поблизу водних ландшафтів можна простежити за картою України Г. де Боплана [24]. Найчастіше містечкові і белігеративні ландшафти розташовані при злитті двох і більше річок, на островах у руслі, на схилі меандру, по сусідству з озером або великим ставом (рис. 3.10.). У люстрації Уланова від 1615 року згадуються «…стави, які місто і замок з трьох сторін обнімають…» [260, с. 71].

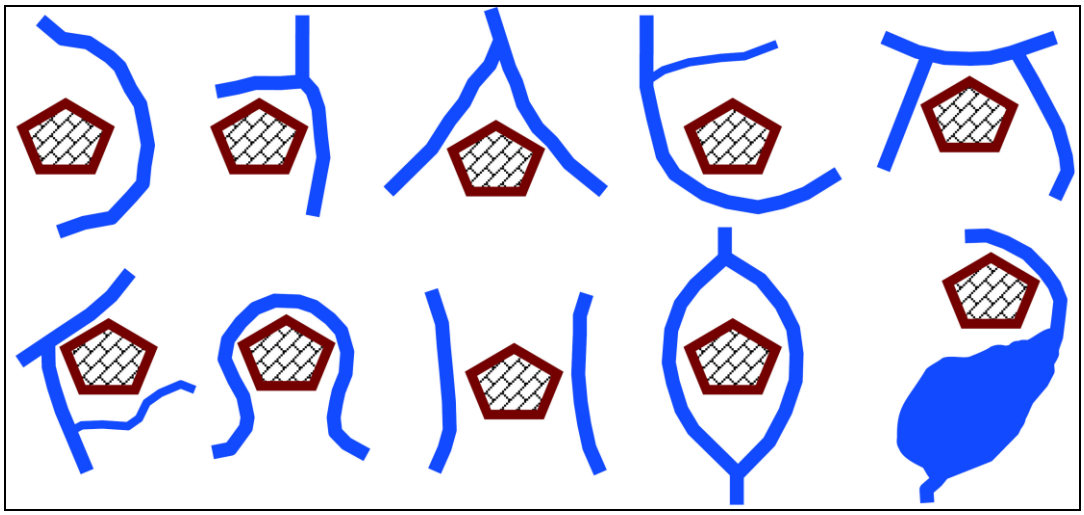

Рис. 3.10. Розташування фортифікаційних споруд поблизу водних ландшафтів [складено за 260]

У східній Галичині збереглось майже 500 середньовічних фортифікаційних споруд польської ґенези [208, с. 118]: фортеці, замки, оборонні церкви. Завдяки своїм розмірам і ступеню збереженості замки і фортеці досі є етнокультурними ядрами ландшафтів міст та містечок регіону.

3.4. Гуманістичні антропогенні ландшафти польської ґенези

Гуманістичні антропогенні ландшафти створюють окремі класи ландшафтів, а також зустрічаються у вигляді урочищ та місцевостей у структурі інших класів антропогенних ландшафтів. До цієї групи належать рекреаційні, сакральні й тафальні класи антропогенних ландшафтів. У просторі вони здебільшого «точкові», як сакральні й тафальні, але деякі

можуть формувати й визначати структуру ландшафтів окремих регіонів.

Рекреаційні ландшафти. З середини XIX століття активізується прагнення заможного населення культурно відпочивати та оздоровлюватися. Прикладом є містечко Заліщики Тернопільського воєводства, яке набуло найбільшого розквіту завдяки розвитку рекреації [285]. Для лікування використовували літні купелі на річці Дністер. Також цінними з погляду рекреаційної атракції були природні та культурні об'єкти, розташовані в околицях містечка. До таких можна віднести Заліщицький парк, заснований наприкінці XIX століття на лівому терасованому березі річки Дністер. У колись розкішному парку стоїть старовинний палац, перебудований у XIX столітті. Цікавими історико-архітектурними пам'ятками є міська ратуша (XVIII ст.) та церква XVII-XVIII століть.

Наприкінці XIX століття поблизу містечка Славута функціонувала кліматична лісова станція і кумисо-лікувальний заклад лікаря Пржесмицького. Рекреаційні ландшафти сформовані поблизу річки Горинь, у значному за площею хвойному парку. Спеціалізація закладу пов'язана з лікуванням хронічних хвороб дихальних шляхів, жіночих хвороб та зниженого імунітету. У дубовому лісі у 1864 році споруджено гідропатичний заклад лікаря Пржесмицького [97, с. 342-343].

На південній околиці містечка Кам'янець-Подільський у 1820 році В. Марчинським описано джерело хлоридно-натрієвого складу, насичене карбонатами, вода якого за смаком нагадує морську і придатна для лікування хвороб шлунково-кишкового тракту [76].

Сакральні ландшафти. Клас сакральних ландшафтів Поділля можна розділити на два підкласи: політеїстичний і монотеїстичний [45]. Політеїстичні (язичницькі) сакральні ландшафти є найближчими до поняття етнокультурних ландшафтів. Релігії, за ознаками яких можна класифікувати сакральні ландшафти, залишаються «надбудовою» як у прямому (християнські храми споруджували на місці капищ), так і у переносному значенні (християнська, іудейська релігії не входять до складу автентичної етнічної культури, а є ідеологічною надбудовою,

що формує локальні анклави [137]).

Підклас монотеїстичних ландшафтів виділений на основі відповідного вчення, є фактичним антиподом язичницьких та неоязичницьких ландшафтів. У підкласі можуть бути виокремлені три групи варіантів: християнська, іудейська, ісламська. У християнській групі, відповідно до конфесійного критерію, підлягають класифікації такі варіанти польських сакральних ландшафтів: соборний, монастирський, храмовий та храм-пам'ятка (табл. 3.2) [197].

Формування польських сакральних ландшафтів Поділля з XIV століття зумовлено впливом францисканського, домініканського (рис. 3.11.), бенедиктинського та кармелітського орденів католицької церкви.

Таблиця 3.2

Варіанти польських сакральних ландшафтів

№	Варіант	Характеристика	Приклади
1	Соборний	Головний храм у місті, містечку або монастирі з прилеглими ландшафтними комплексами. Храмові комплекси включають територію з церквою, дзвіницею, цвинтарем, часто мають огородження. Довкола церкви насаджували липу гостролисту.	Спасо-Преображенський собор (м. Вінниця)
2	Монастирський	У складі комплексу кілька храмів, їдальня, лікарня, надбрамна та домова церкви, каплиця, дзвіниця; споруди допоміжного призначення: келійний корпус, будинок намісника, господарчі служби, недільна школа, готель, виробничі майстерні.	Монастирі УГКЦ (м. Бучач, Зборів, Тернопіль тощо), РКЦ (м. Збараж, Зборів, Чортків)
3	Храмовий	Залежно від напряму християнства виділяють сакральні ландшафти православної церкви, костелу, кірхи з прилеглими ландшафтними комплексами.	Костел Успіння Пресвятої Діви Марії Хмельницької області; костел Святих Ігнатія Лойоли і Станіслава Костки Тернопільської області
4	Храм-пам'ятка	Розташовані у значимих місцях і на честь визначних подій. Через меморіальне значення та острівне розташування у селитебних ландшафтах мають специфічні архітектурні особливості.	
5	Храмовий (при установах)	Входять до складу комплексів загального призначення: лікарні, приюти, училища.	
6	Храмовий (усипальниця)	Виконує одночасно сакральну і тафальну функції.	Склеп родини Потоцьких (м. Печера Вінницької

			області)
7	Оборонний храмовий	Виконує сакральну і белігеративну функції. Споруджували у XIV-XVII століттях.	Оборонний костел Успіння Пресвятої Богородиці (с. Біще Тернопільської області)

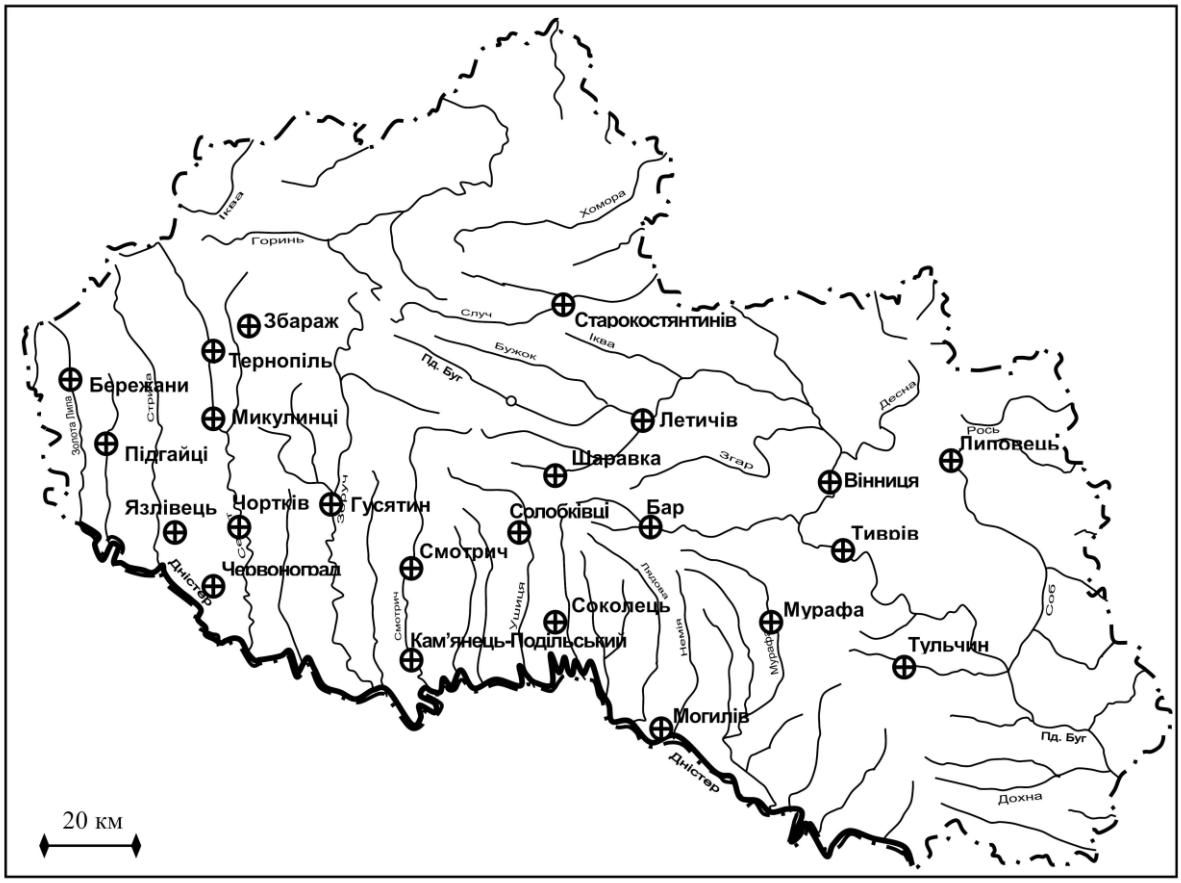

Рис. 3.11. Поширення домініканських сакральних споруд на Поділлі

У містечках Поділля сакральні ландшафти формувались на роздоріжжях як завершення перспективи вулиць [84], мали підвищене гіпсометричне розташування, що засвідчувало вищість над профанним. Зазвичай орієнтація католицького храму чітко визначена: вівтар спрямований на схід, а притвор звернений на захід.

Серед ландшафтних комплексів поширені: костельний, монастирський, шпитальний, меморіальний. Монастирські комплекси виконували не лише сакральну функцію, а й белігеративну. Існували дорожні монастирі для відпочинку знатних людей, монастирі-в'язниці. Одним з найвідоміших греко-

католицьких сакральних ландшафтів є Зарваницький духовний центр [26], розташований у межах надзаплавної тераси та слабко покатого схилу плато, обмеженого, з одного боку, річкою Стрипа, а з іншого, – лісовим масивом. До складу центру відносять: церкву Пресвятої трійці (1754 р.), собор Зарваницької Матері Божої (2000 р.), каплицю, дзвіницю, хресну дорогу, каплицю-меморіал, надбрамну церкву Благовіщення, співоче поле, бювети.

У структурі Української римо-католицької церкви виділяють Львівську (охоплює також і Тернопільську область) та Кам'янець-Подільську архидієцезії, що налічують понад 300 парафій, костелів та каплиць; в Українській греко-католицькій церкві – Київську архієпархію (включає Вінницьку область), Тернопільсько-Зборівську архієпархію (включає Тернопільську та Хмельницьку області).

Найвідомішими польськими сакральними пам'ятками є Архикатедральний собор (м. Тернопіль), Марійський духовний центр у селі Зарваниця, костел Святих Ігнатія Лойоли і Станіслава Костки (місто Кременець Тернопільської області), костел Святого Станіслава (місто Чортків Тернопільської області), Свято-Преображенський кафедральний собор (місто Вінниця), костел Успіння Пресвятої Діви Марії (місто Летичів Хмельницької області), костел Святої Анни (місто Бар Вінницької області), костел Непорочного Зачаття Діви Марії (село Мурафа Вінницької області) [99]. До монастирів греко-католицької церкви належать: Василіянський монастир Чесного Хреста Господнього (місто Бучач Тернопільської області), Василіянський монастир Різдва святого Івана Хрестителя (село Краснопуща Тернопільської області), Василіянський монастир Різдва Пресвятої Богородиці (село Улашківці Тернопільської області), Василіянський монастир Преображення Господнього (місто Чортків Тернопільської області); Василіянський монастир Пресвятої Трійці (місто Кам'янець-Подільський Хмельницької області); Василіянський монастир Різдва святого Івана Хрестителя (місто Бар Вінницької області). З монастирів, що належать до римо-католицької церкви, у Хмельницькій області у містечку Старокостянтинів є монастир капуцинів.

Тафальні ландшафти. Найбільше польських кладовищ розташовано у Тернопільській області, зокрема, кількість поховань найбільша у Монастириському (2924), Бучацькому (1500), Підволочиському (1780), Кременецькому (1514) і Збаразькому (1226) районах. Стан упорядкованих польських кладовищ переважно задовільний [2]. У містах Кременець та Монастириськ збереглись братські могили польських солдатів, які загинули під час бойових дій у різні історичні періоди. Є братські могили і в Підволочиському районі. На православному Монастирському кладовищі у місті Кременець (XIX ст.) поховані видатні польські вчені і громадські діячі тих часів, там же розташовано багато склепів сімейного поховання [216]. Такі ж поховання є в Підволочиському та Заліщицькому районах.

Тернопільською обласною організацією Українського товариства охорони пам'яток історії та культури встановлено, що на території області є чимало пам'ятників та пам'ятних місць, пов'язаних із життям і творчістю видатних діячів Польщі. Багато з них є цікавими з культурно-історичного погляду. Так, у селі Вірлів Зборівського району на сільському цвинтарі збереглася могила видатного польського скрипаля і композитора Кароля Юзефа Ліпінського. Рішенням Тернопільського облвиконкому за № 32 від 29.01.1988 року могилу взято на державний облік як пам'ятку історії та культури місцевого значення. У селі Яблунів Гусятинського району на сільському кладовищі є могила його колишньої власниці Флорентини Ценської. У 1989 році могилу поновлено, проведено ремонтні роботи. У місті Борщеві є могила римо-католицьких священиків, яку впорядковують римо-католицькі парафіяни. На кладовищі села Більче-Золоте є гробівець польського князя Сапеги та могила ксьондза Іларія Тишинського. У селі Михайлівка та містечку Мельниця-Подільська є окремі польські цвинтарі.

За повідомленням виконавчого комітету Тернопільської міської ради, на території міста Тернопіль окремі польські кладовища відсутні. Поховання громадян польської національності проводились на кладовищі по вул. Микулинецькій. Ділянки кладовища, на яких проведені польські поховання, у

задовільному стані. Під'їзди та доріжки заасфальтовані і перебувають на утриманні комбінату комунальних підприємств. На території кладовища є 385 польських поховань, з них недоглянутих могил – 11, склепів сімейного поховання – 65 [2].

У Хмельницькій області польські тафальні ландшафти просторово поширені досить рівномірно, що зумовлено особливостями колонізації. Більшість кладовищ також знаходиться у задовільному стані і потребує реконструкції та взяття під охорону окремих поховань. Зокрема, досить відомим у північній частині області є кладовище у містечку Красилів, розташоване у зеленій зоні. На кладовищі знаходяться фамільні склепи, також є кам'яні надгробні пам'ятники. Частина кладовища у занедбаному стані, на місці могил – дерева та кущі, місцями розташовані смітники.

У Вінницькій області є одне з найстаріших польських кладовищ, якому понад 300 років. Розташоване воно у містечку Вороновиця, у межах схилової місцевості. Вхід представлений старою цегляною брамою. Кладовище знаходиться у занедбаному стані: капличка майже зруйнована, надгробні пам'ятники розкидані, загорожа відсутня. Окремі могили мають підземні склепи і ходи, що завалилися. Територія кладовища потребує реконструкції та охорони. У подібному стані знаходяться досліджені польські кладовища у селах Пиків та Іванів Калинівського району Вінницької області. Вони закинуті і не виконують свої функції.

Частина польських кладовищ знищена і не може використовуватися за призначенням. Прикладом цього може слугувати тафальний ландшафт, розташований у центральному міському парку міста Вінниця. У південно-східній частині парку залишилась тільки каплиця з меморіальними дошками, у 1936 році кладовище було знищене.

Висновки до третього розділу

1. Різноманітність польських садибних ландшафтів зумовлена двома шляхами їх розвитку: 1) з кінця XVIII століття відбувалась реконструкція

комплексів оборонного типу та перетворення їх на репрезентативні садиби з відповідним формуванням садово-паркових ландшафтів; 2) з першої половини XIX століття виникає садибний ландшафт як новий тип польських сільських етнокультурних ландшафтів на території Поділля. Польські садиби складались з трьох частин: житлової, господарської (фільварок) та ландшафтної (паркової). Каркасом садиби був натуральний ландшафт.

2. Варто зазначити суттєвий вплив польської етнокультури на формування структури сільськогосподарських ландшафтів Поділля. Це відобразилось у привнесенні та використанні західноєвропейських методів і форм господарювання у сільському господарстві, застосуванні нової техніки, своєрідних відносинах між селянами і польськими землевласниками. Розбудова сільськогосподарських ландшафтів відбувалась через окремі садиби, фільварки, хутори та маєтки, навколо яких формувалась власна структура, часто з оригінальними водними і садово-парковими комплексами, сільськогосподарськими ландшафтами.

3. Крім суттєвої перебудови селитебних і сільськогосподарських ландшафтів Поділля, поляки впродовж XIV – початку XX століть розширювали площі і сприяли формуванню сакрально-тафальних, промислових, лісових і водних антропогенних ландшафтів, створювали цікаві зразки дорожніх і навіть започаткували розвиток рекреаційних ландшафтів. Загалом, це був один з важливих періодів щодо антропогенізації ландшафтів Поділля, і найсуттєвіше значення у розвитку цього процесу мала польська етнокультура.

РОЗДІЛ 4
ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЛАНДШАФТИ ЯК ОБ'ЄКТ СПАДЩИНИ: ОХОРОНА, ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ, МОНІТОРИНГ

4.1. Управління етнокультурними ландшафтами

Під управлінням етнокультурними ландшафтами та об'єктами етнокультурної спадщини розуміють систему заходів, спрямованих на забезпечення збереження якісного стану об'єкту управління або цільовий розвиток його якостей [230].

Система заходів може включати:

- дослідницькі (виявлення і систематизація об'єктів етнокультурної спадщини) та інвентаризаційні роботи, у тому числі моніторинг;
- регламентацію і контроль суб'єктів діяльності (організація охорони);
- планування дій зі збереження або зміни якісних параметрів етнокультурного ландшафту; розробка проектів, програм, планів, схем.

Взаємодія етнокультур можлива лише у процесі активного вивчення історико-культурних пам'яток: «…коли людина однієї культури бачить перед собою мертвий світ форм іншої культури у її доступних для сприйняття рештках» [258, с. 57]. Пам'ятки історико-культурної спадщини, до якої б вони категорії не належали – регіонального, національного чи всесвітнього значення – є загальнолюдським надбанням, яке формувалось багатьма поколіннями. Ставлення до пам'яток історії та культури, їх охорона та збереження – показник цивілізованості кожного суспільства [183].

Об'єкти природно-заповідного фонду мають важливе значення у збереженні природного довкілля. Вони є носіями історико-культурної інформації й спадщини, художньо-естетичними елементами середовища, візитною карткою місцевості та природним чинником, що впливає на містобудівні концепції і техніку. До того ж вони є базою для освітньої і науково-дослідної роботи. Ландшафти з історико-культурними пам'ятками відіграють важливу роль у системі рекреаційних

територій. Особливістю рекреаційної діяльності на таких територіях є те, що вона повинна бути керованою [157].

Для управління та охорони етнокультурних ландшафтів оптимальним є створення регіональних ландшафтних парків, які є природоохоронними рекреаційними установами місцевого або регіонального значення і формуються з метою збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та історико-культурних об'єктів і забезпечення умов для організованого відпочинку населення [62]. Історико-культурні раритети і феномени, безпосередньо пов'язані з природними умовами, ресурсами та перевагами, повинні розглядатись як єдине ціле у системі етнокультурних ландшафтів [230]. Етнокультурний ландшафт має стати єдиним об'єктом охорони і управління, а тактика роботи з його окремими фрагментами і структурами має підпорядковуватись меті його комплексного збереження. У якості такого прикладу розглянемо діючий регіональний ландшафтний парк (РЛП) «Середнє Побужжя», для якого пропонуємо значно більшу площу та включення значної кількості історико-культурних пам'яток польського походження [39]. Діючий РЛП, створений у 2008 році, площею 2618 га [212] має на меті збереження цілісності ландшафтних комплексів річки Південний Буг. Новий варіант пропонує розширення РЛП «Середнє Побужжя» до 16730 га [45], з виокремленням етнокультурних ядер: Тиврівського, Печеро-Сокілецького, Брацлавського, Райгородського (додаток Г.7). Рівень забезпечення польськими культурними пам'ятками та їх збереження у ядрах відрізняється. До одного з найпрезентабельніших віднесено Печеро-Сокілецьке, яке представлене етнокультурними ландшафтами сіл Печера Тульчинського району і Сокілець Немирівського району. Поєднання натуральних й антропогенних ландшафтів сприяло формуванню парків як частини польської садиби Потоцьких. У межах ділянки розташовані 3 заповідних об'єкти, два з яких – парки (табл. 4.1).

Сокілецький парк заснований наприкінці XVII – початку XVIII століть. До 1964 року був складовою Печерського парку, від якого відділявся Південним Бугом. У парку ростуть найбільші в Україні екземпляри ялини східної. Є

насадження сосни чорної, дубу звичайного, горобини, ялини колючої, липи, клену. У 2009 році внаслідок потужного буревію території обох парків втратили значну частину рослинного покриву, вирвано з корінням дерева діаметром понад 1 м. Сьогодні територія парків потребує чистки і відновлення насаджень.

Таблиця 4.1

Природно-заповідний фонд ділянки «Печера-Сокілець»

Тип фонду	Назва	Площа, га	Характеристика
Ландшафтний заказник місцевого значення	Прибузький	62,3	Заснований згідно з рішенням 13 сесії облради від 26.12.1997 р. Розташований вздовж р. Південний Буг у межах Печерської сільської Ради. Долина річки з окремими виходами гранітних порід на поверхню. У трав'яному покриві переважає рослинність: горицвіт, сон-трава, котячі лапки, конюшина біла.
Пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення	Печерський парк	20,0	Заснований згідно з Постановою колегії Держкомприроди з охорони природи № 49 від 17.12.1984. Розташований у с. Печера. Парк засновано в кінці XVII ст. На території зростає 60 видів і форм дерев та чагарників, які розташовані на корінних схилах р. Південний Буг, русло якої в районі паркової зони заповнене численними порогами. У парку збереглася алея 250-річних лип, а також будинок костелу – пам'ятка архітектури.
Пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення	Сокілецький парк	26,0	Заснований згідно з рішенням Вінницького виконкому № 187 від 13.05.1964 р., № 335 від 22.06.1972. Розташований у с. Сокілець на мальовничих кам'янистих терасах та заплаві р. Південний Буг.

Натуральні ландшафти долини річки Південний Буг з нагромадженнями валунів, мальовничими урвищами і віковими деревами надали можливість сформувати унікальні етнокультурні ландшафти у Печерському парку (рис. 4.1.). Для того, щоб внести елементи романтизму, характерні для ландшафтного стилю планування території, переміщували валуни, створювали гроти та купальні. Для порушення симетрії в регулярній частині парку підсадили нові дерева, але планування головних алей збереглося [122]. Включивши до парку річку, будівельники пробили вздовж схилу від палацу кам'яні сходи та прикрасили їх мармуровими статуями. Звідси відкривався

мальовничий краєвид на Південний Буг та ландшафти за річкою, на схилах надзаплавних терас. Зараз річка закрита деревними насадженнями парку. Від брами до палацу вела 500-метрова алея, обсаджена чотирма рядами старих лип. Від головної алеї бічні відходили у різні сторони: одна – до стайні, друга – до мурованої каплиці [261].

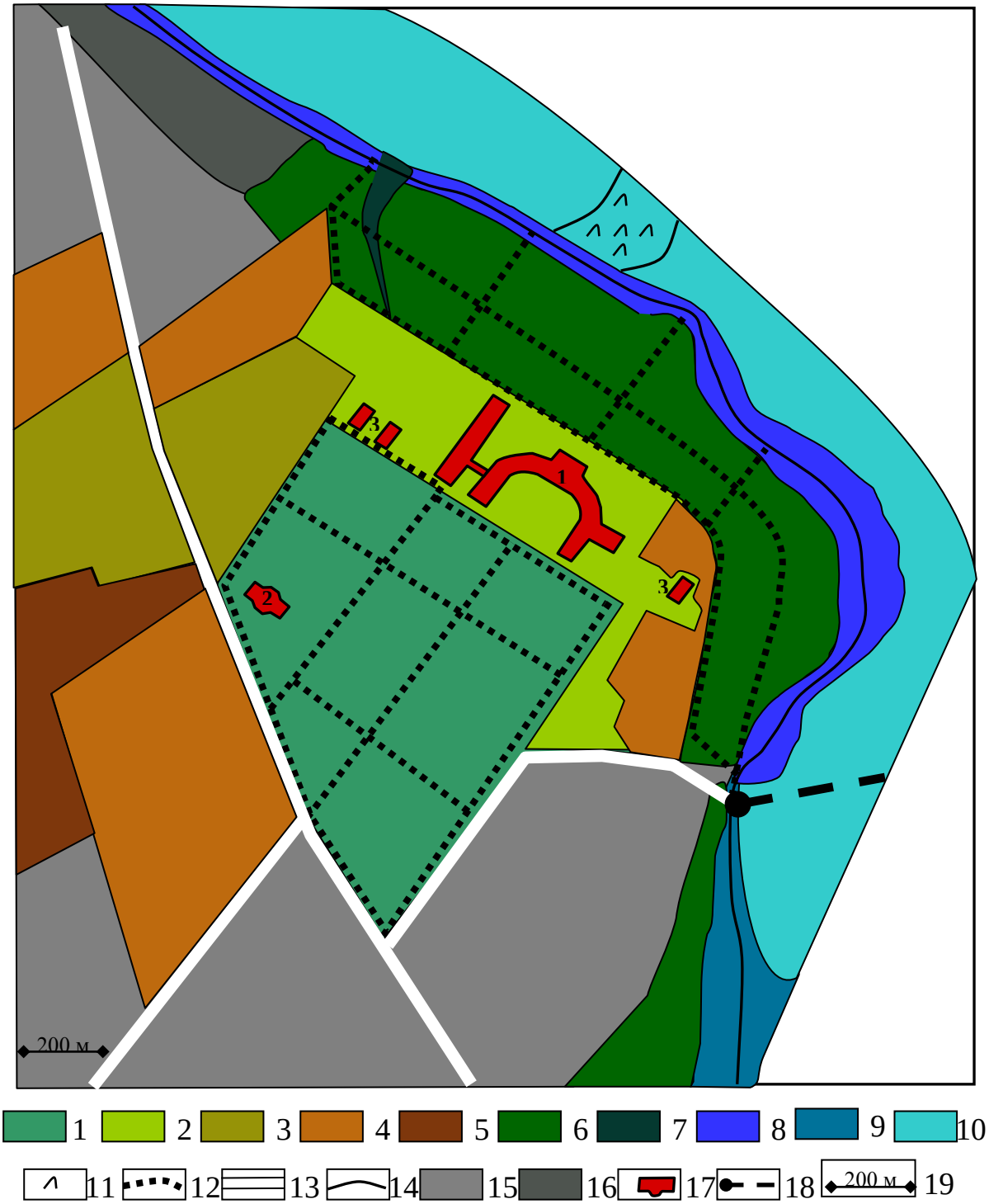

Рис. 4.1. Структура польських етнокультурних ландшафтів садиби села Печера (1862 р.)

Етнокультурні ландшафти садиби. *Вододільні*. Урочища: 1 – слабко хвиляста лесова поверхня (1^0), з темно-сірими опідзоленими ґрунтами під парковими насадженнями (каштан кінський, ясен звичайний, береза бородавчаста, липа серцелиста, клен гостролистий тощо); 2 – вирівняна лесова поверхня, зайнята малоповерховою забудовою садиб та квітниками; 3 – вирівняна лесова поверхня, з темно-сірими опідзоленими ґрунтами під садами; 4 – вирівняна лесова поверхня, з темно-сірими опідзоленими ґрунтами під сільськогосподарськими угіддями; 5 – вирівняна лесова поверхня, з темно-сірими опідзоленими ґрунтами під током та клунями. *Схилові*. Урочища: 6 – урвистий схил ($45\text{-}90^0$), складений гранітними брилами, з темно-сірими опідзоленими ґрунтами під парковими насадженнями; 7 – балка з крутими схилами ($60\text{-}70^0$), вкрита гранітними брилами, з темно-сірими сильно змитими ґрунтами під ясенево-кленовими насадженнями.

Рекреаційні ландшафти. *Заплавно-річищні*. Урочища: 8 – слабко хвиляста поверхня ($2\text{-}5^0$), складена давніми алювіальними відкладами, з сірими супіщаними ґрунтами з насадженнями з вільхи чорної, ясену звичайного; 9 – слабко хвиляста поверхня заплави ($2\text{-}3^0$), складена давніми алювіальними відкладами під лучною рослинністю; 10 – річище Південного Бугу, шириною 70–80 м, середньою глибиною до 2 м, заповнене гранітними валунами та сформованими порогами на поверхні; 11 – пороги.

Дорожні ландшафти. *Вододільні та схилові*. Урочища: 12 – алеї парку, шириною до 3 м; 13 – дороги містечка. *Заплавно-річищні*. Урочища: 14 – ґрунтові доріжки шириною 2-3 м.

Селитебні ландшафти. *Вододільні*. Урочища: 15 – слабко хвиляста лесова поверхня, з темно-сірими ґрунтами, під малоповерховою сільською забудовою, городами та квітниками. *Схилові*. Урочища: 16 – урвистий гранітний схил ($45\text{–}70^0$), з темно-сірими сильнозмитими ґрунтами, під малоповерховою сільською забудовою.

Інші позначки. 17 – ландшафтно-технічні системи (1 – палац Потоцьких, 2 – капличка, 3 – господарські споруди); 18 – паромна переправа.

У центральній частині Печерського парку була двоповерхова будівля палацу паладіанської архітектури, яка з'єднувалася галереями з флігелями, утворюючи курдонер (закрите подвір'я), відкритий у бік парадної алеї від брами. Ліву прибудову використовували як оранжерею і зимовий город, праву – як стайню і манеж. Пізніше праву частину переобладнано під житлові покої. Зараз правий флігель і переходи до обох флігелів відсутні [76]. У 1918 році будівля садиби згоріла. Палац у селі Печера розібраний у 1927 році, каміння з нього було перевезено до Тульчина, де побудований райком партії.

Від старої будівлі збереглося кілька господарських споруд 1912-1915 років. З 1929 року територія маєтку перейшла у власність медиків. У 1935-36 роках відбулось відкриття колгоспного санаторію кліматотерапевтичного напряму. Після війни на території садиби Потоцьких діяв госпіталь, у якому проходили реабілітацію льотчики. Зараз у палаці функціонує санаторій, спеціалізацією якого є лікування хворих на кістковий туберкульоз. У печерському парку збереглись сакральні і тафальні ландшафти – каплиця з мавзолеєм (у підземній частині).

Парк частково має регулярну структуру, частково – ландшафтну. Перша – площинна, знаходилась перед палацом і схилами, які спускаються до Південного Бугу, друга – на крутому схилі річкової долини. Частина парку нерегулярного типу була розташована на гранітній кручі. По ній прокладено стежку, яка переходить у сходи, декоровані скульптурами з білого мармуру; стежка простягалась до мурованого містка (не зберігся) і до русла Південного Бугу. У середній частині схилу створено ще одну невелику терасу з необробленого граніту.

Сучасна структура Печерського парку (рис. 4.2.) – регулярного типу, про що свідчить правильний геометричний план і 300-літня чотирирядна липова алея, яка веде від головних воріт до палацу. Вона є віссю симетрії й ділить парк на дві частини. Паралельно до головної алеї, периметром парку було створено дві бічні – дворядні алеї з липи. Перед головним фасадом палацу з боку річки були великі квіткові партери з фонтанами і терасами, що вели до води. Наприкінці XIX століття парк реконструйований у ландшафтний, де між паралельними старими насадженнями посаджені вільні групи одновидових або змішаних дерев. У парку росте 60 видів деревних і кущових порід. Крім типових деревних порід Поділля, є модрина європейська, дуб червоний, сосна чорна, туя західна. З величезних валунів, якими вкритий берег річки, майстерно створені численні гірки, гроти та ніші. Серед чагарникових порід на берегових схилах є зарості з бузку, барбарису, спіреї, калини. На території натурної ділянки були сакральні споруди (табл. 4.2), в основному втрачені до 1917 року. З тих, що залишилися, окремі функціонують, але більшість потребують капітального ремонту.

Таблиця 4.2

Сакральні ландшафти польської генези села Печера

Назва	Рік	Структура
Каплиця	1904	Мавзолей є каплицею, що має в плані латинський хрест. Високі щипці з трьох сторін підіймаються над абсолютно однаковими романськими порталами, з яких бічні обрамляють вітражні вікна, а західний - головний вхід. Використовується за призначенням. Розташований на території Печерського парку.
Костел	1793	Каплиця діяла до 1850 р., приписана до костелу у Немирові. Д.В. Малаков про нього не згадує – не зберігся. На плані містечка (1862 р.) теж не зазначений.

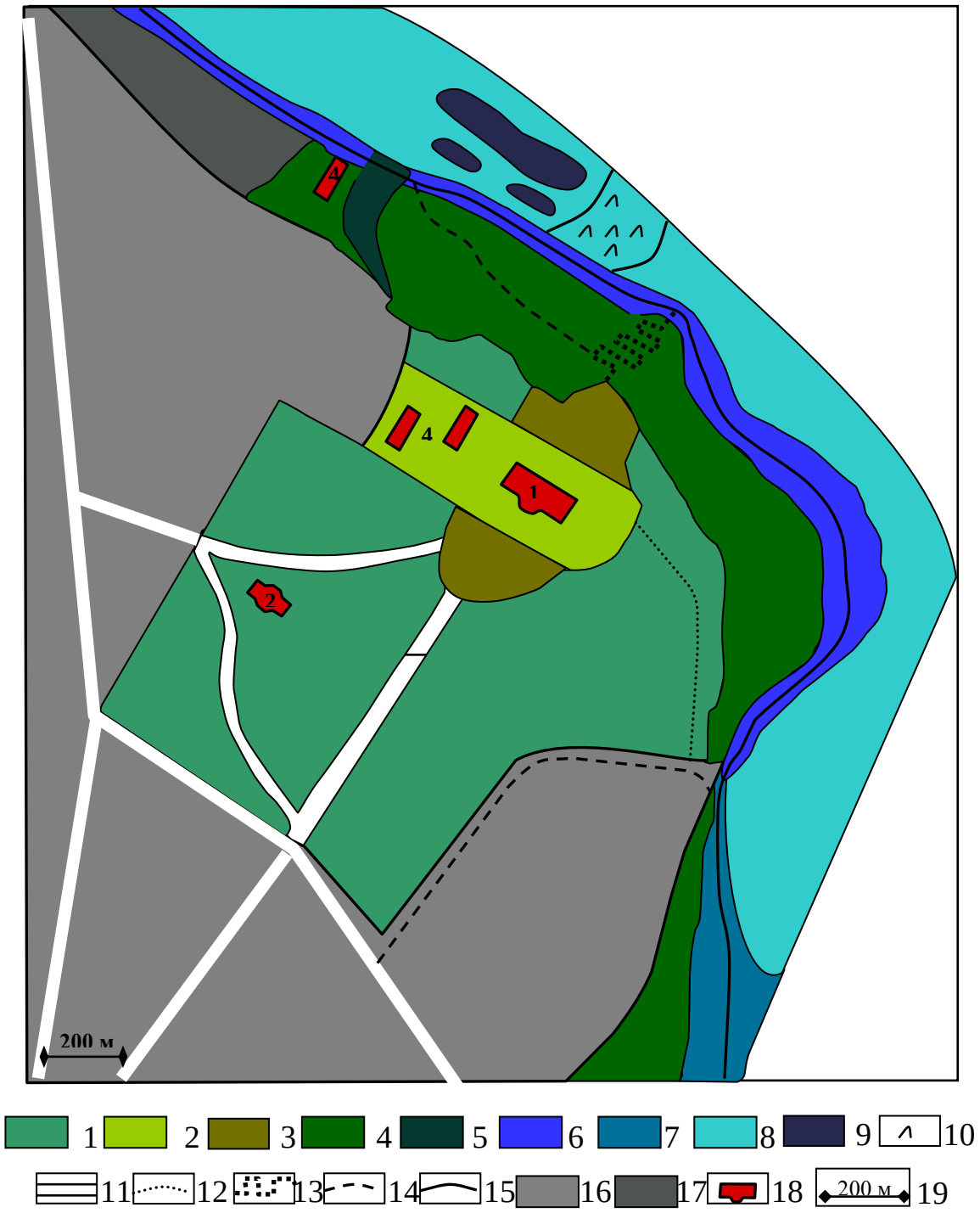

Рис. 4.2. Сучасна (2014 р.) структура польських етнокультурних ландшафтів Печерського парку (село Печера Тульчинського району Вінницької області)

Садово-паркові ландшафти. *Вододільні*. Урочища: 1 – слабко хвиляста лесова поверхня (1^0), з темно-сірими опідзоленими ґрунтами під парковими насадженнями (каштан кінський, ясен звичайний, береза бородавчаста, липа серцелиста, клен гостролистий, ялина звичайна, модрина європейська тощо); 2 – вирівняна лесова поверхня, зайнята малоповерховою забудовою; 3 – вирівняна лесова поверхня, зайнята квітниками партерного типу. *Схилові*. Урочища: 4 – урвистий схил ($45\text{-}90^0$), складений гранітними брилами, з темно-сірими опідзоленими ґрунтами під ясенево-кленовими насадженнями; 5 – балка, з крутими схилами ($60\text{-}70^0$), вкрита гранітними брилами, з темно-сірими сильно змитими

ґрунтами під ясенево-кленовими насадженнями.

Рекреаційні ландшафти. *Заплавно-річищні*. Урочища: 6 – слабко хвиляста поверхня (2-5^0), складена давніми алювіальними відкладами, з сірими супіщаними ґрунтами з насадженнями з вільхи чорної, ясену звичайного, клену татарського, бузку, барбарису, спіреї; 7 – слабко хвиляста поверхня заплави (2-3^0), складена давніми алювіальними відкладами під лучною рослинністю; 8 – річище Південного Бугу, шириною 70–80 м, середньою глибиною до 2 м, заповнене гранітними валунами та сформованими порогами на поверхні; 9 – натуральні острови; 10 – пороги.

Дорожні ландшафти. *Вододільні*. Урочища: 11 – заасфальтовані доріжки та алеї парку і дороги містечка; 12 – ґрунтові доріжки шириною 1-2 м. *Схилові*. Урочища: 13 – муровані сходи шириною до 2 м; 14 – ґрунтові дороги шириною до 2 м. *Заплавно-річищні.* Урочища: 15 - ґрунтові доріжки шириною 1-4 м.

Селитебні ландшафти. *Вододільні*. Урочища: 16 – слабко хвиляста лесова поверхня, з культурними ґрунтами та ґрунтосумішами, під малоповерховою сільською забудовою, городами та квітниками. *Схилові.* Урочища: 17 – урвистий гранітний схил (45–70^0), з темно-сірими сильнозмитими ґрунтами, під малоповерховою сільською забудовою.

Інші позначки. 18 – ландшафтно-технічні системи (1 – санаторій, 2 – мавзолей Потоцьких, 3 – водокачка, 4 – господарські споруди); 19 – масштаб.

Культурна спадщина представлена також гідротехнічними спорудами. Тут збереглась чотириповерхова будівля млина, збудована у 1894-1898 роках за наказом Костянтина Потоцького, яка складається з вальцьового млина та крупорушки [72] і є пам’яткою архітектури. У 1926 році акціонерним товариством «Електрика» створено проект гідроелектростанції на 800 Квт у селі Сокілець. Гідроустановку встановили на відвідному каналі і оснастили трьома шлюзами для затримки води: «Гідростанція у містечку Печері (с. Сокілець) використовує греблю з кам’яного муру. Перепад води – близько 3,0-3,5 мт. Одна турбіна біля 140 сил могутности працює на великий млин… Тепер запроектовано збудувати велику гідростанцію в Печері на 600 сил» [18, с. 20]. У 1993 році млин згорів. Його реставрація не проводиться. Будівля млина заростає рудеральними видами рослин. Завдяки прокладанню водовідвідного каналу утворився острів. На основі млинарського комплексу можливе створення музею стародавнього українського млинарства [134].

4.2. Охорона польської етнокультурної спадщини

З прийняттям Законів України «Про охорону культурної спадщини» (№ 1805-III від 8 червня 2000 року), «Про охорону археологічної спадщини» (№ 1626-IV від 18 березня 2003 року), «Загальнодержавної програми збереження та використання об’єктів культурної спадщини на 2004–2010 роки» (№ 1692-IV від

20 квітня 2004 року), постанов та інструкцій, які регламентують облік, охорону та використання об'єктів культурної спадщини, почався новий етап охорони етнокультурних ландшафтів. До головних категорій культурної спадщини належать пам'ятки історії і культури, етнокультурні ландшафти, форми живої традиційної культури (табл. 4.3). Особливо важливим є те, що після прийняття Закону «Про охорону культурної спадщини» створено єдиний державний орган охорони пам'яток [140].

Таблиця 4.3

Склад і характеристика об'єктів етнокультурної спадщини

Типи спадщини	Характеристика	Категорії
Пам'ятки історії і культури	Поодинокі об'єкти, їх ансамблі і комплекси з природно-історичним та етнічним оточенням (фоном)	• пам'ятки історії; • пам'ятки археології; • пам'ятки архітектури (етнічні квартали, садово-паркові ландшафти, садиби тощо); • пам'ятки монументального мистецтва
Етнокультурні ландшафти	Стійке поєднання природних і культурних компонентів, яке утворилось у результаті художньо-творчої і профанної життєзабезпечувальної діяльності етносу	• сільський етнокультурний (архаїчний); • міський (до середини XIX століття до міських ландшафтів відносили лише Кам'янець-Подільський); • містечковий (етнічні квартали); • садибний; • сакральний і тафальний (церкви, костели, синагоги, монастирі, кладовища тощо); • белігеративний
Форми живої традиційної культури	Відтворення традиційних видів діяльності, які забезпечують спадковість етнокультурних навичок	• традиції природокористування; • народні ремесла; • обрядові народні та релігійні звичаї; • традиції облаштування житла; • фольклор

В основу збереження й використання етнокультурної спадщини покладені такі принципи:

- уявлення про спадщину, що включає не лише нерухомі або мобільні пам'ятки історії, культури й природи, але й живу традиційну культуру, ремесла й промисли, історичні технології, традиційні форми природокористування, етнокультурне середовище й природне оточення;
- уявлення про спадщину як системне утворення, в якому окремі об'єкти не можуть бути збережені поза їх взаємозв'язком і поза довкіллям;

– територіальний підхід до збереження етнокультурної спадщини. При цьому об’єктом охорони й використання стає регіон з усім різноманіттям властивих йому елементів спадщини, формами збереженої традиційної культурної й господарської діяльності, історично сформованими системами розселення;
– аналіз діяльності з охорони й використання спадщини як частини комплексу сучасних соціокультурних процесів [32].

Визначальним чинником особливого ставлення до етнокультурної спадщини є потужність «культурного шару», кількість пам’яток культури. Збереження етнокультурної спадщини дозволить активно розвивати регіональний етнокультурний туризм [139]. Залежно від переважання певного культурного ресурсу виділяють різновиди етнокультурного туризму (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

Види етнокультурного туризму [складено за М.Д. Сущинською, 2010]

Вид туризму	Часовий / Культурний фокус	Особливості	Типові визначні пам’ятки та ландшафти
Туризм, що охоплює об’єкти культурно-історичної спадщини	Минуле / Висока культура. Традиційна побутова практика.	Реалізує інтерес до минулого, до визнаних етнокультурних цінностей, які знаходять вираження в аутентичних пам’ятках і традиціях.	Етнокультурні ландшафти (ландшафти містечок, садиб, парків); белігеративні споруди (замки, фортеці); сакральні і тафальні ландшафти; місця археологічних розкопок
Оглядовий (екскурсійний)	Минуле, сьогодення / Висока культура. Традиційна побутова практика	Реалізує інтерес до «чужої» етнокультури задля формування всебічного світогляду.	Визначні пам’ятки культурно-історичної спадщини. Місцеві етнокультурні традиції.
Дієвий культурний туризм	Минуле, сьогодення / Висока жива культура.	Реалізує інтерес до унікальних етнокультурних ресурсів, використання яких обмежено просторово-часовими межами.	Регіональні і місцеві святкування (карнавали, релігійні свята, святкування пам’ятних дат).
Сільський етнокультурний туризм	Минуле, сьогодення / Жива культура	Реалізує інтерес до нового етнокультурного досвіду через діяльну участь у відновленні і підтримці традиційного укладу.	Сільські (традиційні) етнокультурні ландшафти

Сільські етнокультурні ландшафти, на відміну від етнокультурних ландшафтів містечок, мають специфічну структуру. Причому не всі характерні для класичного ландшафту компоненти будуть домінувати. На перше місце виходять складові перцепційного характеру: а) рослинність – ліси, поля, луки, сади, городи; б) водні об'єкти – джерела, струмки, річки, ставки, озера, канали, копанки; в) дороги – вулиці, перехрестя, польові дороги; г) селитебні об'єкти – ферми, садиби, палаци, замки; д) сакральні і тафальні артефакти – храми, монастирі, кладовища, історичні місця; е) ландшафтно-інженерні системи – фортифікаційні об'єкти, греблі, шлюзи, водні млини, вітряки.

Розглянемо кілька прикладів реалізації сільського етнокультурного ландшафту як туристичного об'єкту. Садиба Рудзьких у селі Біличин Барського району Вінницької області складається з палацу XIX століття, господарського флігелю, фільварку і парку. Територія розташована на схилі мису між двома видолинками (рис. 4.3.). Основні споруди збудовані в першій половині XIX століття в стилі класицизму.

Парк закладений одночасно з побудовою палацу. Він розташований відносно центральної вісі ансамблю, яка у межах аванкурту підкреслена зеленими насадженнями (модрини, яблуневий сад). Планувальна структура парку збережена, малі архітектурні форми втрачені. Територія фільварку й аванкурту відокремлені посадками ясенів звичайних. Аванкурт, з симетричними насадженнями модрини європейської віком понад 100 років, втратив свої ознаки через безсистемні насадження минулих років [181].

Організуючою формою садово-паркового ландшафту є галявина, відмежована від палацу масивом листяних порід (клен польовий, клен гостролистий, в'яз шорсткий) і фруктовим садом. Зарослі верби плакучої на березі струмка формують видолинкову частину парку. Каштаном кінським обсаджена дорога з півночі.

Оскільки як планувальна структура парку збережена, рекомендується реставрація з елементами пристосування. Виникла необхідність у реставруванні тих елементів етнокультурного ландшафту, які можна відновити, – палацу,

службового будинку. У самозасівних насадженнях потрібно провести формувальні рубки, зробити розчистку аванкурту та очистку струмка.

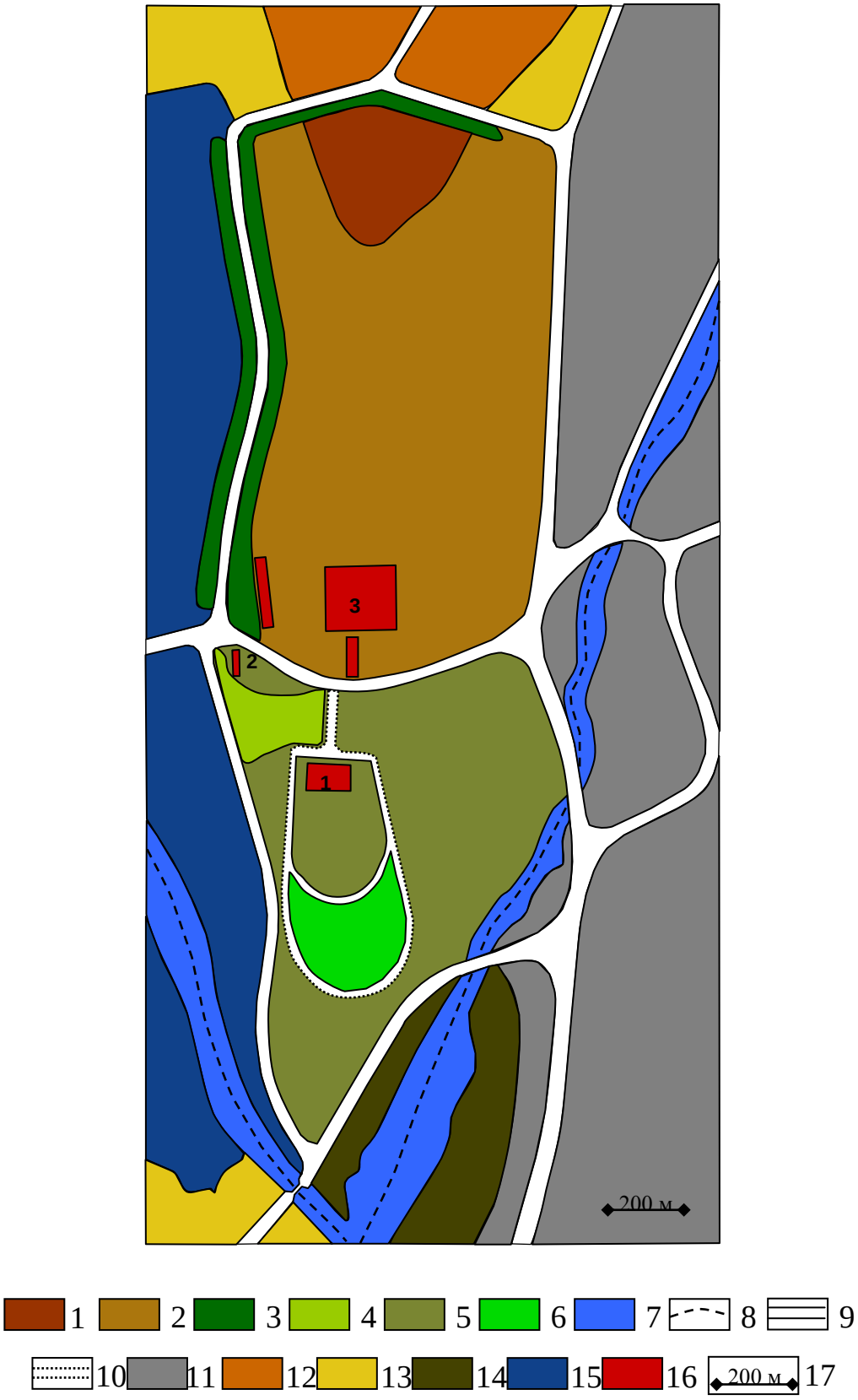

Рис. 4.3. Структура сучасних польських етнокультурних ландшафтів садиби села Біличин Барського району Вінницької області

Етнокультурні ландшафти садиби. *Вододільні*. Урочища: 1 – вирівняна лесова поверхня, з сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під сільськогосподарськими культурами фільварку. *Схилові*. Урочища: 2 – пологий лесовий схил (3-5^0), з сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під сільськогосподарськими культурами фільварку; 3 – пологий лесовий схил (3-5^0), з сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під лісосмугою каштану кінського; 4 – пологий лесовий схил (5-7^0), з сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під фруктовим садом; 5 – похилий лесовий схил (7-8^0), з сірими опідзоленими слабко змитими ґрунтами під лісовим масивом (клен польовий, клен гостролистий, в'яз шорсткий); 6 – похилий лесовий схил (7-8^0), з сірими лісовими опідзоленими слабко змитими ґрунтами під трав'янистою рослинністю.

Водно-рекреаційні ландшафти. *Заплавно-річищні*. Урочища: 7 – заплава з перезволоженими алювіальними ґрунтами під заростями верби плакучої; 8 – русло струмка, глибиною 1-2 м, із заболоченим дном.

Дорожні ландшафти. *Вододільні та схилові*. Ландшафтно-техногенні комплекси: 9 – асфальтована дорога; 10 – асфальтовані доріжки та алеї садиби.

Селитебні ландшафти. *Схилові*. Урочища: 11 – одно-двоповерховий тип сільських ландшафтів села Біличин на пологому лесовому схилі.

Сільськогосподарські ландшафти. *Вододільні*. Урочища: 12 – польові ландшафти на плакорі, з сірими лісовими ґрунтами під сільськогосподарськими угіддями. *Схилові*. Урочища: 13 – польові ландшафти на пологому лесовому схилі (3-5^0), з сірими лісовими опідзоленими ґрунтами; 14 – польові ландшафти на сильно похилому схилі (15^0), з сірими лісовими опідзоленими слабко змитими ґрунтами під трав'янистою рослинністю (пирій повзучий, грястиця збірна).

Лісові антропогенні ландшафти. *Схилові*. Урочища: 15 – лісокультурні ландшафти на пологому лесовому схилі (3-5^0), з сірими лісовими опідзоленими ґрунтами з дубово-грабовими насадженнями з домішкою ясену, клену, липи.

Інші позначки. 16 – ландшафтно-техногенні системи садиби (1 – палац, 2 – службовий будинок; 3 – технічні споруди); 17 – масштаб.

Характерну структуру *етноландшафтів містечок* Поділля формували впродовж століть сільські селитебні і фортифікаційні ландшафти, надаючи характерного образу місцевості, в якій натуральні компоненти поступово насичуються етнокультурними. Структурною ознакою етнокультурного ландшафту містечка є взаємні просторові співвідношення селитебних кварталів за національною ознакою. Етнокультурна спадщина, зокрема містечкова архітектура, є фіксацією історичних подій певних часів і відображенням локальних етнокультур.

Відповіддю на загрози для етнокультурних ландшафтів містечок є концепція сталого розвитку, заснована на засадах:

- охорони ресурсів (зокрема, ландшафтних та етнокультурної спадщини);
- гармонізації економічних, суспільних й екологічних цілей розвитку регіону;

- стабільної уваги до цілеспрямованого планування розвитку регіону з тим, щоб не порушувати потреб наступних поколінь.

Проблеми збереження етнокультурних ландшафтів містечок Поділля та Західної України проаналізовані географами, краєзнавцями, архітекторами, серед яких – О. Афанасьєв [8], В. Вечерський, О. Зливкова [100], В. Воловик [39, 43, 44], О. Пажимський [176, 176, 178], О. Петровський [188], К. Поливач [194], С. Царенко [254], J. L. Adamczyk [260], E. Raszeja [286], A. Urbański [295, 296, 297], M. Wiraszka [298].

Ландшафти містечок Поділля значно перетворені і піддаються процесам деградації. Просторовий розвиток наявних селитебних ландшафтів часто призводить до знищення історичних поселенських структур, особливо забудови етнічних кварталів, деформації історичного розпланування містечок і втрати цінних ландшафтних ознак. У зв'язку з розвитком рекреації і потребою в дачних ділянках, проводиться продаж угідь у межах історичної забудови містечок, внаслідок чого відбувається подальша руйнація або реконструкція етноландшафтів.

Для збереження етнокультурних ландшафтів регіону необхідне впровадження зміни власності та способу природокористування на рекреаційний. Тоді просторова структура історичних пам'яток наповнюватиметься новим змістом, з'являться нові культурні ландшафти, які або змінять наявні містечкові, або, принаймні, покращать ті сучасні просторові та архітектурні недолугі рішення, що псують естетичний вигляд містечок (такі, як тимчасові забудови, малі ділянки – «шахівниці» тощо) [54].

Найбільшою претензією до сучасної забудови етнокультурних ландшафтів містечок є брак зв'язків з прилеглим ландшафтом і відірваність від будівельної традиції, що призводить до нефункціональних формальних рішень. Такий формалізований підхід до сучасної забудови містечок спричинив відсутність місцевих етнокультурних зразків, недолугі запозичення з культур інших етносів, внаслідок чого сучасні будівлі не відтворюють місцевих традицій, так би мовити, «випадають» із загального етнокультурного ландшафту. У плакорних і схилових

місцевостях часто зустрічаються будинки, високо підняті над прилеглою територією, які втрачають контакт з навколишнім ландшафтом. Архітектурні деталі як елемент етнокультурного ландшафту часто є невмілим наслідуванням традиційної архітектури. Новітні технології і будівельні матеріали, що використовуються неналежним чином, деформують архітектурні форми, що збереглися, руйнують ансамблі, що існували в селитебних ландшафтах містечок.

Тим часом традиційна забудова містечок піддається знищенню. Покинуті старі будинки, зруйновані двори, господарські будівлі у садибах, об'єкти промислової аграрної (млини, цукрові заводи) переробки і локальної промисловості (цегляні заводи, поташні) перетворюються на руїну. Інколи вони отримують нових власників, які адаптовують їх до нових функцій, однак не завжди у відповідний спосіб [45].

На початку XXI століття європейська спільнота акцентує увагу на проблемах, пов'язаних із загрозою культурному ландшафту і необхідністю його ефективної охорони. Важливим міжнародним інструментом охорони ландшафтів є Європейська Ландшафтна Конвенція, ратифікована у 2000 році.

Конвенція заснована на передумовах сталого розвитку і охоплює: охорону ресурсів (зокрема, ландшафтних ресурсів етнокультурного спадку), гармонізацію економічних, суспільних і екологічних цілей розвитку, а також довгоперіодичний підхід до планування розвитку культурного ландшафту.

Для відродження польських пам'яток Поділля етнокультурі необхідно відвести стратегічну роль. Загальна програма відродження окремого містечка може реалізуватись у таких аспектах: перед початком досліджень провести детальний аналіз місцевих етнокультурних ресурсів і створити детальний звіт; на карті кожного містечка вказати об'єкти етнокультурної спадщини; отримавши результати аналізу місцевих культурних ресурсів, можна приступати до створення стратегії збереження культурної спадщини містечка.

Потрібно визначити пріоритети у заповіданні різних типів культурної спадщини. До першочергових варто віднести садибні, сакральні, тафальні, белігеративні. Більшість з них мають польську ґенезу. Тому проведення

охоронних заходів буде результативним за умов міжнародної співпраці з відповідними польськими службами й управліннями.

Садибні етнокультурні ландшафти польської ґенези мають певні особливості, які ускладнюють їх охорону та заповідання:

- центром ландшафту, який складається з різних будівель, є палац / садиба;
- паркові комплекси мають значні площі (до 85 га – у Немирові);
- здійснюється охорона та реконструкція не лише екстер'єру, а й інтер'єру палацу та інших приміщень;
- охорону палацу та інших будівель необхідно здійснювати у комплексі з парком;
- збереження палацово-паркових ландшафтів вимагає пристосування до сучасних умов господарювання [93].

До польських етнокультурних ландшафтів містечок, які потребують охорони і часткової музеєфікації, пропонуємо віднести містечко Іванів (відоме до 1946 року як Янів (польське – Janow) Калинівського району Вінницької області. У містечку пропонується створити архітектурно-ландшафтний комплекс маєтку.

Опис містечка є в польських, російських та українських джерелах [101, с. 293; 129, с. 204; 289, s. 423], але у них досить поверхово розглянуті етнокультурні аспекти польського природокористування у містечку Іванів. Сучасні дослідники у значній мірі використовують матеріали Р. Афтанази [261, с. 135-148].

Історія створення етнокультурного ландшафту містечка Іванів має такі етапи: у 1410 р. Адам Мишка будує оборонний замок. На початку XVIII століття на руїнах замку було збудовано палац, власниками якого стали Мишки-Холоневські. Навколо нього інтенсивно формується містечко, яке у 1775 році нараховувало 135 осель, у 1833 році – 230 осель і 1300 мешканців. Наприкінці XVIII століття від замку залишились рештки у вигляді башт, до яких прибудовують палац П-подібної форми з довшою стороною 80 м (рис. 4.4.). На

північ від замку був парк, а за ним – сад та городи. Парафіяльний костел збудований у 1780 році.

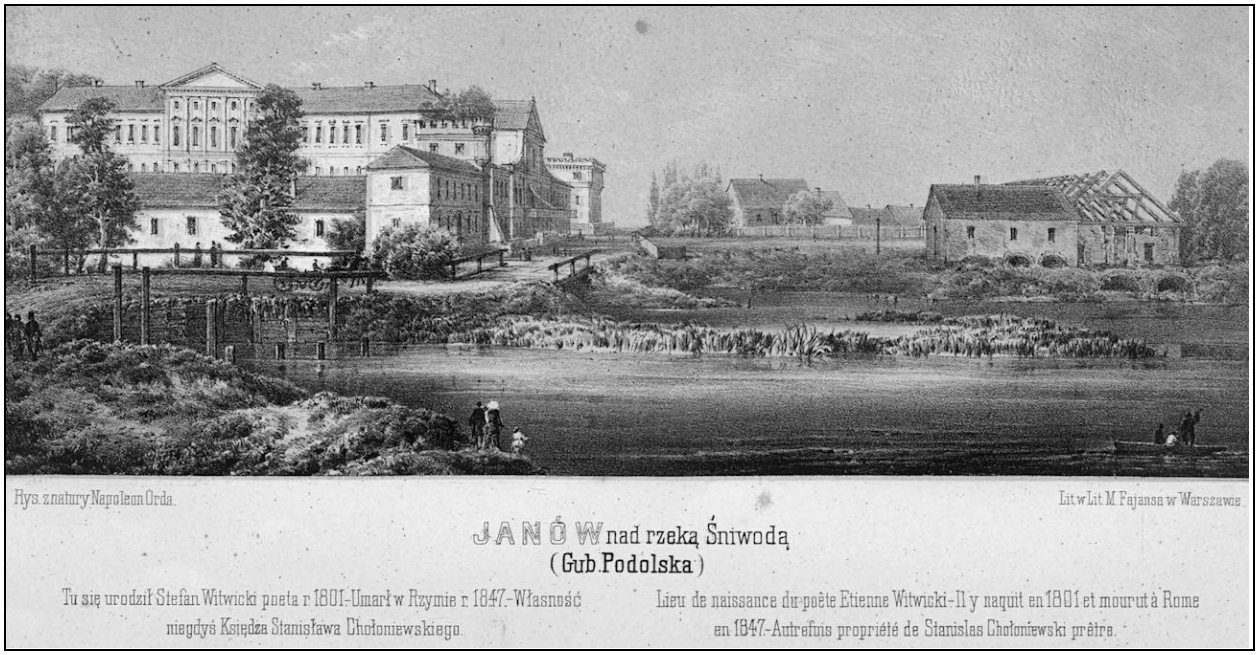

Рис. 4.4. Містечко Янів над річкою Снивода [Album widoków, 1875]

Наприкінці XIX століття у містечку був парафіяльний костел, 2 мурованих церкви, 2 синагоги, броварня, гуральня, 4 млини, 44 магазини. У містечку мешкало до 2000 осіб, з яких половина – євреї [289, T.III, s. 423]. Центральна частина містечка під єврейським штетлом мала деструктивний вигляд, у центральній частині якого була розташована ринкова площа. У північно-західній частині містечка, поблизу річки Снивода, на піднятті розташована «Царська (Червона) гора» (рис. 4.5.), де відповідно до народного повір'я під час польсько-турецьких воєн було розташовано табір одного з польських королів. У 1901 році здійснено реконструкцію комплексу замку та палацу.

У 20-х роках XX століття кількість польського населення у містечку зменшується, становлячи 3% від загальної кількості. Переважали українці – 67%, євреї – 10%. Місцеве населення було зайняте у землеробстві та ремісничих промислах. Вплив польської етноспільноти на природокористування та формування етнокультурних ландшафтів нівелюється до 30-х років XX століття.

Сучасний стан етнокультурних ландшафтів та пам'яток. До збережених етнокультурних пам'яток містечка віднесено (рис. 4.5., додаток Д.2):

Рис. 4.5. Сучасна структура етнокультурних ландшафтів села Іванів (Янів) Вінницької області

Палацово-паркові ландшафти. *Надзаплавно-терасові*. Урочища: 1 – насипна поверхня (2-3 м) подвір'я палацу, з ґрунтосумішами під насадженнями сосни, каштану та

чагарників; 2 – горизонтальна поверхня першої надзаплавної тераси з темно-сірими опідзоленими ґрунтами під парковим комплексом (тополя, каштан, береза).

Сакральні ландшафти. *Надзаплавно-терасові.* 3 – горизонтальна насипна поверхня (1-2 м) подвір'я костелу під різнотравними асоціаціями. *Вододільні*. Урочища: 4 – кладовище на субгоризонтальній ($1\text{-}2^0$) поверхні, під насадженнями тополі, грабу та різнотравних асоціацій; 5 – єврейське кладовище у балці з слабкозмитими темно-сірими опідзоленими ґрунтами під різнотравними асоціаціями.

Селитебні ландшафти. *Надзаплавно-терасові*. Урочища: 6 – малоповерховий тип ландшафтів на горизонтальній поверхні надзаплавної тераси, з темно-сірими ґрунтами під садами, городами, будинками. *Вододільні*. Урочища: 7 – малоповерховий тип ландшафтів села Іванів на субгоризонтальній ($1\text{-}2^0$) поверхні надзаплавної тераси, з темно-сірими ґрунтами під садами, городами, будинками.

Дорожні ландшафти. *Надзаплавно-терасові і вододільні*. Ландшафтно-технічні системи: 8 – дорожні насипи з покриттям з асфальту та кам'яної бруківки (завширшки 3-5 м); 9 – міст. *Вододільний тип місцевості*. Ландшафтно-технічні системи: 10 – залізничний насип, з ґрунтосумішами під залізничною колією та різнотравними асоціаціями.

Сільськогосподарські ландшафти. *Надзаплавно-терасові*. Урочища: 11 – польові ландшафти на вирівняній ділянці першої надзаплавної тераси, з темно-сірими слабко змитими ґрунтами; 12 – лучні ландшафти на вирівняній ділянці першої надзаплавної тераси, з темно-сірими слабко змитими ґрунтами.

Водно-рекреаційні ландшафти. *Заплавно-річищні*. Урочища: 13 – річище шириною 3-5 м; 14 – заплава з алювіальними чорноземоподібними ґрунтами з осоково-очеретяними асоціаціями та заростями верби; 15 – заплава з алювіальними чорноземоподібними ґрунтами з насадженнями грабу, клену. *Надзаплавно-терасові*. Урочища: 16 – ставок глибиною 1-2 м, замулений.

Інші позначки. Етнокультурні об'єкти: 17 – будівля палацу Холоневського; 18 – будівля костелу Непорочного Зачаття Діви Марії; 19 – Свято-Миколаївський храм; 20 – польське кладовище; 21 – «Малий Бабин Яр»; 22 – межі Червоної (Царської) гори. Інше: 23 – напрям течії річок Снивода та Південний Буг; 24 – межі ландшафтної картосхеми польських етнокультурних ландшафтів села Іванів (рис. 4.6.).

- замок і палац графа Холоневського;
- сакральні: костел Непорочного Зачаття Діви Марії, Свято-Миколаївська церква;
- тафальні: польське кладовище; меморіальний комплекс «Малий Бабин яр».

Замок збудували як велику оборонну споруду, розташовану на насипній площадці висотою до 2-3 м, у межах надзаплавної тераси, недалеко від злиття річок Снивода та Південний Буг. Замок належав родині Холоневських до кінця XIX століття. Зараз у його приміщенні розташовано Іванівську спеціальну загальноосвітню школу-інтернат. Від замку залишився фундамент зі стінами до 1,8 м товщини та три башти. Дві з них знаходяться на відстані до 10 м від будівлі

палацу, одна – на розі палацу. Перед будівлею палацу розташоване подвір'я з асфальтовими доріжками, облямованими рабатками квітів, хвойних екзотів та сосен. У центральній частині – дитяча площадка (додаток Д.2.1), поблизу виїзду з території палацу – сучасна водонапірна вежа. Подвір'я з центральною вулицею пов'язане асфальтовою дорогою, прокладеною на насипу (висотою до 2 м), покритому трав'яними асоціаціями.

Враховуючи унікальність садиби, її територія і будівлі підлягають науковій реставрації. Включення нових споруд у межі проектованої території є неприпустимим. Башти та стіни замку, які з'єднують їх з палацом, знаходяться у задовільному стані, але потребують капітального ремонту (рис. 4.6., додаток Д.2.3). Фасад палацу реставрований. Бік палацового комплексу, оберненого до річки Снивода, знаходиться у задовільному стані і вимагає капітального ремонту (додаток Д.2.2).

У північній частині палацового комплексу розташований парк (додаток Д.2.4), у центральній частині якого зараз споруджено футбольний стадіон. З первісного планувального періоду у парку залишились тополині алеї, пізніше доповнені каштаном їстівним, березою повислою (рис. 4.6.). У парку необхідно провести лісокультурні заходи, спрямовані на виявлення цінних і видалення малоцінних екземплярів, а також здійснити догляд за віковими історичними деревами.

Між парком та костелом пролягає дренажний канал, який було закладено при плануванні парку, що підтверджується його розташуванням під огорожею з кладкою, аналогічною до фундаменту палацу. Канал потребує очистки від сміття.
Північніше від каналу розташовано *костел* Непорочного Зачаття Діви Марії та прилягаючий до нього монастир бернардинців. У XX столітті костел використовувався не за призначенням (дитячий будинок, клуб, спортивна школа), що вплинуло на його презентабельність та призвело до часткового руйнування і занепаду. Будівлі костелу та монастиря знаходяться на насипній площадці висотою 1-1,5 м, частково покритій асфальтовим трав'яним покриттям. Будівлі вимагають реставрації та музеєфікації (додаток Д.2.5). В наш час костел за призначенням не використовується.

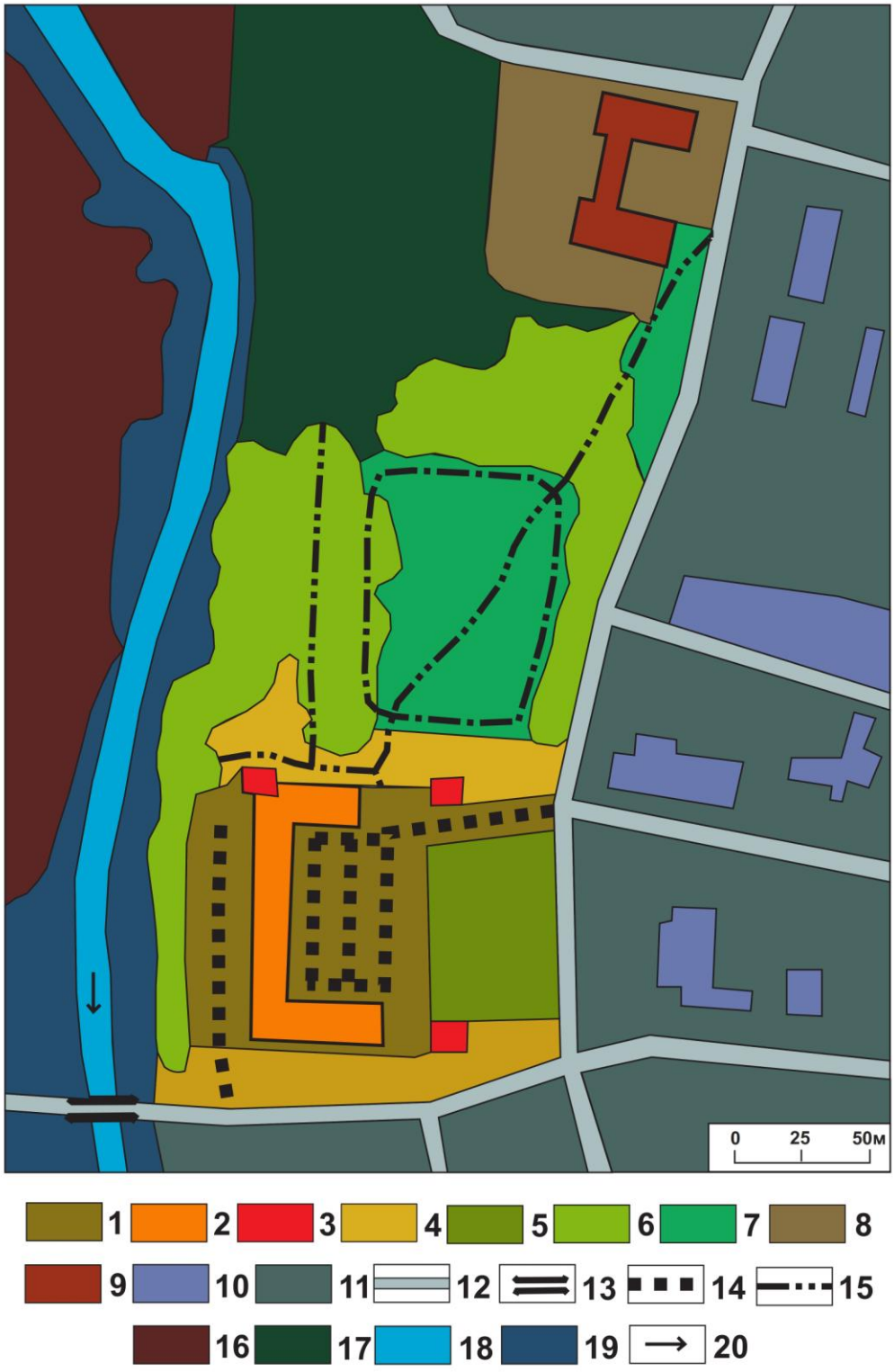

Рис. 4.6. Сучасна структура польських етнокультурних ландшафтів села Іванів (Янів) Вінницької області

Палацово-паркові ландшафти. *Надзаплавно-терасові*. Урочища: 1 – насипна поверхня (2-3 м) подвір'я палацу, вкрита ґрунтосумішами під насадженнями сосни, каштану та чагарників; 2 – система будівлі палацу графа Холоневського на горизонтальній насипній поверхні із ґрунтосумішей; 3 – система веж замку на горизонтальній насипній поверхні із ґрунтосумішей; 4 – покатий лесовий схил ($5\text{-}7^0$), вкритий ґрунтосумішами під тополею та різнотравними асоціаціями; 5 – горизонтальна поверхня першої надзаплавної тераси під

різнотравними асоціаціями та господарськими спорудами; 6 – горизонтальна поверхня першої надзаплавної тераси, з темно-сірими ґрунтами під парковим комплексом (тополя пірамідальна, каштан їстівний, береза повисла); 7 – горизонтальна поверхня першої надзаплавної тераси, з темно-сірими ґрунтами під різнотрав'ям.

Сакральні ландшафти. *Надзаплавно-терасові*. Урочища: 8 – горизонтальна насипна поверхня (1-2 м) подвір'я костелу під різнотравними асоціаціями; 9 – система будівлі костелу на горизонтальній насипній поверхні із ґрунтосумішей.

Селитебні ландшафти. *Надзаплавно-терасові*. Урочища: 10 – малоповерховий тип ландшафтів села Іванів на горизонтальній поверхні 1-ї надзаплавної тераси, з темно-сірими ґрунтами; 11 – садово-городні ландшафтні комплекси на темно-сірих ґрунтах.

Дорожні ландшафти. *Надзаплавно-терасові*. Ландшафтно-технічні системи: 12 – дорожні насипи з асфальтованими дорогами (завширшки 3-5 м) села Іванів; 13 – бетонний міст через річку Снивода; 14 – асфальтові доріжки з рабатками. Урочища: 15 – ґрунтові доріжки парку (шириною 1-1,5 м).

Сільськогосподарські ландшафти. Урочища: 16 – польові ландшафти на вирівняній ділянці першої надзаплавної тераси з темно-сірими слабко змитими лісовими ґрунтами; 17 – лучні ландшафти на вирівняній ділянці першої надзаплавної тераси, з темно-сірими слабко змитими ґрунтами.

Водно-рекреаційні ландшафти. *Заплавно-руслові*. Урочища: 18 – річище Сниводи, шириною 3-5 м; 19 – заплава з алювіальними чорноземоподібними ґрунтами з осоково-очеретяними асоціаціями та заростями верби.

Інші позначки. 20 – напрям течії річки Снивода.

У межах вододільного типу місцевості є кілька урочищ тафальних ландшафтів. На субгоризонтальній площадці, розмірами 50×50 м, розташоване *польське кладовище*, ранні поховання якого датовані початком ХХ століття. Кладовище з двох сторін відгороджене стіною зі старовинною кам'яною кладкою. На території урочища є кілька склепів, які зараз перебувають у занедбаному стані (додаток Д.2.6.). Північна частина кладовища покрита деревними насадженнями тополі пірамідальної та яблуні. Польське кладовище, за умови реставрації та часткової музеєфікації, можна включити до об'єктів етнокультурної спадщини містечка та пропонувати взяти під охорону.

До північної стіни польського кладовища прилягає *єврейське кладовище*, розташоване у невеликій балці. Під час Великої Вітчизняної війни тут було розстріляно та поховано понад 1600 осіб. На місці кладовища створено меморіальний комплекс, який можна включити до екскурсійного маршруту «Етнокультурні пам'ятки містечка Іванів».

Окрім згаданих пам'яток, у містечку є ще три урочища тафальних ландшафтів. До них віднесено діюче кладовище (у центральній частині містечка)

зі Свято-Миколаївським храмом та два старих кладовища (на околицях). Тут також знаходимо значну кількість польських поховань XX століття. Польська етнокультурна спадщина містечка знаходиться у занедбаному стані і потребує часткової або повної реставрації та музеєфікації, а також включення у пам'яткоохоронні реєстри.

Належне збереження етнокультурної спадщини може гарантувати пристосування пам'яток до сучасних потреб. Наприклад, найпоширенішим способом збереження та використання фортифікаційних споруд, садибних і сакральних ландшафтів є їх музеєфікація [145]. Але цей метод можна застосовувати лише до добре збережених етнокультурних ландшафтів, натомість більшість з них дійшли до нас у вигляді руїн. Такі пам'ятки практично не підлягають реконструкції й тому для них є лише один вид використання – музеєфікація, яка передбачає консервацію решток з внесенням їх до туристичних маршрутів.

4.3. Ландшафтний кадастр як вихідна умова моніторингу польської етнокультурної спадщини

Важливою складовою конструктивно-географічних досліджень є ландшафтний моніторинг, який доцільно починати з інвентаризації етнокультурних ландшафтів, – створення *ландшафтного кадастру*, який характеризують як основну форму якісного і кількісного обліку ландшафтних комплексів, їх структури, ресурсів, діючих у них процесів, характеру сучасного господарського використання і продуктивності [147, с. 26].

Ідею ландшафтного кадастру запропоновано у 1949 році М. А. Солцевим, який зазначив, що така умова моніторингу стане надійною основою раціонального природокористування з погляду адміністративних структур. Методика ландшафтного кадастру розроблена у працях А. Г. Ісаченка, А. В. Мельника [147, с. 29], П. Г. Шищенка [256].

До головних положень ландшафтного кадастру потрібно віднести:

– загальнонаукове ландшафтне картографування, яке завершується складанням ландшафтних карт та картосхем;

- створення спеціальних ландшафтно-інвентаризаційних карт, які повинні входити до складу кадастру;
- комплексні текстові характеристики ландшафтних комплексів, у яких міститься інформація про створення, розвиток, структуру, природно-географічні процеси, характер господарського використання етнокультурних ландшафтів;
- інші форми фіксації кадастрової інформації: бланки, облікові картки, відомості, таблиці тощо.

Для ландшафтного кадастру та здійснення моніторингу польських етнокультурних пам'яток *регіонального рівня* потрібно формування бази відповідних об'єктів. Доцільним є створення реєстрів, електронних баз даних. Опрацьовано понад 250 існуючих польських етнокультурних пам'яток регіону (додаток Е), що дозволило простежити закономірності їх просторового розташування (рис. 4.7., номери на рисунку відповідають номерам у додатку Е). У більшості випадків констатуємо факт, що інформація про етнокультурні пам'ятки має фрагментарний характер, бази даних знаходяться в стадії становлення, їх логічна структуризація потребує завершення і може бути предметом окремого дисертаційного дослідження.

Створення кадастрів і баз даних до різних типів об'єктів матиме свої особливості: а) статус ландшафтного комплексу (має чи не має статусу спадщини); б) компонентний склад та планувальна структура; в) стан ландшафтного комплексу та його компонентів; г) втрачені компоненти та можливість їх відновлення; д) характер минулого і сучасного використання; е) наявність правових приписів, які регламентують режим охорони і використання; є) наявність видів діяльності, які підтримують автентичність етнокультурного ландшафту; ж) структура землеволодінь у межах етнокультурного ландшафту; з) наявність проектної документації до об'єкту та даних про заходи щодо його збереження [131, с. 487].

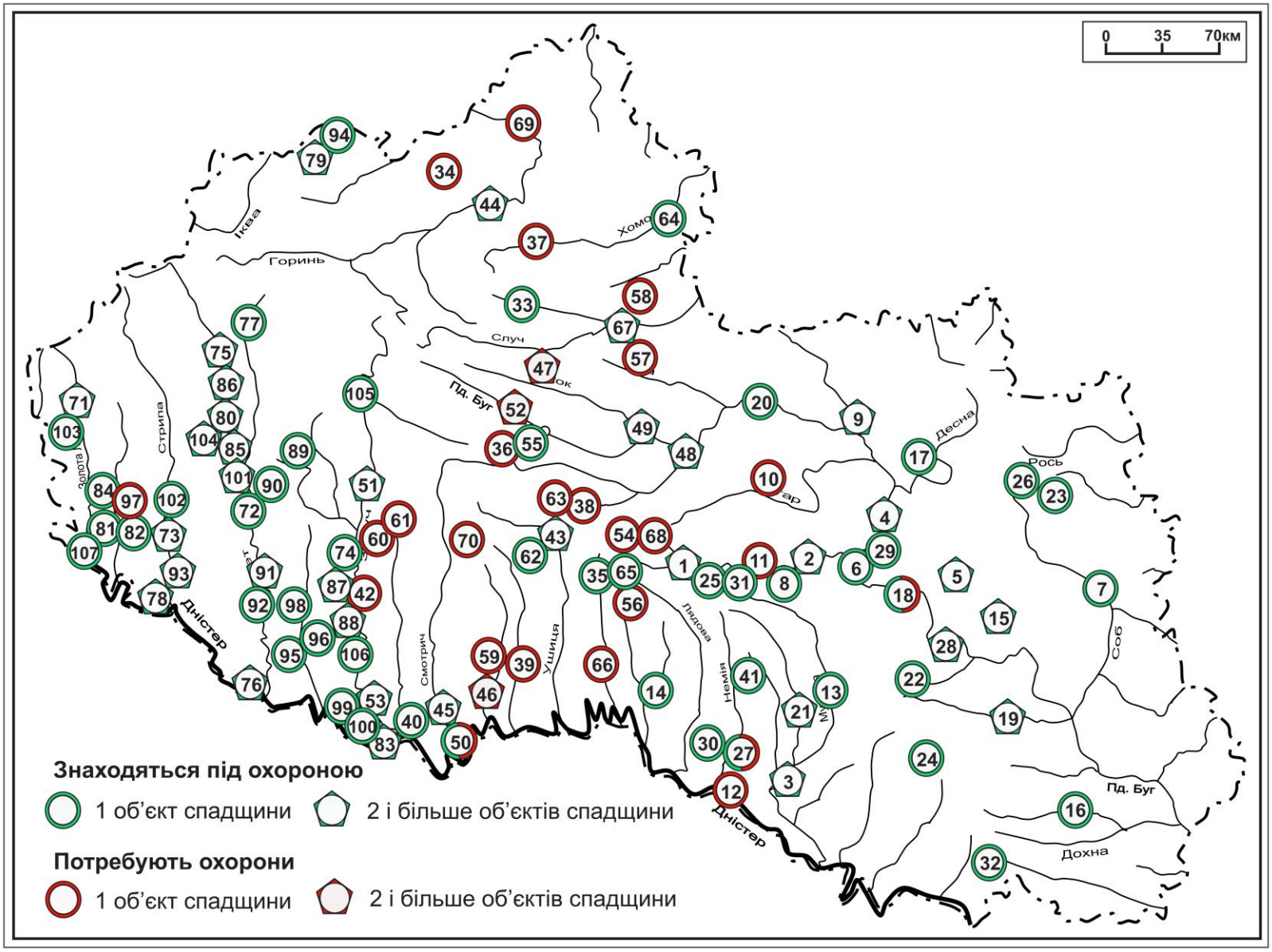

Рис. 4.7 **Поширення польських етнокультурних пам'яток на Поділлі**

Одним із прикладів формування ландшафтного кадастру *місцевого рівня* є опис, ландшафтне картування та відповідні заходи з оптимізації та раціонального природокористування етнокультурних ландшафтів Браїлова Жмеринського району Вінницької області. Містечко розташоване у привододільних просторах Дністровсько-Бузького межиріччя, що зумовило досить високе гіпсометричне розташування (245-270 м) у межах Жмеринської височини. Долина річки Рів складається з оголених кристалічних порід, перекритих покривом з глинисто-піщаних відкладів сармату та лесоподібних суглинків. Долина широка, з пласким дном, досить часто тут зустрічаються крутосхильні борти, ускладнені ярами [232, с. 257].

Час заснування містечка є предметом спору – одні автори визначають його у XVI столітті [101, с. 235], інші [64, с. 517] – у кінці XVII століття, коли турки назвали його за співзвучністю містом Бреїла, розташованим у Валахії (південно-східна частина сучасної Румунії). Однією з етимологічних версій є також походження назви містечка від «Брагіров», тобто у місці злиття річок Рів та Брага.

Від 1651 року Браїлів перебуває у власності Чернігівського каштеляна Яна Одржевольського. У 1659 році стає укріпленим містечком, у 1663 році Браїлів викуповує Микола Потоцький. У 1672 році містечко штурмом беруть турецькі війська. Наприкінці XVII століття містечком знову володіють Потоцькі, насаджуючи тут католицизм. Наприкінці XIX століття Браїлів переходить у володіння Феліціана Юковського, а згодом до Фон-Мекків [261].

В. К. Гульдман наприкінці XIX століття зазначає, що у містечку, яке мало 521 двір, мешкало 4979 осіб [64, с. 518]. На початку XX століття у містечку було 356 дворів, де налічувалось 3293 особи. До культурних пам’яток, частина яких збережена і функціонує в наш час, можна віднести: монастир, римо-католицький костел, 5 єврейських молитовних шкіл, монастирське жіноче училище, 2 єврейських училища. Передмістями були Козачівка та Москалівка [129, с. 182]. Загалом у передмістях проживало більше населення, ніж у самому містечку – понад 4800 осіб. Тут сформувались основні промислові ландшафти містечка

Браїлів: у Козачівці – гуральня, 2 цегляних і 1 миловарний заводи, у Москалівці – цукровий і 3 цегляних заводи [129, с. 184, 185]. У 70-х роках XX століття у Браїлові діє радгосп з цукрокомбінатом (цукрове насінництво). У цей час працюють цукровий, соко-морсовий, комбікормовий заводи та швейна фабрика [101, с. 235].

До польських етнокультурних ландшафтів та пам'яток Браїлова можна віднести (рис. 4.8.):

- палац Потоцьких / фон Мекк з парком;
- костел Пресвятої Трійці;
- польське кладовище і костел-капличка на його території;
- Свято-Троїцький жіночий монастир;
- Браїлівський замок, збудований у 1440 році, що проіснував до 1790 року. Зараз на території старого замку розташований сокоморсовий завод.

Палац Потоцьких з парком розташований у південно-східній частині містечка, у межах надзаплавної тераси. До складу палацово-паркового комплексу входить в'їзна брама, будівля палацу, господарські споруди та парковий комплекс з двома ставками (рис. 4.8., додаток Д.3.1, Д.3.2). Будівля палацу, в якій розташовано «Браїлівський професійний ліцей» та музей П. І. Чайковського, знаходиться у занедбаному вигляді і потребує реставрації та музеєфікації. У східній частині комплексу розташовані автентичні господарські споруди (використовуються під гаражі) кінця XIX століття, які також можуть бути реставровані та частково музеєфіковані.

Територія Браїлівського ландшафтного парку охороняється законом, є пам'яткою садово-паркового мистецтва місцевого значення (площа 7,5 га). Тут зростає понад 45 видів дерев і чагарників, з яких переважають: клен гостролистий, граб звичайний, дуб черешчатий. Рекомендуються своєчасні санітарні вирубки для догляду за парковими насадженнями, боротьба зі шкідниками і хворобами дерев. Необхідно провести благоустрій маршрутів і місць відпочинку. У центральній частині парку створено три ставки, розділених містками (додаток Д.3.2). В одному

з них залишена природна конфігурація берегів, які потребують укріплення, також необхідним є облаштування місць для відпочинку, очищення дна ставка від мулу. Другий і третій ставки прямокутної форми, розділені кам'яною дамбою. Мости і дамба перебувають у задовільному стані. Система заходів природокористування, що рекомендується до впровадження, аналогічна до робіт на першому ставку. Південна частина парку використовується під шкільний стадіон.

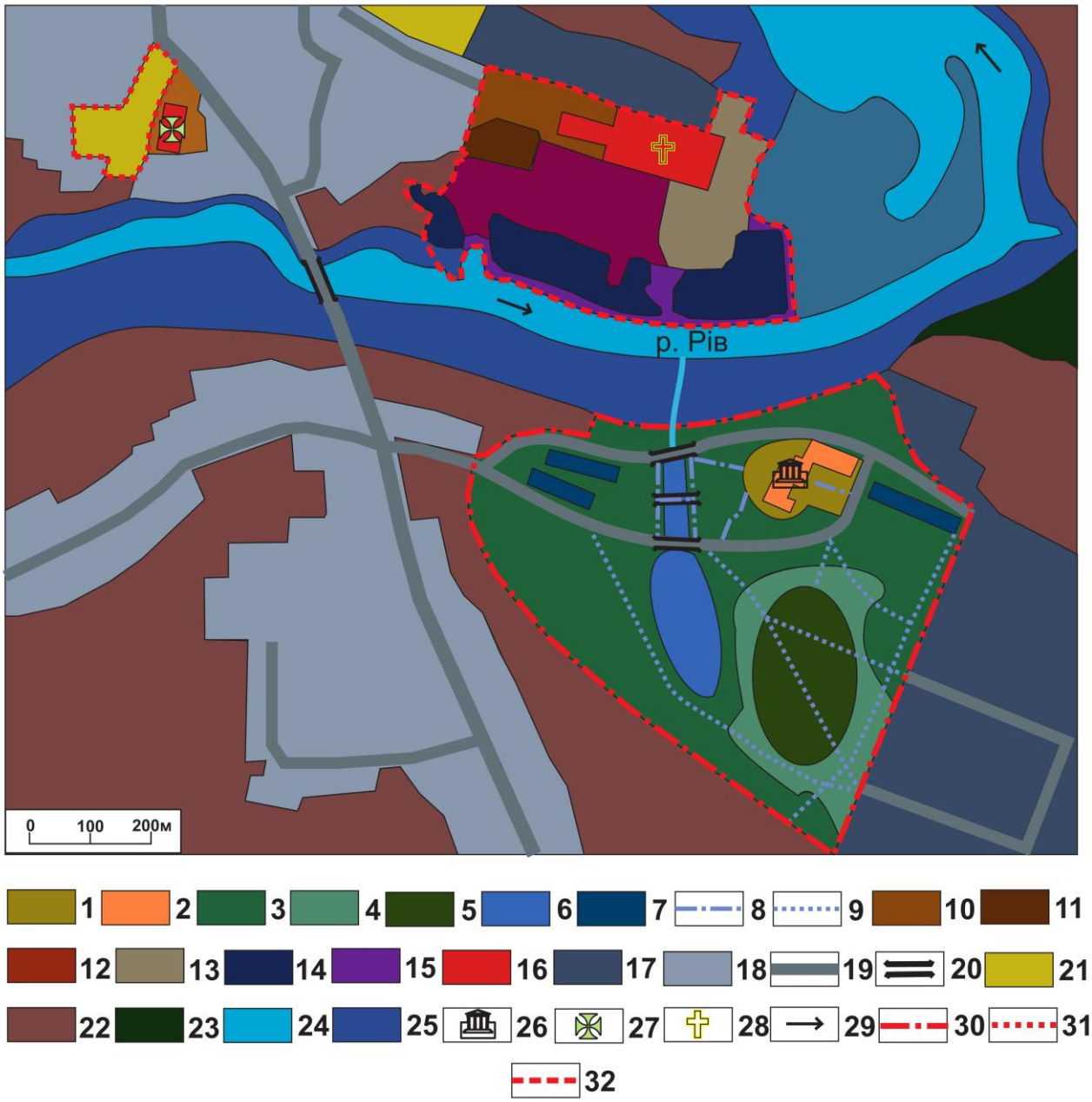

Рис. 4.8. Сучасна структура етнокультурних ландшафтів центральної частини містечка Браїлів Жмеринського району Вінницької області

Палацово-паркові ландшафти. *Надзаплавно-терасові*. Урочища: 1 – насипна поверхня (1-2 м) подвір'я палацу під насадженнями клену гостролистого, грабу звичайного,

ялини звичайної та чагарників; 2 – будівля палацу на насипній поверхні з ґрунтосумішей; 3 – горизонтальна поверхня першої надзаплавної тераси з сірими лісовими ґрунтами під парковим комплексом (клен гостролистий, граб звичайний, дуб черешчатий); 4 – горизонтальна поверхня першої надзаплавної тераси, з сірими лісовими ґрунтами під різнотрав'ям; 5 – стадіон на горизонтальній поверхні першої надзаплавної тераси під різнотрав'ям; 6 – каскад ставків, глибиною 1-2 м, сильно замулених; 7 – 3-5-поверхові житлові будинки; 8 – асфальтовані доріжки парку шириною до 2 м; 9 – ґрунтові доріжки парку шириною 1-1,5 м.

Сакральні ландшафти. *Надзаплавно-терасові*. Урочища: 10 – слабкопоката поверхня подвір'я монастиря, з ґрунтосумішами під різнотравними асоціаціями, деревними та чагарниковими екзотами; 11 – монастирський цвинтар; 12 – монастирські поля та городи на слабко покатій поверхні з сірими лісовими ґрунтами; 13 – службові споруди монастиря (склади, гаражі, гуртожиток) на слабко покатій поверхні з сірими лісовими ґрунтами. *Заплавні*. Урочища: 14 – ставок глибиною 1-2 м; 15 – насипна дамба висотою 1-2 м. *Схилові*. Урочища: 15 – горизонтальна насипна тераса (1-2 м) подвір'я костелу під різнотравними асоціаціями. Ландшафтно-технічні системи: 16 – сакральні споруди.

Селитебні ландшафти. *Надзаплавно-терасові*. Урочища: 17 – малоповерховий тип ландшафтів на горизонтальній поверхні надзаплавної тераси, з сірими лісовими ґрунтами під садами, городами, будинками. *Схилові та вододільні*. Урочища: 18 – малоповерховий тип ландшафтів на схилі ($3\text{-}5^0$) з нарізними та насипними терасами, з сірими лісовими ґрунтами під садами, городами, будинками.

Дорожні ландшафти. Ландшафтно-технічні системи: 19 – дорожні насипи з покриттям з асфальту (завширшки 3 м); 20 – залізобетонний / кам'яний міст.

Промислові ландшафти. *Схилові*. Урочища: 21 – власне промисловий тип ландшафтів на слабко покатій поверхні схилу.

Сільськогосподарські ландшафти. *Надзаплавно-терасові*. Урочища: 22 – польові ландшафти (городи, земельні наділи) на слабко покатій вирівняній ділянці надзаплавної тераси, з сірими лісовими ґрунтами; 23 – лучні ландшафти на вирівняній ділянці надзаплавної тераси, з сірими лісовими ґрунтами.

Водно-рекреаційні ландшафти. *Заплавно-річищні*. Урочища: 24 – річище Рову шириною 3-5 м; 25 – заплава з алювіальними чорноземоподібними ґрунтами з осоково-очеретяними асоціаціями та заростями верби та вільшаника.

Інші позначки. Етнокультурні об'єкти: 26 – палац Потоцьких/фон Мекк; 27 – костел Пресвятої Трійці; 28 – Свято-Троїцький жіночий монастир. Інше: 29 – напрям течії річки Рів; 30 – межі палацово-паркового комплексу; 31 – межі бувшого замку (сучасний сокоморсовий завод); 32 – межі території Свято-Троїцького жіночого монастиря.

Костел Пресвятої Трійці розташований на лівому березі річки Рів, у межах схилової місцевості, на насипній терасі. Територія сакрального ландшафту огороджена кам'яною стіною, яка потребує ремонту. Будівля костелу відреставрована і використовується за призначенням (додаток Д.3.3).

У північно-західній частині містечка Браїлів, на вододільній місцевості, поруч з православним, розташоване *польське кладовище*. Територія тафального ландшафту огороджена кам'яною стіною з боку дороги і зовсім не відокремлена від сусіднього православного кладовища. Кладовище має витягнуту форму, засаджене грабом звичайним, кленом гостролистим та ялиною звичайною. Є

костел-капличка, який потребує реставрації та музеєфікації (додаток Д.3.4); кілька склепів початку ХХ століття, які перебувають у занедбаному стані, потребують реставрації (додаток Д.3.5).

Свято-Троїцький жіночий монастир було засновано у 1635 році як костел з кляштором ордену трінітаріїв. Потоцькі завершують його будівництво у 1778 році. Після входження Поділля до складу Російської імперії, у 1845 році сюди перемістився православний жіночий монастир з Вінниці. Хоча зараз у приміщенні сакральної пам'ятки розташовано православний монастир, цей історико-культурний об'єкт має польське походження. Тому монастир можна включити до кадастру польських етнокультурних ландшафтів.

Територія та будівля монастиря знаходяться у нормальному стані, від 1990 року поступово здійснюються реставраційні та ремонтні заходи (додаток Д.3.6). Подвір'я від брами до будівлі монастиря вкрито асфальтовими доріжками, які чергуються з рабатками квітів, деревними та чагарниковими екзотами. У південній частині монастирського комплексу розташовані земельні угіддя та монастирський цвинтар (додаток Д.3.7, Д.3.8).

Створення ландшафтного кадастру дозволить здійснити ландшафтне районування території регіонального або локального рівня з урахуванням вимог, висунутих проектувальниками.

Висновки до четвертого розділу

1. Моніторинг стану етнокультурних ландшафтів та управління природокористуванням на означених територіях дозволять підтримувати у належному стані об'єкти культурної спадщини. Особливою цінністю є «меморіальність» польських садиб, палацово-паркових комплексів, пов'язаних з життям відомих представників локальної етнокультури. Садибні ландшафти відігравали значну роль у житті їх власників відображаючи історію роду, перспективне бачення господарювання, віддзеркалюючи тогочасні тенденції в архітектурі. Сакральні і тафальні ландшафти (костели зі спеціальними мавзолеями) є своєрідним зв'язком польського етносу зі своєю малою

Батьківщиною. Фортифікаційні ландшафти мають не лише мистецьку та наукову цінність, оскільки відображають розвиток польського оборонного будівництва, а й історичне та історико-меморіальне значення для нашого краю. У межах Поділля є необхідність у формуванні регіональних ландшафтних парків, ядрами яких будуть містечка та села зі значною кількістю польських історико-культурних пам'яток.

2. Польські й українські садибні і белігеративні ландшафти регіону мають значний етнокультурний потенціал і можуть бути основою для створення історико-культурних й архітектурних заповідників, скансенів. Охоронні заходи у вигляді музеєфікації замкових і садибних комплексів у містечках Поділля є найефективнішим методом збереження етнокультурної спадщини. Вони дозволять долучити етнокультурні пам'ятки до регіональних та локальних туристичних маршрутів. Роботи з музеєфікації об'єктів польської етнокультурної спадщини стимулюватимуть розвиток туризму в регіоні. Ці напрями діяльності є пріоритетними, що пов'язано з комплексністю етнокультурних ландшафтів як об'єктів спадщини.

3. Реставрації та збереженню підлягає також частина етнокультурних промислових, лісових і водних антропогенних, дорожніх, рекреаційних і сакрально-тафальних ландшафтів. Частково цей процес уже розпочато, однак, як і раніше, він проходить спорадично і неорганізовано, без залучення місцевих громад. Значно краще реставруються польські етнокультурні ландшафти, коли зацікавленість виявляють представники польської спільноти. Це стосується, насамперед, сакрально-тафальних ландшафтів, а також тих етнокультурних об'єктів, які полякам вдалося взяти в оренду або викупити.

4. Врахування кількості та просторового поширення об'єктів польської спадщини регіону обумовлює розуміння необхідності створення ландшафтного кадастру як одного з першочергових завдань при вирішенні питань моніторингу та охорони етнокультурних об'єктів польської ґенези.

5. На основі польсько-українських громадських об'єднань необхідно створити окрему організацію, яка б займалася відродженням багатої та різноманітної польської етнокультурної спадщини у межах Поділля.

ВИСНОВКИ

У дисертації на теоретико-методологічних засадах антропогенного та етнокультурного ландшафтознавства розв'язане важливе наукове завдання щодо розуміння процесу антропогенізації ландшафтів Поділля представниками польської етноспільноти упродовж XV – XIX століть та зроблені такі висновки.

1. Дослідження просторово-часової структури етнокультурних ландшафтів доцільно здійснювати на основі зворотних зв'язків «регіонального» та «етнічного». Регіони, накопичуючи зміни в процесі етнокультурного природокористування, трансформуються в етнокультурні ландшафти регіонального рівня, що співвідносяться з історико-етнографічними краями. Їхні межі збігаються з ареалом проживання етносів, а структура визначається регіональною ідентичністю, специфікою природокористування, особливостями етнокультурних ландшафтів. Врахування зазначених критеріїв дає підстави розглядати Поділля як регіональний етнокультурний ландшафт, що має геоекотонне розташування і характеризується яскраво вираженими етнічними особливостями природокористування. Основними аспектами, що підлягають висвітленню у прикладному дослідженні Поділля як регіонального етнокультурного ландшафту, є: аналіз ландшафтного планування, визначення шляхів оптимізації етнокультурних ландшафтів, їх раціонального використання та охорони, розробка ландшафтного кадастру та здійснення ландшафтного моніторингу. У регіональних дослідженнях природи Поділля в XV – XIX століттях суттєву роль відіграли представники польської етноспільноти (В. Марчинський, М. Балінський, Г. Бельке, М. Ломницький, О. Пшездєцький, О. Яблоновський, Й. Ролле), в працях яких охарактеризовано особливості повітів і місцевостей, специфіку та розвиток господарства, характерні ознаки природокористування в регіоні.

2. Процеси заселення Поділля поляками і формування польської

етноспільноти відбувалися нерівномірно, однак доволі активно, що пояснюється формуванням Поділля як полікультурного регіону з етнокультурними ландшафтами фронтирного типу. У процесі антропогенізації ландшафтів Поділля польською етноспільнотою виокремлено такі етапи: литовсько-польської колонізації (XIV-XV ст.), польської колонізації (XVI-XVII ст.), становлення та розвитку польського капіталістичного виробництва (XVIII – початок XX ст.), радянської руйнації польських етноландшафтів (1917-30-і рр. XX сторіччя). У період з XVIII по XIX століття польський етнос на території Поділля був домінуючим і мав суттєвий вплив на антропогенізацію природних ландшафтів.

3. Антропогенізація поляками ландшафтів Поділля суттєво відрізнялась від подібних процесів, які здійснювали інші етноспільноти, зокрема, українська, російська, єврейська. Серед антропогенних ландшафтів польської ґенези виокремлено чотири основні типи: 1) каркасні (селитебні та дорожні), які лежать в основі антропогенізації (у містах і містечках – польські квартали, у селах – фортеці, замки, вежі тощо); 2) фонові (лісові та сільськогосподарські); 3) осередкові – представлені промисловими (сально-свічкові, цегельні і цукрові заводи, броварні, гуральні, суконні і тютюнові фабрики), водними антропогенними (млини, ставки, канали) та белігеративними ландшафтами (замки і фортеці, міські укріплення, монастирі-фортеці, храми з оборонною функцією); 4) гуманістичні антропогенні ландшафти (рекреаційні, сакральні і тафальні). Селитебні та белігеративні ландшафтні комплекси Поділля були центрами активного використання природних ресурсів, що визначило їх домінуючу роль в антропогенізації природи регіону.

4. У структурі польських етнокультурних ландшафтів містечок найпоширенішими були садибні, фортифікаційні й промислові ландшафтні комплекси. Садиби – палацово-паркові ансамблі – є унікальним етнокультурним феноменом, що суттєво вплинув на розвиток історико-культурних процесів на Поділлі. Типова структура містечкової садиби містить

такі елементи: панський будинок з господарськими спорудами, впорядкований парк або сад, оранжереї, виноградники, городи, ставки, басейни, водоспади, водні каскади.

Суттєвий вплив польської етнокультури на формування своєрідної структури сільськогосподарських ландшафтів Поділля зумовлений тим, що поляки запозичили та активно використовували західноєвропейські методи і форми ведення сільського господарства: сівозміни, обробіток землі, нові культури і техніку. Розбудова сільськогосподарських ландшафтів відбувалась не лише у селах, а й, здебільшого, у формі окремих фільварків, хуторів і маєтків, в околицях яких формувалась оригінальна ландшафтна структура, що охоплювала водні і садово-паркові комплекси, млини і вітряки, сакральні споруди. За інвентарним описом класичний фільварок мав дві частини: подвір'я фільварку (садиба, яка складалась з житлових приміщень і комплексу господарських будівель: кухні та пекарні, комори, лазні, погреби, возовні, солодовні, броварні, винниці, гумна зі стодолами і клунями, стайні, шопи, хліви, рибні ставки, пасіки, млин) та фільваркову ріллю.

5. Упродовж антропогенізації ландшафтів Поділля польською спільнотою набутий позитивний досвід господарського освоєння природних ресурсів та раціонального формування антропогенних ландшафтів, який з успіхом можна використовувати в сучасних умовах. Зокрема це стосується організації садиб, ведення господарства у маєтках, оформлення сакральних споруд, палацових комплексів тощо. Крім набутого досвіду, багато споруд і ландшафтних комплексів, створених поляками, й зараз мають значний етнокультурний потенціал і є основою для створення регіональних ландшафтних парків, історико-культурних й архітектурних заповідників, музеїв і скансенів. У контексті інтеграції України в європейський культурно-економічний простір і активізації міжнародної співпраці є доцільною розробка державної програми реставрації та музеєфікації об'єктів польської етнокультурної спадщини на Поділлі, що сприятиме розвитку туризму в регіоні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александрович Г. С. Каменотесы, кустари и ремесленники Подольской губернии / Г. С. Александрович // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К. : Бв, 1916. – С. 1-39.
2. Андрушків Б. Некрополі Тернопільщини, або Про що розповідають мовчазні могили. Бібліотечка: Некрополі України (Тернопільська область) / Богдан Андрушків. – Тернопіль: Підручники і посібники, 1998. – 96 с.
3. Антонович В. Б. Древности юго-западного края / В. Б. Антонович. – СПб., 1896. – С. 64.
4. Антоновичъ В. Грановщина (Эпизодъ изъ исторіи Брацлавской Украины) / В. Антоновичъ // Кіевская старина. – Т. XX. Январь, февраль и мартъ. – К., 1888. – С. 74-93.
5. Архітектурно-ландшафтний комплекс помістя в м. Муровані Курилівці Вінницької області. Територія комплексу. Історико-архітектурний опорний план. Проект зон охорони . – Т. II. – Книга I. – Б.в. – 1996.
6. Атаманенко В. Фільваркові комплекси (двори) південно-східної Волині першої половини XVII ст. / Віктор Атаманенко // Маєток. Науково-краєзнавчий збірник. Випуск 1 : матеріали науково-краєзнавчої конференції «Палацово-паркове мистецтво Хмельниччини: історія, проблеми, вивчення, збереження й використання», 14 вересня 2007 року. – Самчики, 2007. – С. 87-95.
7. Атляс України й сумежних країв [Карти] / Під загальною редакцією д-ра Володимира Кубійовича. – Львів: Український видавничий інститут у Львові, 1937. – 66 с.
8. Афанасьєв О. Є. Скансени України як важливий туристичний ресурс / О. Є. Афанасьєв, Є. В. Бурлака, Ю. М. Маркіна // Туристична індустрія: сучасний стан та пріоритети розвитку. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Луганськ, 6-7 травня 2009 р.). –

Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. – С. 80-84.

9. Афанасьєв О. Є. Історико-географічний аналіз регіонального природокористування: теорія, методологія, практика : [монографія] / О. Є. Афанасьєв. – Тернопіль: Вид-во «Крок», 2012. – 550 с.
10. Афтанази Р. Садибні ансамблі Старосинявщини / Р. Афтанази, Б. О. Пажимський // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки: зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С. 471-480.
11. Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобіліографія / Л. В. Баженов; [НАН України; Інститут історії України та ін.]. – Хмельницький: Доля, 1995. – 255 с.
12. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст. Історіографія, біобібліографія, матеріали / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.
13. Баженов Л. В. Польське населення Поділля й Південно-східної Волині в дослідженнях зарубіжних і українських вчених та краєзнавців XIX-XX ст. / Л. В. Баженов // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки: зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С. 31-42.
14. Баженова С. Е. Твори Й. Й. Роллє – як джерело до вивчення історії Поділля та Волині / С. Е. Баженова // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки: Зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. Конференції (23-24 червня 1999 р.). Інститут історії України НАНУ. – Хмельницький, 1999. – С. 50-57.
15. Балух В. Фільварки пізньосередньовічної Польші / В. Балух. – Чернівці: Золоті літаври, 1999. – 378 с.
16. Балушок В. Г. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнонімія / В. Г. Балушок. – Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2008. – 304 с.: іл. – Рез. парал. англ.

17. Бачинський О. Історія храмів міста Хмільника в розвитку релігійного життя Поділля / Олексій Бачинський // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне»: [до 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору]. – Вінниця, 2008. – С. 343-349.
18. Бируля О. Ріка Бог та її сточище. Матеріали до гідрології ріки та використання її енергії / О. Бируля. – Вінниця, 1928. – С. 20-21.
19. Білецька О. Поділля на зламі XIV-XV ст.: до витоків формування історичної області: монографія / Ольга Білецька. – Одеса : Астропринт, 2004. – 416 с.
20. Блій Г. де. Географія: світи, регіони, концепти / Г. де Блій, Пітер Муллер ; [пер. з англ. ; передмова та розділ «Україна» О. Шаблія]. – К.: Либідь, 2004. – 740 с. ; іл.
21. Богораз-Тан В.Г. Распространение культуры на Земле. Основы этногеографии. [С десятью этногеографическими картами] / В. Г. Богораз-Тан;[предисловие С. И. Ковалева].– М., Л.: Государственное издательство «Типография Печатный двор», 1928. – 315 с.
22. Бойцун Л. С. Тернопіль у плині літ : Історико-краєзнавчі замальовки / Л. С. Бойцун. – Тернопіль: Джура, 2003. – 392 с.
23. Бондаренко Г. Поняття «Поділля» в історичних часі та просторі / Григорій Бондаренко // Краєзнавство: Науково-популярний журнал. – 1999. – № 1-4. – С. 8-9.
24. Боплан Гийом Левассер де. Описание Украины / Гийом Левассер де Боплан; [пер. с фр. З. П. Борисюк; ред. перевода А. Л. Хорошкевич, Е. Н. Ющенко]. – М.: Древнехранилище, 2004. – 576 с., илл.
25. Брицький П. П. Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII-XIX століттях / П. П. Брицький, П. О. Бочан. – Чернівці: Технодрук, 2011. – 308 с.
26. Бубній П. Зарваницький духовний центр / П. Бубній // Тернопільський

енциклопедичний словник / Передмова Геннадія Яворського. – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2004. – Т. 1. А – Й. – С. 619-620.

27. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. А. Буравський. – Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. – 168 с.; іл.
28. Бурячок А. З історії розселення польської людності на Правобережній Україні (крізь призму статистики) / А. Бурячок // Відродження. – 1994. – № 12. – С. 67-70.
29. Вампилова Л. Б. Практическое значение метода регионального историко-географического анализа / Л. Б. Вампилова // Историческая география теория и практика: сборник научных статей по материалам II Международной конференции Санкт-Петербург, 15-18 апреля 2004 г. – Санкт-Петербург: РГГМУ, 2004. – С. 5-11.
30. Вампилова Л. Б. Региональный историко-географический анализ. Система методов исследования в исторической географии: монография / Л. Б. Вампилова. – Кн. 2. – СПб.: ЛГУ им. А. С. Пушкина, 2008. – 148 с.
31. Василевскій А. Современная Галиція / А. Василевскій. – С.-Петербургъ: Тип. Т-ва «Народная польза, 1900. – С. 88, 97.
32. Веденин Ю. А. Новые подходы к сохранению и использованию культурного и природного наследия в России / Ю. А. Веденин, П. М. Шульгин // Известия Академии Наук. – Сер. геогр. – № 3. – 1992. – С. 90–99.
33. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я. В. Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 516 с.
34. Вирський Д. Опис Українських земель у «Polonia» Шимона Стравольського (1632) / Дмитро Вирський // Історико-географічні дослідження в Україні. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. – № 10. – С. 46-63.
35. Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.) / Д. Вирський. – К.: Інститут історії України НАН України,

2008. – У 2-х ч. – Ч. 1. – 502 с.; Ч. 2 (Додатки). – 466 с.

36. Вирський Д. Україна в перших «полоніях» (країнознавчі видання Я. А. Красіньського та М. Кромера про українські землі) / Дмитро Вирський // Регіональна історія України. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – № 2. – С. 201-214.
37. Владимирскій-Будановъ М. Передвиженіе южно-русскаго населенія въ эпоху Богдана Хмельницкаго / М. Владимирскій-Будановъ // Кіевская старина. Т. XXII. – К., 1888. – С. 79-116.
38. Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля : монографія / В. М. Воловик. – Вінниця: ВНТУ, 2011. – 270 с., іл.
39. Воловик В. М. Збереження етнокультурних ландшафтів містечок Поділля / В. М. Воловик // Охорона довкілля та проблеми збалансованого природокористування: матеріали міжнародної конференції, проведеної 10-11 травня 2011 р. – Кам'янець-Подільський: Мошинський, 2011. – С. 124-126.
40. Воловик В. М. Історія формування етноландшафтів містечок Поділля / В. М. Воловик // Теоретичні, регіональні, прикладні напрями розвитку антропогенної географії та геології: матеріали Третьої міжнародної наукової конференції. – Кривий Ріг: Видавництво ПП «Видавничий дім», 2011. – С. 25-30.
41. Воловик В. М. Поділля як етнокультурний регіон / В. М. Воловик // Фізична географія та геоморфологія. – К.: ВГЛ Обрії, 2005. – Вип. 48. – С. 217-221.
42. Воловик В. М. Формування польських культурних ландшафтів містечок Поділля / В. М. Воловик // Географія та туризм: наук. зб. / Ред. кол.: Я. Б. Олійник (відп. ред.) та ін. – К.: Альтерпрес, 2011. – Вип. 15. – С. 242-248.
43. Воловик В. Н. Охрана этнокультурных ландшафтов местечек Подолья / В. Н. Воловик // Культура восточнославянского приграничья: история и современность: материалы Международной молодежной конференции. – Воронеж: ИПЦ «Научная книга», 2012. – С. 75-77.

44. Воловик В. Н. Этнокультурные ландшафты местечек Подолья / В. Н. Воловик // Воспроизводство, мониторинг и охрана природных, природно-антропогенных и антропогенных ландшафтов: материалы международной молодёжной научной школы 14-15 июня 2012 г. / Под ред. М. В. Драпалюка; М-во образования и науки РФ, ФГБОУ ВПО «ВГЛТА». – Воронеж, 2012. – С. 320-324.
45. Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування: [монографія] / В. М. Воловик. – Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2013. – 464 с., іл.
46. Воловик, В. М. Концепції етнокультурного ландшафту як регіону / В. М. Воловик // Географія та туризм: наук. зб. / Ред. кол.: Я.Б. Олійник (відп. ред.) та ін. – К. : Альтерпрес, 2012. – Вип. 20. – С. 269-275.
47. Ворончук І. Фільварок на Хмельниччині в першій половині XVII ст. (за матеріалами інвентаря волинських маєтків князів Острозьких 1620 р.) / І. Ворончук // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки: зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.): [Інститут історії України НАНУ]. – Хмельницький, 1999. – С. 87-99.
48. Воропай Л. И. Селитебные геосистемы физико-географических районов Подолии / Л. И. Воропай, М. Н. Куница. – Черновцы: ЧГУ, 1982. – 90 с.
49. Гайда М. Оборонні замки Західного Поділля / Микола Гайда // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. – Кам'янець-Подільський, 18-22 жовтня 1993 р. – Кам.-Под.: Кам'янець-Подільська міська друкарня, 1993. – С. 28-29.
50. Галичина [Електронний ресурс] / Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Галичина. – Назва з екрану.
51. Гальчак С. Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: XIX – поч. XXI ст. / С. Д. Гальчак. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2011. – 788 с.
52. Гаськевич О. Замки Західної України : Путівник / О. Гаськевич. – Львів : ТзОВ «Аз-Арт», 2004. – 97 с.
53. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Олександр Гваньїні;

[упорядкув. та пер. з пол. о. Юрія Мицика)] – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1006 с.

54. Геоекологічне моделювання стану пам’яток природи та історії = Geoecologic modelling of the condition of nature and historic monuments : [монографія] / [Ю. Андрейчук, А. Бокотей, О. Вовк та ін.] / за заг. ред. І. П. Ковальчука, Є. А. Іванова. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. − 214 с.
55. Герасименко Т. И. Ландшафтный фактор формирования этнокультурной среды / Т. И. Герасименко, И. Ю. Гладкий // Вестник ОГУ. – 2005. – № 2. – С. 108-112.
56. Глушко М. Етнографічне районування української Галичини XIX – початку XX ст. / Михайло Глушко // Галичина: Етнічна історія: тематичний збірник статей. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – С. 46-80.
57. Гордуновський О. М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини XIX ст. / О. М. Гордуновський // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 61-71.
58. Григорєв-Наш. Поділля. Географічно-історичний нарис / Григорєв-Наш. – Кам’янець-Подільський: Видавництво Подільської губернської народної управи, 1918. – 80 с.
59. Гродзинський М. Д. Пізнання ландшафту: місце і простір: монографія. У 2-х т. / М. Д. Гродзинський. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – Т. 2. – 503 с.
60. Грушевський М. С. Барське староство: Історичні нариси (XV-XVIII ст.) / М. С. Грушевський. – Львів: «МІСІОНЕР», 1996. – 624 с.
61. Гудзевич А. В. Природно-заповідна Вінниччина / А. В. Гудзевич. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2002. – С. 14.
62. Гудзевич А. В. Просторово-часова організація сучасних ландшафтів: теорія і практика: монографія / А. В. Гудзевич. – Вінниця: Віндрук, 2012.

– 434 с.

63. Гульдманъ В. Подольская губернія : опытъ географическо-статистическаго описанія. Изданіе Подольскаго губернскаго статистическаго комитета / В. Гульдманъ. – Каменецъ-Подольскій, 1889. – 414 + 64 + 26 с.
64. Гульдманъ В. К. Справочная книжка Подольской губерніи / В. К. Гульдманъ. – Каменец-Подольскій, 1888. – 654 с.
65. Гуменюк А. О. Польське населення міст Подільскої губернії на межі XIX-XX ст. (1897-1904 рр.) / А. О. Гуменюк // Поляки на Хмельниччині : Погляд крізь віки: зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.). Інститут історії України НАНУ. – Хмельницький, 1999. – С. 236-239.
66. Гумилев Л. Н. По поводу предмета исторической географии / Л. Н. Гумилев. – Л.: Вестник ЛГУ, 1965. – Т. 18. – Вып. 3. – С. 112-120.
67. Гумилев Л. Н. Этносфера: история людей и история природы / Л. Н. Гумилев. – СПб.: ООО «Издательский Дом «Кристалл», 2002. – 576 с. – (Серия «Вехи истории»).
68. Давыдчук В. С. История становления антропогенного фактора развития ландшафта (на примере верхнего Поочья): автореф. дис. канд. геогр. наук: 11.00.11. – М., 1977. – 19 с.
69. Дашкевич Я. Р. Восточное Подолье на картах XVI ст. (Флора, аннотации, иконография, источниковедческое значение) / Я. Р. Дашкевич // Історико-географічні дослідження на Україні : Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 13-21.
70. Дем’янчук Г. Українське краєзнавство: сторінки історії / Г. С. Дем’янчук, Б. Г. Дем’янчук, А. Г. Дем’янчук. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2006. – 296 с.
71. Денисик Г. І. Антропогенні ландшафти Правобережної України : монографія / Г. І. Денисик. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с. іл., карти.
72. Денисик Г. І. Антропогенні ландшафти річища та заплави Південного

Бугу: [монографія] / Г. І. Денисик, О. Д. Лаврик. – Вінниця : ПП «ТД Едельвейс і К», 2012. – 210 с.

73. Денисик Г. І. Дорожні ландшафти Поділля: [монографія] / Г. І. Денисик, О. М. Вальчук. – Вінниця: ПП «Видавництво «Теза», 2005. – 178 с. : іл. – («Антропогенні ландшафти Поділля»).
74. Денисик Г. І. Поділля у геопросторі України та Європи / Г. І. Денисик, В. М. Воловик // Поділля у контексті української історії. – Вінниця: ВДПУ, 2001. – С. 158-160.
75. Денисик Г. І. Природнича географія Поділля / Г. І. Денисик. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1998. – 184 с. іл., карти.
76. Денисик Г. І. Рекреаційні ландшафти Поділля: [монографія] / Г. І. Денисик, В. М. Воловик. – Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2009. – 206 с.
77. Державний архів Вінницької області. Ф. Д-896 Карти і плани населених пунктів, земельних ділянок і будівельних об’єктів Вінниччини. оп. 1, Спр. 7. План земель Березанського фільварку Брацлавського повіту, 1840 р., 1 арк.
78. Державний архів Вінницької області. Ф. Д-896 Карти і плани населених пунктів, земельних ділянок і будівельних об’єктів Вінниччини. оп. 1, Спр. 37. План земель Гуньського фільварку Брацлавського повіту, 1840 р., 1 арк.
79. Державний архів Вінницької області. Ф. Д-896 Карти і плани населених пунктів, земельних ділянок і будівельних об’єктів Вінниччини. оп. 1, Спр. 48. План Зарудинецького фільварку Брацлавського повіту, 1840 р., 1 арк.
80. Державний архів Вінницької області. Ф. Д-896 Карти і плани населених пунктів, земельних ділянок і будівельних об’єктів Вінниччини. оп. 1, Спр. 71. План земель фільварку Лучанського фольварку с. Луки Брацлавського повіту, 1845 р., 1 арк.
81. Державний архів Вінницької області. Ф. Д-896 Карти і плани населених

пунктів, земельних ділянок і будівельних об’єктів Вінниччини. оп. 1, Спр. 110. План земель Рачанського фільварку Брацлавського повіту, 1840 р., 1 арк.

82. Дмитрук О. Ю. Урбаністична географія. Ландшафтний підхід: методика ландшафтного аналізу урбанізованих територій / О. Ю. Дмитрук; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: Київський ун-т, 1998. – 139 с.
83. Дмитрук О.Ю. Географічні дослідження урбанізації України. Гуманітарні та ресурсні проблеми національної безпеки України: монографія / Дмитрук О.Ю. та ін. – К.: “ВПК “Експрес-Поліграф”, 2011. – С. 306–359.
84. Довганюк І. Архітектура церков східного обряду / Ігор Довганюк. – Львів, 1994. – С. 7-35.
85. Дугин А. Г. Основы геополитики / А. Г. Дугин. – М.: Арктогея-центр, 2000. – 928 с.
86. Дуда І. М. Тернопіль. 1540-1944. Історико-краєзнавча хроніка. Частина І. – Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2010. – 296 с.
87. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол.: Т. А. Балабушкевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – 696 с.
88. Ельгорт Б. Б. Тернопіль: історико-краєзнавчий нарис / Б. Б. Ельгорт, В. Г. Лопата, Ф. Ф. Чернявський. – Львів: Каменяр, 1979. – 84 с.
89. Етноландшафтна система // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Довіра, Генеза, 1996. – С. 65.
90. Етнос і соціум / [Б. В. Попов, В. А. Піддубний, Л. Є. Шкляр та ін]. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 12, 93.
91. Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ століття / Т. І. Єременко; [НАН України; Інститут історії України]. – К., 1994. – 74 с. – (Історичні зошити).
92. Єсюнін С. Маєтки Деражнянщини / Сергій Єсюнін // Маєток. Науково-

краєзнавчий збірник. Випуск 1: матеріали науково-краєзнавчої конференції «Палацово-паркове мистецтво Хмельниччини: історія, проблеми, вивчення, збереження й використання», 14 вересня 2007 року. – Самчики, 2007. – С. 70-73.

93. Жукова О. В. Замкові комплекси XII-XVII ст. Хмельницької області на сучасному етапі: стан, проблеми збереження і використання Автореф. дис... канд. іст. наук : спец. 17.00.08 / Жукова Олена Вікторівна. – Х., 2007. – 21 с.
94. Жупанський, Я. І. Етнолого-географічний погляд на районування українських етнічних земель / Я. І. Жупанський, В. П. Круль // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2003. – Вип. 6. – С.130-135.
95. Задорожний В. Є. Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях / В. Є. Задорожний. – Львів: Вища школа, 1989. – 152 с.
96. Задорожнюк А. Б. Доля міського виробництва в економічному житті Подільської губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст. / А. Б. Задорожнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 16 : На пошану професора А. О. Копилова. – С. 205-219.
97. Иллюстрированный путеводитель по Юго-Западнымъ казен. железн. дорогамъ. Сто двадцать иллюстрацій въ тексте. Составленъ по распоряженію Г. Начальника Юго-Западной жел. дор. П. Н. Андреевымъ, заведывающимъ конторою по экономическому изследованію района Ю.-З. жел. дорогъ. – Кіевъ: Тип. С. В. Кульженко, 1898. – С. 144-564.
98. Исторические местности Подолии и их достопримечательности / сост. Е. Сецинский. – Каменец–Подольск: Тип. Св.- Троицкого Братства, 1911. – 19 с.
99. Івченко А. С. Найвидатніша храми України / А. С. Івченко. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2010. – 224 с.

100. Історико-містобудівні дослідження: Васильків, Вінниця, Горлівка, Ізмаїл / За ред. Вечерського В. В.; Відп. за вип. Сердюк О. М. – К., 2011. – С. 133-194 (Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень).
101. Історія міст і сіл Української РСР в 26 томах. Вінницька область. – К. : УРЕ АН УРСР, 1972. – 778 с.
102. Історія української культури / Під загальною редакцією д-ра Івана Крипякевича. – Львів: Видання Івана Тиктора, 1937. – 718 с.
103. Історія української культури: у п'яти томах / гол. ред. Б. Є. Патон. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. 2 том / Ред. кол. тому Я. Д. Ісаєвич (гол. ред.); В. С. Александрович, В. Г. Балушок, М. Б. Боянівська та ін. – К. : Наукова думка, 2001. – 848 с.; Українська культура другої половини XIX століття. 4 том. Книга 2 / Ред. кол. тому Г. А. Скрипник (гол. ред.); М. П. Бондар, М. П. Загайкевич, Р. Я. Пилипчук, В. В. Рубан, М. Р. Селівачов, В. І. Тимофієнко. – К.: Наукова думка, 2005. – 1296 с.
104. Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / В. М. Кабузан ; [Ин-т рос. истории РАН]. – М.: Наука, 2006. – 658 с.
105. Казаков Л. К. Ландшафтоведение (природные и природно-антропогенные ландшафты): Учеб. пособие / Л. К. Казаков. – М. : Изд-во МНЭПУ, 2004. – 264 с.
106. Казімірова Л. П. Парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва Хмельницької області / Л. П. Казімірова. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський В. С., 2006. – 228 с. – (Серія «Terra in-cognita: Хмельниччина).
107. Калакура Я. С. Історичні засади українознавства / Ярослав Степанович Калакура. – К., 2001. – 381с.
108. Калуцков В. Н. Ландшафт в культурной географии / В. Н. Калуцков. – М.: Новый хронограф, 2008. – 320 с.

109. Калуцков В. Н. Основы этнокультурного ландшафтоведения: [учебное пособие] / В. Н. Калуцков. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2000. – 96 с.
110. Карачківський М. Матеріяли до історії міст на Поділлі наприкінці XVIII віку / Михайло Карачківський // Історико-географічний збірник видає комісія для складання історико-географічного словника України. – К. : З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1931. – Т. 4. – С. 161-187.
111. Картавцовъ Е. Обрусеніе землевладенія въ Юго-Западномъ крае / Евгеній Картавцовъ. – (Изданіе газеты «Кіевлянинъ»). – Кіевъ: Въ университетской типографіи, 1877. – 152 с.
112. Кириков С. В. Человек и природа восточноевропейской лесостепи в X – начале XIX в. / С. В. Кириков. – М. : Наука, 1979. – 184 с.
113. Кисельов Ю. О. Регіональна теософія – нова якість географічної регіоналістики / Ю. О. Кисельов // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія : Географія. – Тернопіль, 2005. – № 2. – С. 13-16.
114. Кльоц О. М. Дослідження старовинних парків Хмельниччини: реальність і потреби / О. М. Кльоц // Маєток: науково-краєзнавчий збірник. Випуск 1: матеріали науково-краєзнавчої конференції «Палацово-паркове мистецтво Хмельниччини: історія, проблеми, вивчення, збереження й використання», 14 вересня 2007 року. – Самчики, 2007. – С. 58-63.
115. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник / В. Колесник. – Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. – 1008 с.
116. Комарніцький О. Б. Польське землеволодіння в містечках Подільської губернії (кінець XIX – початок XX ст.) / О. Б. Комарніцький // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О. М. (відповід. ред.), Баженов Л. В., Винокур І. С. [та ін.]. – Кам'янець-Подільский : Оіюм, 2004. – С. 221-228.
117. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / О. С. Компан. – К.: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1963. – 388 с.

118. Кондрова Г. Садово-паркове мистецтво й ландшафтна архітектура Полонщини / Ганна Кондрова // Маєток. Науково-краєзнавчий збірник. Випуск 1 : матеріали науково-краєзнавчої конференції «Палацово-паркове мистецтво Хмельниччини: історія, проблеми, вивчення, збереження й використання», 14 вересня 2007 року. – Самчики, 2007. – С. 64-66.
119. Кострица М. Ю. «Словнік географічни крулевства польського і інших краюв слов'янських» як краєзнавче джерело дослідження Поділля / М. Ю. Кострица // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки : зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С. 42-43.
120. Кострица М. Ю. Українське географічне краєзнавство: теорія, історія, постаті, практика / Микола Юхимович Кострица. – Житомир: Косенко, 2006. – 443с.
121. Кошель О. М. Вавжинець Марчинський – один із перших дослідників Поділля в XIX столітті / О. М. Кошель // Поляки на Хмельниччині : Погляд крізь віки: Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції. – Хмельницький: Поділля, 1999. – С. 548-551.
122. Кошолап О. Ф. Історія Печери / О. Ф. Кошолап. – Вінниця, 2011. – 432 с.
123. Крикун М. Г. Брацлавське воєводство у XVI–XVII століттях: Статті і матеріали / М. Г. Крикун. – Львів : Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2008. – 411 с.
124. Крикун М. Г. Подільське воєводство у XVI–XVII століттях: Статті і матеріали / М. Г. Крикун. – Львів, 2011. – 733 с., іл.
125. Круль В. П. Краєзнавство: історична географія / В. П. Круль. – Чернівці, 1999. – 107 с.
126. Круль В. П. Ретроспективна географія з основами етнографії: навчальний посібник / В. П. Круль. – Чернівці : Родовід, 2014. – 296 с.
127. Круль В. П. Ретроспективна географія поселень Західної України: монографія / Володимир Петрович Круль. – Чернівці: Рута, 2004. – 381 с.

128. Круль В. П. Історико-географічний край – складова суцільної української етнічної території / В. П. Круль // Тези доп. VII з'їзду Укр. геогр. т-ва. – К., 1995. – С. 57-59.
129. Крыловъ, А. Населенныя места Подольской губерніи / А. Крыловъ. – Каменец-Подольскъ: Тип. Подол. губерн. правленія, 1905. – 563 с.
130. Кубійович В. Географія українських і сумежних земель / Воловимир Кубійович. – Краків; Львів: Українське видавництво, 1943. – 520 с.
131. Культурный ландшафт как объект наследия / Под ред. Ю. А. Веденина, М. Е. Кулешовой. – М.: Институт Наследия; СПб.: Дм. Буланин, 2004. – 620 с., ил.
132. Кусков А. С. Культурные ландшафты и туризм: эволюция концепций и представлений, пространство взаимодействия / А. С. Кусков // География и туризм: сборник научных трудов. – Пермь: ПГУ, 2006. – С. 115-134.
133. Кушнір Л. Б. Польське населення на терені Хмельниччини: сторінки історії / Л. Б. Кушнір // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки: зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С. 64-71.
134. Лаврик О. Сокілецький млинарський комплекс у спадщині водогосподарського будівництва на річці Південний Буг / Олександр Лаврик // Український млинологічний журнал: історія, етнографія, культура: науковий ілюстрований журнал. – Вип. 1. – 2011. – С. 56-58.
135. Лесик О. В. Замки та монастирі України / О. В. Лесик. – Львів : Світ, 1993. – 176 с.
136. Липа К. Під захистом мурів / К. Липа. – К.: Наш час, 2007. – 184 с. – (Сер. «Невідома Україна»).
137. Лозко Г. С. Коло Свароже : Відроджені традиції. – 3-тє вид., виправл. та доповн. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2009. – 228 с.
138. Лукин В. Сто еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель / В. Лукин, А. Соколова, Б. Хаймович. – Вып. 2.: Подолия. – СПб.: Издатель А. Гершт, 2000. – 704 с.

139. Любіцева О. Етнокультурні традиції як ресурс рекреаційно-туристичної діяльності / О. Любіцева, С. Романчук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2007. – Вип. 54. – С. 11-12.
140. Майнгардт-Гоголь Н. Охорона і облік культурної спадщини у Хмельницькій області: Заславщина [Електронний ресурс] / Наталія Майнгардт-Гоголь // Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур. – Ізяслав – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2006 / Режим доступу: http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/izjaslav/18majngardt.html. – Назва з екрану.
141. Макунина А. А. Функционирование и оптимизация ландшафта / А. А. Макунина, П. Н. Рязанов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 94 с.
142. Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.) / О. Мальченко. – К., 2001. – 380 с.
143. Манаков А. Г. Историко-культурное районирование России: некоторые вопросы методики / А. Г. Манаков // Историческая география теория и практика. Сборник научных статей по материалам II Международной конференции Санкт-Петербург, 15-18 апреля 2004 г. – Санкт-Петербург: РГГМУ, 2004. – С. 16-21.
144. Марцинишин В. А. Село моє Медоборах: штрихи пам’яті історичної с. Стриївки / В. А. Марцинишин, З. В. Горбач, П. В. Глібчук. – Збараж, 2013. – 82 с.
145. Масляк П. О. Рекреаційна географія: навч. посібник / П. О. Масляк . – Київ: Знання, 2008 . – 343 с.
146. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. Історичні мандрівки. Видання 2-е, виправлене та доповнене / Орест Мацюк. – Львів : Центр Європи, 2005. – 200 с.
147. Мельник А. В. Ландшафтний моніторинг / А. В. Мельник, Г. П. Міллер. –

К.: Б. в., 1993. – 152 с.

148. Мельничук Л. С. Етнографія Поділля в дослідженнях польських істориків XIX ст. / Л. С. Мельничук // Наукові записки. Історія. – 2005. – с. 329-332.
149. Меховский М. Трактат о двух Сарматиях / Матвей Меховский; [введение, перевод и комментарии С. А. Аннинского]. – М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1936. – 289 с.
150. Михайленко Т. Ю. Історико-географічне краєзнавство в Україні / Т. Ю. Михайленко // Геополітика і екогеодинаміка регіонів. Науковий журнал. – Сімферополь: Кримський науковий центр Національної академії наук України і Міністерства освіти і науки України, 2014. – Том 10. Вип. 1. – С. 162-165.
151. Михайленко Т. Ю. Краєзнавча робота М. Симашкевича та Подільських Єпархіальних відомостей / Т. Ю. Михайленко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Географія. – 2014. – Вип. 26. – Вінниця, 2014. – С. 158-163.
152. Михайленко Т. Ю. Наукові товариства Поділля другої половини XIX століття / Т. Ю. Михайленко // Географія та екологія: наука і освіта: матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Умань / відп. ред. О.В. Браславська – Умань: ВПЦ «Візаві», 2014. – С. 199-202.
153. Михайленко Т. Ю. Природа та господарство Поділля 20-60-х років XIX століття у працях польських дослідників / Т. Ю. Михайленко // Географія Рівненщини та суміжних областей. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції у Міжнародному економіко-гуманітарному університеті імені академіка С. Дем'янчука, м. Рівне / під ред. А.С. Дем'янчука. – Рівне: Червінко, 2014. – С. 308-313.
154. Михайленко Т. Ю. Становлення українського географічного краєзнавства і його нинішній стан / Т. Ю. Михайленко // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – 2014. – Вип. 48. – Львів, 2014. – С.

275-279.

155. Михайленко Т.Ю. Перші польські краєзнавчі дослідження на Поділлі / Т. Ю. Михайленко // Ландшафтознавство: стан, проблеми, перспективи: Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Львів, 2014. – С. 150-153.
156. Міллер Г. П. Ландшафтознавство: теорія і практика : Навч. посібн. / Г. П. Міллер, В. М. Петлін, А. В. Мельник. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – 172 с. + 43 рис.
157. Назарук М.М. Конструктивно-географічні основи розвитку і функціонування соціально-екологічних систем великого міста: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук за спеціальністю 11.00.11 – конструктивна географія і раціональне використання природних ресурсів / Назарук Микола Миколайович. – Львів, 2010. – 32 с.
158. Населеніе Юго-Западной Россіи отъ половины XV в. до Люблинской уніи (1569 г.). Соч. М. Ф. Владимірскаго-Буданова. – Кіевъ: Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1891. – 210 с.
159. Нейман Ц. Люди старой Брацлавщины / Ц. Нейман // Кіевская старина. – Т. XXX. – Т. XXVII – К., 1889. – С. 103-120; К., 1890. – С. 264-281.
160. Николаев В. А. Ландшафтоведение. Семинарские и практические занятия / В. А. Николаев. – М.: Географический факультет МГУ, 2006. – 208 с.
161. Николаев В. А. Проблемы регионального ландшафтоведения / В. А. Николаев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 160 с.
162. Овсінський Ю. В. Фільваркове господарство в Подільському воєводстві Речі Посполитої у XVIII ст. : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02. – Всесвітня історія / Овсінський Юрій Володимирович. – Львів, 2005. – 19 с.
163. Олівінський Л. Т. Місто Полонне в XVI-XIX ст. / Л. Т. Олівінський, В. О.

Камінський, П. С. Шлезингер // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки : зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С. 136-138.

164. Олійник Я. Б. Методологічні засади історико-наукових досліджень у суспільній географії (на прикладі вивчення наукових шкіл) / Я. Б. Олійник, С. М. Шевчук // Географія та туризм: наук. зб. / Ред. кол.: Я. Б. Олійник (відп. ред.) та ін. – К. : Альтерпрес, 2012. – Вип. 21. – С. 101-115.
165. Олійник Я. Б. Природні та етнокультурні феномени України / Я. Б. Олійник, В. В. Стецюк; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К.: ВКФ "Стафед-2", 2003. – 111 с.
166. Олійник Я. Б. Урбанізація Волинської області: історичний аналіз та сучасні особливості з погляду життєдіяльності населення / Я. Б. Олійник, Г. С. Голуб // Географія та туризм : наук. зб. / Ред. кол.: Я. Б. Олійник (відп. ред.) та ін. – К.: Альтерпрес, 2011. – Вип. 18. – С. 214-224.
167. Описаніе Голозубинецкаго именія В. В. Скибневскаго / Составилъ Секретарь Подольскаго О-ва Сельскаго Хозяйства и С.-Х. Промышл. Агрономъ Ф. Л. Любанскій. – Винница : Типографія Преемн. Р. Б. Шера, 1911. – С. 1-26.
168. Описаніе именій Подольской губерніи. Выпускъ первый / Составилъ Секретарь Подольскаго О-ва Сельскаго Хозяйства и С.-Х. Промышл. Агрономъ Ф. Л. Любанскій. – Винница : Типографія В. Непойкочицкой, 1908. – С. 1-41.
169. Описи Подільської губернії (1800 та 1819 рр.) / Упоряд. Ю. С. Земський, В. В. Дячок. – Хмельницький : ХНУ, 2005. – 106 с.
170. Орел Л. Етнографічна праця про Поділля / Л. Орел, В. Яременко // Народна творчість та етнографія. – 1995. – № 1. – С. 76-79.
171. Основания регионалистики: Формирование и эволюция историко-культурных зон Европейской России / Под ред. А. С. Герда, Г. С. Лебедева. – СПб. : Издательство СПбГУ, 1999. – 390 с.

172. Остап’юк Б. Давній Тернопіль. Історичні нариси, постаті, картини хліборобської праці, традиційні святкування, спогади / Богдан Остап’юк. – Майямі-Торонто: Друкарня ОО. Василіан, 1984. – 209 с.
173. Пажимський Б. Маєтки (палацово-паркові ансамблі) Хмельниччини XVIII-XIX ст. / Богдан Пажимський, Олександр Пажимський. – Хмельницький - Київ, 2006. – 160 с.
174. Пажимський Б. О. Антонінський парк / Б. О. Пажимський // Південно-Східна Волинь : Наука, освіта, культура: матер. регіональної наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький-Шепетівка, 1995. – С. 232-235.
175. Пажимський О. М. Палацо-паркові ансамблі XVII-XIX ст. – осередок культури Хмельниччини / О. М. Пажинський // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки: зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С. 239-254.
176. Пажимський О. М. Проблеми регенірації історико-культурної спадщини містечка Антоніни / О. М. Пажимський // Антонінський край у просторі і часі / Голов. ред. М. Ю. Кострица. – У 2-х тт. – Т. 1. – Житомир: В. Котвицький, 2008. – С. 128-141. – (Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Вип. 39).
177. Пажимський О. М. Садибні ансамблі Подільської Волині / Олександр Пажимський. – Самчики-Хмельницький, 1997. – 216 с.
178. Пажимський О. М. Самчиківський парк / О. М. Пажинський // Культура Поділля: історія і сучасність: матеріали наук.-практ. конф. – Хмельницький, 1993. – С. 220-223.
179. Палієнко В. І. Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці XIX – XX ст. / В. І. Палієнко. – К., 1998. – 78 с.
180. Паспорт ландшафтного об’єкту. Парк XVIII-XIX ст. в Мурованих Курилівцях Муровано-Куриловецького району. – Львів: Український спеціальний науково-реставраційний проектний інститут Укрпроектреставрація, 1988.

181. Паспорт ландшафтного об’єкту. Парк XIX ст. в Біличині Барського району. – Львів: Український філіал інституту Укрпроектреставрація, 1988.
182. Паспорт ландшафтного об’єкту. Парк XIX ст. в Федорівці Шаргородського р-ну. – Львів: Український філіал інституту Укрпроектреставрація, 1988.
183. Пащенко В. М. Гуманізація, етнокультурна й географія / В. М. Пащенко // Людина в ландшафті XXI століття: гуманізація географії. Проблеми постнекласичних методологій. – К.: Б.в., 1998. – С. 123-127.
184. Первая всеобщая перепись населенія Россійской имперіи, 1897. VIII. Волынская губернія / Изданіе центральнаго статистическаго комитета министерства внутреннихъ делъ под редакціею Н. А. Тройницкаго. – СПб.: Типографія СПб. акц. общ. печ. и писчебум. дела въ Россіи, 1904. – 312 с.
185. Первая всеобщая перепись населенія Россійской имперіи, 1897. XXXII. Подольская губернія / Изданіе центральнаго статистическаго комитета министерства внутреннихъ делъ под редакціею Н. А. Тройницкаго. – СПб.: Типографія СПб. акц. общ. печ. и писчебум. дела въ Россіи, 1904. – 285 с.
186. Петлін В. М. Конструктивне ландшафтознавство / В. М. Петлін. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 357 с. + 9 рис.
187. Петренко О. С. Панський маєток на Східному Поділлі наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.: соціально-економічні та етноконфесійні відносини: Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Петренко Олександр Степанович. – К., 2005. – 19 с.
188. Петровський О. Культурна спадщина України: Матеріали до Зводу пам’яток історії та культури Тернопільської області (Тернопільський район та місто Тернопіль) / О. Петровський. – Тернопіль: Астон, 2009. – 124 с.
189. Петровський О. Тернопіль / Tarnopol: історія міста / Олександр

Петровський, Олег Гаврилюк, Володимир Окаринський, Ігор Крочак. – Тернопіль: Астон, 2010. – 216 с.

190. Пламеницька О. Оборонно-гідротехнічний комплекс у Кам'янці-Подільскому / Ольга Пламеницька // Пам'ятки України: Історія та культура. – № 3-4. – 1998. – С. 88-96.
191. Пламеницька О. Початок мурованого оборонного будівництва на Поділлі / О. Пламеницька // Архітектурна спадщина України. – К., 1994. – Вип. 1. – С. 39-57.
192. Плодоводство въ Россіи. Матеріалы и изследованія. Выпускъ IV. Плодоводство въ Подольской губерніи (съ 46 рисунками въ тексте и картой) / Составилъ Н. И. Кичуновъ. – С.-Петербургъ: Типографія В. Киршбаума, 1901. – С. 1-50.
193. Поділля: Історико-етнографічні дослідження. – К.: Доля, 1994. – 504 с.
194. Поливач К. А. Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України / К.А. Поливач; наук. ред. Руденко Л.Г. – К.: Інститут географії НАН України, 2012. – 208 с.
195. Полонська-Василенко Н. Історія України : У 2-х т. Т. 1. До середини XVII століття / Н. Полонська-Василенко. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 1995. – 672 с.
196. Поляки на Україні // Енциклопедія українознавства. – Т. 6. – Львів, 1996. – (Репринтне відтворення видання 1955-1984 р.). – С. 2215-2228.
197. Православные храмы. Том 2. Православные храмы и комплексы: пособие по проектированию и строительству (СП 31-103-99) . – М., 2003. – 361 с.
198. Природна та етнокультурна спадщина України: новітні дослідження / Володимир Стецюк [та ін.] ; за ред. В. В. Стецюка. – К.: Вища школа, 2012. - 341, [3] с. : рис., карти.
199. Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: Історія і сучасність / В. С. Прокопчук. – К.: Рідний край, 1995. – 203 с.
200. Рагулина М. В. Культурная география: теория, методы, региональный синтез / М. В. Рагулина. – Иркутск: Изд-во Ин-та географии СО РАН, 2004. – 171 с.

201. Реймерс Н. Ф. Природопользование: Словарь-справочник / Н.Ф.Реймерс. – М.: Мысль, 1990. – 637с.
202. Рибак І. Історія сільських населених пунктів Хмельниччини: методика краєзнавчого дослідження / Іван Рибак // Краєзнавство. – № 3 (84). – 2013. – С. 27-31.
203. Родічкін І. Д. Старовинні маєтки України: книга-альбом / І. Д. Родічкін, О. І. Родічкін. – К.: Мистецтво, 2005. – 384 с. : іл.
204. Ролле І. Очерки историі правобережной Украины / І. Ролле // Кіевская старина. – 1894. – Т. XLV. – С. 387-413.
205. Романчук С. П. Основи етногеоекології: навчальний посібник / С. П. Романчук. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 206 с.
206. Романчук С. П. Про використання археологічних матеріалів у історико-ландшафтних дослідженнях / С. П. Романчук // Фізична географія і геоморфологія. – К., 1976. – Вип. 16. – С. 88-94.
207. Рудницький С. Україна – наш рідний край. Коротка географія / С. Рудницький. – Львів, 1921. – 128 с. : іл., карт.
208. Рутинський М. Й. Замковий туризм в Україні. Географія пам’яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження : навчальний посібник / Михайло Йосипович Рутинський. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 432 с.
209. Савчук В. Краєзнавство Поділля XIX-XX століть / Віктор Савчук // Краєзнавство. – №1-4. – 1999. – С. 89-94.
210. Семенов-Тян-Шанский, В. П. Район и страна / В. П. Семенов-Тян-Шанский. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1928. – 312 с.
211. Семеновъ-Тянъ-Шанскій В. Типы местностей Европейской Россіи и Кавказа. Очеркъ по физической географіи въ связи съ антропографіей / Веніаминъ Семеновъ-Тянъ-Шанскій. – Петроградъ: Типографія М. М. Стасюлевича, 1915. – 113 с.
212. Середнє Побужжя (регіональний ландшафтний парк) [Електронний

ресурс] / Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Середнє_Побужжя_(регіональний_ландшафтний_парк). – Назва з екрану.

213. Симашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии / М. Симашкевич // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1875. – № 4. – С. 126, 137; № 6. – С. 189-190; № 8. – С. 250.
214. Сіцінський Є. Нариси з історії Поділля. Частина 1 / Є. Сіцинський. – Вінниця, 1927. – 66 с.
215. Січинський В. Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за 10 століть / В. Січинський. – К.: Довіра, 1992. – 256 с.
216. Смирнов І. Г. Некрополі першої світової війни у Польщі: туризм, історія, логістика / І. Г. Смирнов, В. В. Обозний // Географія та туризм: наук. зб. / Ред. кол.: Я. Б. Олійник (відп. ред.) та ін. – К.: Альтерпрес, 2013. – Вип. 26. – С. 60-75.
217. Смолей В. В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919 – 1939 рр.) / В. В. Смолей. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2013. – 112 с.
218. Соснова Н. С. Закономірності формування садибно-паркових комплексів сільських поселень Галичини кінця XVIII–XIX ст. / Н. С. Соснова // Містобудування та територіальне планування: наук.-техн. збірник / Відп. ред. М.М. Осєтрін. – Київ: КНУБА, 2001. – Вип.10. – С. 184-188.
219. Спичаков Ф. Е. Трудовое хозяйство в Галиции / Ф. Е. Спичаков. – М.: Бв., 1915. – 36 с.
220. Статистическое обозреніе Россійской имперіи. Составилъ В. Де Ливронъ, Действительный членъ Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. – С.-Петербургъ: Печатано въ типографіи товарищества «Общественная польза», 1874. – 429 с.
221. Степанів О. Дністровим шляхом / О. Степанів // Дорога. – 1943. – Ч. 11. – С. 157.
222. Сущий С. Я. Очерки географии русской культуры / С. Я. Сущий,

А. Г. Дружынин. – Ростов н/Д.: СКНЦ ВШ, 1994. – 575 с.

223. Сущинская М. Д. Культурный туризм: учебное пособие / Марина Дмитриевна Сущинская. – СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2010. – 128 с.
224. Тишков В. А. Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологи / В. А. Тишков. – М.: Наука, 2003. – 544 с.
225. Тронько А. П. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи) / А.П. Тронько. – Ін-т історії НАН України. – К, 2000. – 264 с.
226. Трубчанінов С. В. Матеріали до історичної топографії Поділля XV-XIX ст. та їх використання / С. В. Трубчанінов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. 15: На пошану професора Л. В. Баженова. – С. 366-373.
227. Трубчанінов С. В. Історична географія України. Курс лекцій / С. В. Трубчанінов. – Кам'янець-Под.: Оіюм, 2005. – 192 с.
228. Труды Волынскаго губернскаго статистическаго комитета. (Выпускъ первый). Отделъ Историческій и Геологическо-Геогностическій. – Житомиръ: Въ типографіяхъ Шадова и Санкевича, 1867. – 352 с.
229. Туровский Р. Ф. Политическая регионалистика: учеб. пособие для вузов / Р. Ф. Туровский; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. – 780, [4] с. + 8 с. цв. вкл. – (Учебники Высшей школы экономики).
230. Управление культурными ландшафтами и иными объектами историко-культурного наследия в национальных парках / М. Е. Кулешова. – М.: Изд-во Центра охраны дикой природы, 2002. – 106 с. – [Дополнительные материалы к Стратегии управления национальными парками России; Вып. 6.].
231. Урсу Н. О. Мистецька спадщина домініканського ордену на території України XVIII-XIX ст. / Н. О. Урсу. – Кам'янець-Подільский: Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2007. – 368 с.

232. Физико-географическое районирование Украинской ССР. – К.: Издательство Киевского университета, 1968. – 684 с.
233. Хмельницкий Д. Нацистская пропаганда против СССР. Материалы и комментарии. 1941-1945. / Дмитрий Хмельницкий. – М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. – 351 с. – (На линии фронта. Правда о войне).
234. Холковская Т. Ю. Этап научных исследований на Подолье в персоналиях ученых-географов / Т. Ю. Холковская // Экономические исследования: анализ состояния и перспективы развития / Под общей ред. Проф. С. В. Панасенко. – Книга 32. – М.: Наука: информ., Воронеж: ВГПУ, 2013. – С. 143-147.
235. Холковська Т. Ю. Активізація природничих досліджень Поділля польськими вченими II пол. XIX – поч. XX ст. / Т. Ю. Холковська // Українська історична географія та історія географії в Україні: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2009. – С. 33-34.
236. Холковська Т. Ю. Аналіз опублікованої літератури, в якій висвітлюються добутки польських вчених, що вивчали територію Поділля / Т. Ю. Холковська // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія – Вінниця, 2009. – Вип. 18. – С. 233- 236.
237. Холковська Т. Ю. Географічні дослідження Поділля у працях польських вчених XIX сторіччя / Т. Ю. Холковська // Історія української географії та картографії. Частина І: Збірник матеріалів Третьої Міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-літньому ювілею академіка Степана Рудницького. – Тернопіль, 2007. – С. 50-52.
238. Холковська Т. Ю. Дослідження антропогенних ландшафтів Поділля у працях польських вчених XIX століття / Т. Ю. Холковська // Теоретичні, регіональні, прикладні напрями розвитку антропогенної географії та геології: матеріали Третьої міжнародної наукової конференції. – Кривий

Ріг : Видавничий дім, 2011. – С.121-124.

239. Холковська Т. Ю. Дослідження гідрологічних особливостей Поділля в працях польських вчених / Т. Ю. Холковська // Географія та екологія: наука і освіта. Матеріали ІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Умань : Вид. «Сочінський», 2010. – С. 289-291.
240. Холковська Т. Ю. Дослідження Поділля у працях польського вченого Романа Афтанази / Т. Ю. Холковська // Потенціал сучасної географії у розв'язанні проблем розвитку регіонів: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених. – Київ: Логос, 2013. – С. 410-412.
241. Холковська Т. Ю. Експедиційні географічні дослідження та картографування території України у XVI-XVIII століттях / Т. Ю. Холковська // Фізична географія та геоморфологія. – К.: ВГЛ «Обрії», 2013. – Вип. 2 (70). – С.304-308.
242. Холковська Т. Ю. Замки та палаци Поділля у працях польських дослідників / Т. Ю. Холковська // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Географія. – 2013. – Вип. 25. – Вінниця, 2013. – С. 167-172.
243. Холковська Т. Ю. Історичне значення подільських та волинських Епархіальних відомостей для розвитку краєзнавчих досліджень сьогодення / Т. Ю. Холковська // Географічна наука і практика: виклики епохи. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2013. – Т.1. – С. 75-78.
244. Холковська Т. Ю. Кліматологічні дослідження Поділля в працях польських вчених / Т. Ю. Холковська // Фізична географія та геоморфологія. – К.: ВГЛ «Обрії», 2009. – Вип. 57. – С.186-190.
245. Холковська Т. Ю. Культурно-ландшафтна спадщина в творах польських вчених XIX-XX століття / Т. Ю. Холковська // Культурний ландшафт: теорія і практика. Збірник наукових праць. – Вінниця: ПП «ТД «Едельвейс і К», 2010. – С. 183-186.

246. Холковська Т. Ю. Маловідомі імена польських дослідників в подільському краєзнавстві / Т. Ю. Холковська // Сучасні напрями розвитку і перспективні орієнтири у географічній науці і освіті. Матеріали Першої Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів, молодих учених, Рівне 23-25 квітня 2009 р. – С. 141-143.

247. Холковська Т. Ю. Матеріали «Словника географічного королівства Польського та інших країв слов'янських» як важливе джерело пізнання Подільського краю / Т. Ю. Холковська // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Географія. – 2010. – Вип. 21. – Вінниця, 2010. – С. 246-251.

248. Холковська Т. Ю. Натурфілософські дослідження польських вчених на Поділлі / Т. Ю. Холковська // Фізична географія та геоморфологія. – К.: ВГЛ «Обрії», 2008. – Вип. 54. – С. 235-238.

249. Холковська Т. Ю. Описи містечок поділля XIX століття (на прикладі Кам'янця-Подільського) / Т. Ю. Холковська // Антропогенне ландшафтознавство: перспективи розвитку. Збірник наукових праць. – Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2013. – С. 121-123.

250. Холковська Т. Ю. Поділля у працях польських вчених на етапі наукових досліджень у XIX – початку XX століття / Т. Ю. Холковська // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 458 «Географія». – Чернівці: Рута, 2009. – С. 13-16.

251. Холковська Т. Ю. Подільське краєзнавство у контексті історичної географії / Т. Ю. Холковська // Географія та екологія: наука і освіта. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 17-18 квітня 2008 р. – Умань : СПД Сочінський, 2008. – С. 226-228.

252. Холковська Т. Ю. Польський дослідник Поділля Вавжинець Марчинський та його «Статистично-топографічний і історичний опис Подільської губернії» / Т. Ю. Холковська // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Серія: Географія. – 2011. – Вип. 22. – Вінниця, 2011. – С. 96-99.

253. Холковська Т. Ю. Соціально-економічний напрям географічних досліджень Поділля у працях польських вчених / Т. Ю. Холковська // Збірник наукових праць природничо-географічного факультету. – Умань: «Софія», 2009. – С.148-152.
254. Царенко С. О. Проблеми збереження історичної забудови в малих містах Вінниччини / С. О. Царенко // Меджибіж: 850 років історії: матеріали науково-практичної конференції, 17 серпня 1996 р. – Меджибіж, 1996. – С. 85-87.
255. Шаблій О. І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії / О. І. Шаблій. – Львів: Львівський університет імені Івана Франка, 2001. – 774 с.
256. Шищенко П. Г. Прикладная физическая география / П. Г. Шищенко. – К.: Вища школа, 1988. – 190 с.
257. Шищенко П. Г. Геоекологічне обґрунтування проектів природокористування: підручник / П. Г. Шищенко, О. П. Гавриленко. – К. : Альтерпрес, 2014. – 414 с.
258. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. 2. Всемирно-исторические перспективы / О. Шпенглер; [Пер. с нем. и примеч. И. И. Маханькова]. – М. : Мысль, 1998. – 606, [1] с.
259. A Companion to Political Geography / Edited By John Agnew, Katharyne Mitchell, Gerard Toal. – Padstow: Blackwell Publishing Ltd, 2003. – 494 p.
260. Adamczyk J. L. Fortyfikacje stałe na polskim przedmurzu od połowy XV do końca XVIII wieku / Jan Leszek Adamczyk. – Kielce: Politechnika Świętokryska, 2004. – 249 s.
261. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Część II. Ziemie ruskie Korony / Roman Aftanazy. – Wrocław: Zaklad Narodowy im. Ossolinskich, 1996. – Tom IX. – Województwo podolskie. – 428 s.; Tom X. – Województwo bracławskie. – 575 s.
262. Album widoków gubernij Grodzieńskiej, Wileńskiej, Minskiej, Kowieńskiej,

Wołyńskiej, Podolskiej i Kijowskiej, w dwóch Seryach, zawierających 80 widoków, przestawiających miejsca hiśtoryczne z czaców wojen, zrysowane z nature przez Napoleona Ordę. – Warszawa : Litografja Maksymilijana Fajansa, 1875. – 58 s.

263. Antoni Lange (malarz) [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://pl.wikipedia.org/wiki/Antoni_Lange_malarz. – Назва з екрану.
264. Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej wydany z zasiłkem Akademii Umiejętności w Krakowie. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-ty. Dział II-gi “Ziemie Russkie” Rzeczypospolitej. Opracował i wydał Aleksander Jabłonowski, czł. czyn. Akademii Umiejętności w Krakowie [Карти]. – Warszawa-Wiedeń, 1899-1904. – 17 s.
265. Belke G. Rys historyi naturalńej Kamieńca Podolskiego, poprzedzony krótką wiadomością o pracach uchonych w przedmiotach geologii, paleontologii, botaniki i zoologii, w Polsce w XIX wieku / G. Belke. – Warszawa: W drukarni gazety codziennéj, 1859. – 114s.
266. Buszczyński S. Podole, Wolyn I Ukraina / S. Buszczyński. – Lwow, 1862. – 147 s.
267. Czołowski A. Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego. Z 160 ilustracjami na 78 tablicach i kartą zabytków / Aleksander Czołowski, Bohdan Janusz. – Tarnopol: Nakładem powiatowej organizacji narodowej, 1926. – 283 s.
268. D`Antoni J. Zameczki Podolskie na kresach multańskich. Wydanie drugie przerobione i powiększone przez autora. Tom III. Źwaniec. Paniowce. Czarnokozińce. Bar. Mohylów. Szargoród / J. D`Antoni. – Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1880. – S. 1-243.
269. Dynowska M. Obrazy z dziejów piśmiennictwa polskiego: Bielski, Górnicki, Stryjkowski, Paprocki / M. Dynowska. – Warszawa: Nakł. Gebethnera i Wolffa, 1912. – 44 s.
270. Geografia albo dokładne opisanie królestw Galicyi i Lodomeryi. Wydanie powtórne. – We Lwowie: Nakładem Wojciecha Manieckiego, 1858. – 104 s.

271. Geoinformation Technologies for Geocultural Landscapes : European Perspectives. – London: Taylor & Francis Group, 2009. – 291 p.
272. Jabłonowski A. Źrodła dziejowe. T. XXII. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym / Aleksandr Jabłonowski. – T. VII. Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona. – Warszawa, 1903. – 491 s.; T. VIII. Ziemie Ruskie. Wołyń i Podole. – Warszawa, 1889. – 307 s.; T. X. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Bracław). Dz. III. – Warszawa, 1897. – 736 s.;
273. Jabłonowski A. Źrodła dziejowe. Tom V. Lustracye Królewszczyn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z piérwszéj połowy XVII wieku / Aleksandr Jabłonowski. – Warszawa: Druk E. Skiwskiego, 1877. – 226 s.
274. Kraszewski J. Wspomnienia Polesia, Wołynia i Litwy / Józef Kraszewski. – t.1. – Wilno, 1860. – 144 s.
275. Krzemieniec. Praca zbiorowa. – Warszawa: Wydawnictwo Polskiego towarzystwa krajoznawczego, 1926. – 112 s.
276. Majerski S. Opis ziem dawnej Polski / Stanisław Majerski. – Lwów-Złoczów: Zukerkandel, 1845. – 318 s.
277. Miasto Tarnopol w roku 1672 napisał Ludwik Finkel. – Tarnopol: Z drukarni St. Kossowskiego, 1892. – 36 s.
278. Mykhailenko T. Kamianets-Podilskyi in polish scientists' reasearch of second half of XIX century / T. Mykhailenko // Science and Education in Australia, America and Eurasia: Fundamental and Applied Science. – Melbourne: Melbourne IADCES Press, 2014. - Volume I. – P. 267-270.
279. Niedzwiecki M. Powiat Podhajecki pod wzgledem geograficznym, statystycznym i historycznym / M. Niedzwiecki. – Stanislawow, 1896. –192 s.
280. Nowicki M. Opis powiatu Tarnopolskiego / M. Nowicki. – Tarnopol, 1872. – 120 s.
281. Podole, Wolyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasòw przez Alexandra Przezdzickiego. Tom drugi. – Wilno: Teofila Glűcksberga, 1841. – 158 s.
282. Podręcznik geografii Galicyi na podstawie prac monograficznych i urzedowych żródeł. Ułożył Lucyan Tatomir. Wydanie drugie. – We Lwowe:

Nakładem księgarni Seyfartha i Czajkowskiego, 1876. – S. 140-168.

283. Poland. A historical atlas / by Iwo Cyprian Pogonowski. – N.-Y.: Hippocrene Books Inc., 1988. – 321 p.
284. Przewodnik po Polsce w 4 tomah. Tom II. Polska Południowo-Wschodnia / Redaktor : Stanisław Lenartowicz. 19 map i 8 planów miast. Wydanie pierwsze. – Warszawa, 1937. – 540 s.
285. Przewodnik po zdrojowiskach i miescowośiach klimatycznych Galicyi obejmujący: zdrojowiska, uzdrowiska, zakłady lecznicze, latowiska, miejscowości klimatyczne, oraz miejscowości posiadające źródła mineralne, wreszcie stacye turystyczne i sportów zimowych / Stanisław A. Lewicki, Mieczysław Orłowicz, Tadeusz Praschil. – Nakł. Krajowego Związku Zdrojowisk i Uzdrowisk, 1912. – 304 s.
286. Raszeja E. Ochrona i wykorystanie zasobów krajobrazu kulturowego w projektach rewitalizacji obszarów wiejskich Europy / E. Raszeja // De rebus futuris memento: przyszłość przeszłego krajobrazu kulturowego Ziemi Sławieńskiej pod redakcją Włodziemerza Rączkowskiego i Jana Sroki. – Sławno: Fundaja “Dziedzictwo”, Sławieński Dom Kultury, 2002. – S. 25-38.
287. Rolle M. Kaminiec Podolski / Michał Rolle. – Warszawa, 1930. – 40 s.
288. Sarnicius S. Index tabulae sarmatiarum simulque urbium, montium, fluviorum, sylvarum, solitudinum et aliorum nobilium locorum / S. Sarnicius // Diugossus I. Historiae Polonicae Iibri, quorum sex posteriores nondum editi, in lucem prodeunt et cum praefatione Henrici L. B. ab Huyssen. – T. 2. – Francofurti et Lipsiae, 1712. – P. 1134.
289. Słownik geograficzny królewstwa Polskiego i innyh krajów słowiańskich / Pod. redakcyą B. Chlebowskiego i W.Walewskiego. t.8. – Warszawa: Druk «WIEKU», 1887. – 960 s.
290. Starożytna Polska pod względĺym historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana przez Michała Balińskiego i Tymotensza Lipińskiego. – Tom II. – Warszawa: Nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. – 1389 s.
291. Starożytna Polska pod względĺym historycznym, jeograficznym i

statystycznym opisana przez Michała Balińskiego i Tymotensza Lipińskiego. Wydanie drugie. – Tom III. – Warszawa: Nakład i druk S. Orgelbranda, 1886. – 296 s.

292. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej z ricynami s mappami przez X. Wawrzynca Marcyńskiego, kaznodzieię katedralnego kamienieckego i kapelana szkoły powiatowey. – Tom I. – Wilno: Drukiem Jòzefa Zawadskiego typografa imperatorskiego uniwersytetu, 1820. – 352 s.
293. Stryjkowski M. Kronika Polska, Litewska, Źmódzka i Wszystkiej Rusi. Wydanie nowe, z roku 1582, poprzedzone wiadomoscią o życiu i pismach Stryjkowskiego przez M. Malinowskiego / M. Stryjkowski. – T. 2. – Warszawa: Nakład G. L. Glucksberga, 1846. – 568 s.
294. Swięcki T. Opis starożytnej Polski. T.2 / Tomasz Swięcki. – Warszawa: Druk. Piiarów, 1828. – 385 s.
295. Urbański A. Memento kresowe. 165 ilustracyj w tekście / Antoni Urbański. – Warszawa, 1929. – 156 s.
296. Urbański A. Pro memoria. 4-ta serja rozgromionych dworów kresowych. 165 ilustracyj w tekście / Antoni Urbański. – Warszawa, 1929. – 154 s.
297. Urbański A. Z Czarnego szlaku i tamtych rubieży. Zabytki Polskie prżepadle na Podolu, Wołyniu, Ukrainie. Wydanie drugie / Antoni Urbański. – Warszawa: Dom książki polskiej, 1928. – 136 s.
298. Wiraszka M. Rozwój przestrzenny i zabudowa miast guberni Podolskiej w chasach imperium Rosyjskiego / Marta Wiraszka. – Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2008. – 365 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Додаток А.1
Опис Поділля В. Марчинським

В основу написання праці В. Марчинський поклав поточні архіви Подільської губернської канцелярії та наявну літературу з історії Польщі. Осторонь залишилися давньоруські літописи, численні документальні джерела XIV-XVIII століть, тому описи населених місць страждали поверховістю викладу, неточним датуванням, недомовками тощо. Тогочасна подільська інтелігенція не сприйняла працю В. Марчинського, висміювала та критикувала її, звівши нанівець популярність видання. Все ж саме «Статистичний, топографічний і історичний опис Подільської губернії» фактично пробудив науковий інтерес до регіонального дослідження краю і породив місцевий краєзнавчий рух.

У І томі В. Марчинський описує історію Подільської землі та дає її загальну характеристику. Так, автор зазначає, що після приєднання Польщі до Росії, її землі були перетворені на Подільське та Брацлавське воєводство. До Подільського воєводства увійшли Кам'янецький, Базалійський, Дубенський Гродецький, Ямпільський, Кременецький, Летичівський, Проскурівський, Старокостянтинівський, Ушицький, Вербовецький, Зіньківський повіти. До Брацлавського воєводства увійшли Брацлавський, Бершадський, Найсинський, Липовецький, Літинський, Могилівський, П'ятигорський, Сквирський, Тульчинський, Хмільницький та Вінницький повіти. У 1796 році цар Павло І встановив новий поділ земель. Воєводства стали називатися губерніями, а границі Поділля звузили [153].

Подільська губернія з чотирьох сторін була обмежена Волинською, Київською та Херсонською губерніями, а також Молдавією та Галіцією. Губернія лежала між 44° і 48°41′ східної довготи та між 47°25′ і 49°45′ північної широти. Найдовша відстань зі сходу на захід – 350 верст, а широта – близько 180. Площа території складає 780 квадратних миль. На кожну квадратну милю припадає близько 1800 жителів губернії. Подільська губернія має третє місце за залюдненістю, після Московської і Полтавської губерній. Автор зазначив, що Поділля є багатим, урожайним краєм, який є набагато заможнішим від, наприклад, Литовських губерній.

Найважливішими річками губернії є Буг, що знаходиться на сході, та Дністер на півдні, який одночасно утворює природну межу з Молдовою.

Річка Буг (Гіпаніс) бере свій початок з-під гори Зборна, яка знаходиться на Поділлі, плине біля міст Меджибіж, Константинів, Брацлав, Вінниця, Кінецьпіль і далі, через «дике поле». Дністер (Тирас) бере свій початок у Галіції, з-під гори Бескид. Має швидку та бурхливу течію. Тече через Галицьку землю та відділяє Поділля і Брацлавщину від Молдавії, а далі впадає у Чорне море під містом Білгородом-Дністровським. В. Марчинський описує спроби перетворити Дністер на водний торговельний шлях. На річці навіть проводилися заміри глибини та досліджувалося русло. Однак через значні перепади висот, пороги, вузькість та малу кількість води з червня до листопада від проекту відмовились. Автор зазначає, що торгівля Дністром призвела б до значних збитків у балтійських містах.

У праці автора зазначено, що Подільська губернія є досить рівнинною. Єдині невисокі гори називаються Медобори та простягаються з півночі на південь від меж Волині до Дністра. Земля Поділля є жирною та чорною. В деяких місцях зустрічаються верстви глини, мергелю, вапняку, гіпсу, алебастру, селітри, амоніту тощо [238].

Весна наступає в останні дні березня, а від половини травня і до половини вересня встановлюються високі температури і триває літо. Восени в листопаді іноді випадає сніг, а справжня зима приходить у другій половині грудня. У січні спостерігаються найбільші морози. Однак іноді бувають і відлиги.

Найчастіше у Подільській губернії зустрічаються такі породи дерев – дуби, граби, липи. Великих масивів лісів немає, тому рідко зустрічаються і звірі, що живуть у лісах. Автор зазначає, що потрібно зберігати лісовий фонд губернії для наступних поколінь, адже це є одним з багатств Подільської землі.

У своїй праці В. Марчинський докладно характеризує повіти Кам'янецький, Літинський,

Могилівський, Ямпільський, Летичівський, Проскурівський, Ушицький, Вінницький, Брацлавський, Гайсинський, Ольгопольський та Барський, їх природу, населення, його господарську діяльність.

У кінці ІІІ-го тому подаються цікаві відомості про віддаленість міст, містечок та сіл губернії один від одного та до населених пунктів інших губерній у верстах, кількість міщан та селян у повітах, національний склад.

Повіт Кам'янецький. Даючи географічно-краєзнавчу характеристику Кам'янецького повіту, В.Марчинський окреслює його межі: на півночі його сусідом є Проскурівський повіт, на заході – невелика частина повіту Летичівського і повіту Ушицького, на півдні річка Дністер відділяє його від Молдавії та Бессарабії, а на заході річка Збруч – від Галіції [292, с. 15-16].

Багаторічні спостереження та розвідки дозволили В. Марчинському змістовно описати корисні копалини краю, його гідрологічні особливості, рослинний і тваринний світ. З корисних копалин Кам'янецький повіт багатий на білі глини, вапняки (з них виробляють плити). Також видобувають селітру, гіпс, алебастр, мармур. Є і мінеральні води.

У повіті є такі річки, як: Смотрич (починається у Проскурівському повіті, впадає у Дністер), Жванчик (впадає у Дністер), Мукша (починається у Зеленці, впадає у Дністер), Студениця (знаходиться на землі Савинецьких, тече через Ушицький повіт, впадає у Дністер). Також є такі менші річки, як Карнавка, Яромілка, Ольшанка. Збруч поділяє Росію і Австрію.

У Дністрі є карпи, судаки, стерлядь. Є багато зариблених озер.

Автор «Статистично-топографічного опису» зазначає, що земля у Кам'янецькому повіті врожайна, переважно це чорноземи, мало глеюваті і мало піщані, у низинах – клейкіші.

В описі показаний багатий тваринний світ Кам'янеччини: борсуки, бабаки, сарни. Серед птахів – дрозди, орли, яструби, дрофи.

Автор пише, що ліси у Ка'янецькому повіті у своїй більшості молоді. Тут є борті, за допомогою яких збирають дикий мед.

У «Статистичному, топографічному і історичному описі Подільської губернії» В. Марчинський описує побут, ремесла, кустарну справу, сільське господарство, мисливство, рибальство, народні промисли на Поділлі. Важливими є статистичні дані, які наводить дослідник.

Характеризуючи соціально-економічні особливості Кам'янецького повіту, В.Марчинський акцентує увагу на врожайності землі [292, с. 250].

Дослідник склав змістовні описи садових ландшафтів Поділля. Зокрема, згадує про поширення таких плодових дерев, як черешня, слива, яблуня, груша, вишня, а також насадження винограду. В. Марчинський підкреслює, що населення активно займається щепленням та підрізкою фруктових дерев, що значно підвищує якість плодів та врожайність садів. Фрукти використовують у їжу, з інших роблять напої, а також продають за звичайними цінами у Росію. Будинки зроблені з глини, криті деревом, але через його недостатність – соломою.

Гербом повіту є сонце на білому полі, а зверху хрест. У повіті нараховується 35.198 жінок і 34.353 чоловіків. Окремо В. Марчинський описує місто Кам'янець-Подільський, характеризуючи його положення, історію формування, устрій, національний склад, економічні можливості, архітектуру, мінеральні води.

Повіт Ушицький. На півночі межує з Летичівським повітом, на півдні – з Молдавією, від якої відділений річкою Дністер; на сході – з Ямпільським повітом, а на заході з повітом Кам'янецьким. Загалом повіт розташований на півдні Подільської губернії. Поверхня повіту – горбиста, нерівна. На пагорбах зустрічаються виходи вапняків, граніту, шпату польового та кременя. Ґрунти у низинах є глинистими чорноземами. Автор зазначає, що врожайність залежить від удобрення, а також від погоди упродовж року. Орють в Ушицькому повіті за допомогою волів чи коней, які впряжені у борону. Промислом жителів є в основному землеробство, пасіки та вирощування фруктів.

У повіті течуть такі річки, як Калюс, Ушиця, Студениця, Жванчик, Млинівка. Їх береги високі, пагорбкуваті, часто виглядають як урвища. Щодо природних багатств краю, то у містечках Дунаївці, Китайгород і Карачківці вони представлені вапняками, в Мурованих Курилівцях – будівельним камінням, в Лоївцях – вапняками та селітрою. Промисловість представлена шкіряною

фабрикою, скляною гутою, фабрикою капелюхів та фабрикою з виготовлення селітри у Жванчику та фабриками з виготовлення сукна, паперу та карет у Миньківцях.

У повіті налічують 32464 чоловіків та 51664 жінок. На гербі повіту зображені гори із хрестом на них. Ушиця – є головним містом повіту. Вона розташована над Дністром, при впадінні у нього річки Ушиці. Автор зазначає, що її місцерозташування є чудовим, однак забудоване місто невдало і невигідно для життя.

Повіт Проскурівський. Межує з Австрійською імперією, від якої його відділяє річка Збруч, на півночі річка Божок відділяє повіт від Волинської губернії, на заході знаходиться Летичівський повіт, а на півдні – Кам'янецький. Загалом повіт є досить рівнинним. Пагорбкуватими є лише береги Збруча та скелястими береги Смотрича та Ушиці.

Ґрунти повіту скрізь чорноземні, на пагорбах – трохи глинисті. Земля є врожайною, однак іноді клімат впливає на ріст збіжжя. Повіт у сільськогосподарському відношенні поділений на три частини. В одній – сіють озимину, у другій – яру пшеницю, третю частину становлять луки, на яких тільки випасають худобу. Неврожай буває лише тоді, коли і весна, і літо є сухими. Окрім того, описує В. Марчинський, на врожай впливають шкідники, яких тут є декілька видів. В описі згадується і про історичну пам'ятку – Троянів вал, який простирається через землі сіл Кремінна, Зверховець і Сатанів. Водна система повіту представлена річками Буг, Смотрич, Плоска та Вовчок.

У Проскурівському повіті мешкає 40564 чоловіки та 39101 жінка. Гербом повіту є три стріли з хрестом. Головним містом повіту є Проскурів. Він розташований на рівнині, що оточена пагорбами. Через місто протікає річка Буг, у яку впадає річка Плоска. У місті є стародавній замок та старий дерев'яний парафіяльний костел.

Повіт Летичівський. Межує на півночі з частиною Волинської губернії і Літинським повітом, на сході також з Літинським повітом та частиною Могилівського повіту, на півдні – з повітами Могилівським та Ушицьким, на заході – з частинами Ушицького, Кам'янецького та повітом Проскурівським.

Рельєф повіту – переважно рівнинний. Іноді попадаються пагорбкуваті та болотисті місцевості. Земля скоріше глиниста, ніж чорноземна, а тому і менш родюча, ніж в інших повітах. Місцевість лісиста, зустрічаються різноманітні види дерев, у тому числі явори, дуби, клени, липи, ясени і граби. Через повіт течуть Буг, Божок, Ушиця, Вовчок і Вовк. Річка Вовк має дуже болотисті береги. Коли приходить весняна повінь, то ця місцевість взагалі стає непрохідною.

Промисловість представлена майстернею капелюхів у місті Меджибіжі та суконною майстернею у Деражні. У повіті є дві скляні гути.

У повіті проживають 32385 чоловіків та 31724 жінки. На гербі повіту зображений Летичівський лис. Головним містом повіту є Летичів, що розташований між річками Вовк з притокою Вовчок та Божок з Бугом. Місто має дерев'яну забудову. Однією з кам'яних будівель є костел Домініканців з монастирем. Цікавою деталлю міста є величезні зариблені ставки та прекрасні млини.

Повіт Літинський. Дослідник визначає такі межі повіту: північним сусідом є губернія Волинська, на заході – повіт Летичівський, на південному заході – повіт Могильовський і Вінницький, на півдні – теж Вінницький [292, с. 78-79].

Хоча «Опис», зроблений В. Марчинським, і мав описовий характер, але був на той час суттєвим науковим досягненням у регіональній географії та краєзнавстві. Зокрема, автор акцентує увагу на тому, що розташування Літинського повіту таке, що половина його є лісистою, а друга половина – степова. Тому у повіті є два різновиди ґрунтів – лісові глинкуваті, що не родять без добрив, та степові чорні родючі.

У матеріалах досліджень польського вченого міститься опис рельєфу Подільського краю, зокрема, Літинський повіт характеризується горбистою місцевістю на межі з повітом Могильовським і Вінницьким, а над берегами річки Буг є рівнинним. Важливими відомостями на той час були свідчення про корисні копалини. Так, вапняки знайдено у містечках Курилівці, Межирів, Кумановці, Пилява. Зазначається також наявність глини, яка годиться для того, щоб виготовляти цеглу.

Значну частину опису Літинського повіту В. Марчинський приділив характеристиці річок. Він

пише про Буг, який бере свій початок у губернії Волинській і плине від заходу на схід повз Новий Константинів, Хмільник, Широку Греблю, а далі проходить через село Гущинці Вінницького повіту. Річка Снивода бере свій початок у тому ж повіті, вище Торчина, тече повз Маркушів, Уланів, Чернятин, Янів і впадає в Буг. Річка Згар бере свій початок у Летичівському повіті. Тече повз Бахринівці, Микулинці, Літин, Новосельці і впадає за містечком Мідзяків у Буг.

«Опис» В. Марчинського не схожий на сухий звіт. Автор описує квітучі дерева, лани. Він зазначає, що у лісах на Літинщині найчастіше зустрічаються граб, липа, явір, клен. У Чорному лісі є ліщина, а на мокрих місцях – верби. Дерева є мало придатними для будівництва, окрім Винниковецьких, Янівських, Кожухівських лісів.

В.Марчинський зазначає, що під час сільськогосподарських робіт у Літинському повіті користуються плугами, оралами, у селян також є залізні серпи і коси.

Багаторічні метеоспостереження дозволили польському вченому обґрунтувати позитивний вплив кліматичних умов на урожайність сільськогосподарських культур у повіті. Неврожай у цьому повіті буває рідко, оскільки зазвичай випадає великий сніг, і озимі визрівають під ним. Крім озимих вирощують льон і коноплю. Особливістю Літинського повіту, за В. Марчинським, є наявність великих фруктових садів: яблуневих, грушевих, сливових, з черешнями та вишнями.

Краєзнавець пише про те, що особливостями культурного ландшафту у Літинському повіті є збудовані на річках гарні млини. В річках і озерах можна зловити багато різної риби.

Констатуючи певний рівень розвитку промисловості на Літинщині, В. Марчинський перераховує такі виробництва: рукодільня у Константинові, фабрика шпильок там же, рукодільня у Янові, пивоварня у Старій Синяві (портер), паперова фабрика у Межирові [292, с. 244].

Головним містом є Літин, збудований з дерева на річці Богар, яка потім впадає у Південний Буг. Краєзнавець зазначає, що місто під час нашестя було спалене, але стало активно заселятися з 1820 року. Другим містом, за значенням, у повіті дослідник називає Хмільник, який знаходиться на річці Буг, на її правому березі. У минулому Хмільник був оборонним містом, у ньому є стара фортеця. Однак, забудову міста ніхто не планував, що відображається в нераціональному розташуванні будинків та загальному розміщенні міста на болотистих землях.

Повіт Могилівський. Повіт межує на півночі з Летичівським та Літинським повітами, на сході – з Ямпільським, на півдні протікає річка Дністер, яка відділяє Могилівський повіт від Молдови, на заході знаходиться Ушицький повіт. У географічному відношенні повіт можна поділити на північну та південну частини. Північна частина починається від Бару і сягає містечок Михайлівці, Снитков, Копайгород та Шаргород. Ця частина є височинною та пагорбкуватою. Південна частина є рівнинною, однак вона порізана глибокими ярами, котрі проробили ріки. Ґрунтовий покрив повіту сухіший на сході, а на заході – глеюватий, жовтуватого кольору. На півночі територія глиниста, не дуже родюча. На півдні зустрічаються ґрунти різної якості. Населення сіє озимину та ярі, а також вирощує фрукти та овочі. У сухі літні періоди буває неврожай, а у мокрі – часто розмножуються шкідники. На півночі ростуть груші, яблука та сливи. Їх вивозять на продаж у найближчі містечка та сушать для себе на зиму. У повіті зустрічається біла глина, що придатна для побілки будинків. Також під верствою ґрунту на пагорбах є червона глина, котра використовується у будівництві.

Північно-східна частина повіту заросла чорними лісами, які населення використовує для будівництва житла, а також для виробництва поташу, випалу цегли та вапна. У південно-східній частині зустрічаються березові та дубові ліси.

На багатьох річках стоять дерев'яні млини. У повіті течуть Караєць, Лядова та Рів. Вода у річках часто є забрудненою, гнилою. Для забезпечення себе водою населення використовує джерела. На річці Рів є зариблені стави.

Перепільчинці та Берлінці багаті на глину, в Ольчедаєві є глина, що придатна для виготовлення фаянсу, у Верхівці видобувають вапняки, у Немерчому та Ольчедаєві зустрічається будівельне каміння. У Могильові є шкіряна майстерня.

Повіт налічує 27411 чоловіків та 29315 жінок. Гербом Могилівського повіту є виноградні грона. Головним містом повіту є Могилів, що розташований над Дністром. Колись це місто було скарбовим, виконувало оборонні, торгові функції. Тут жило багато поляків, вірменів, греків та євреїв. Цікаво, що захищеність міста Могилів великими пагорбами впливає на кліматичні умови:

весна наступає раніше і зима приходить пізніше, ніж на інших місцевостях.

Другим за значенням містом у повіті є Бар. Бар колись був відомий Барською конфедерацією. А потім трохи прийшов в упадок. Автор зазначає його важливість як торговельного містечка.

Повіт Ямпільський. На півночі межує з Вінницьким повітом та з частиною Брацлавського, на сході – з Брацлавським та Ольгопільським повітом, на півдні – з Дністром, а на заході – з Могилівським повітом.

Ґрунти повіту можна поділити відповідно до місцевостей на кілька ґатунків: під лісами – глиниста земля, над Дністром – піщана, на інших територіях – чорноземи. При сприятливих кліматичних умовах ґрунт дає значні врожаї. Поверхня більш горбиста, ніж рівнинна. Лісові площі поширені лише ближче до межі з Ольгопільським повітом та понад Дністром. Загалом, рідко зустрічається село, якому би вистачало лісу на власні потреби. У повіті течуть річки Дністер, Лозова (котра бере початок у Могилівському повіті, а впадає у річку Мурафа), Краснянка (впадає до Бугу), Мурафа, Мурашка, Русава (впадають у Дністер).

У повіті мешкає 41851 чоловік та 42513 жінок. На гербі повіту зображені дві березові сережки. Головним містом повіту є Ямпіль, який розташований над Дністром на поштовому тракті з Кам'янця до Одеси. Ямпіль має вигідне географічне положення. У самому місті багато мурованих будинків. Будується новий костел. В околицях міста є виноградники, які використовуються для вироблення вина.

Повіт Вінницький. Повіт межує на півночі з губерніями Волинською та Київською, на сході – з Київською губернією і повітом Брацлавським, на півдні – з Брацлавським, Ямпільським та Могилівським повітами, на заході – з Могилівським та Літинським повітами.

Загалом повіт є досить рівнинним. Пагорби зустрічаються ближче до кордону з Могилівським та Ямпільським повітами. Ці місцевості є досить розчленованими – вони порізані глибокими ярами, що спускаються до Бугу. Сам Буг плине між скалистими берегами. Однак, навіть там, де береги рівнинні, не зустрічається заболочених місцевостей. Правий берег раніше був вкритий лісами, що також вплинуло на структуру ґрунту. У Вінницькому повіті можна побачити як чорноземи, так і піщаний ґрунт, а також більш глинисту землю на пагорбах. Земля повіту є родючою і навіть не потребує значної уваги з боку землероба.

За давніх часів у повіті були великі площі дубових лісів. Однак вирубки для різноманітних потреб населення призвели до значного їх зменшення. Часом у лісах зустрічаються стародавні сади або окремі фруктові дерева. Іноді вони плодоносять. Найчастіше зустрічаються груші, яблука та сливи. Повітові жителі рідко тримають великі стада худоби чи коней на продаж, лише для своїх потреб. Сіножатей теж небагато, що ускладнює виживання худоби взимку.

У повіті течуть такі річки, як Буг (що є досить потужним і широким, однак з порогами між Стрижавкою і Вінницею, Вінницею і Тивровом), Вінничка, Потік, Брага, Рівець, Десна, Снивода. Майже всі річки впадають у Буг. Часто на них є млини. По течії багатьох річок є невеличкі ставки, що добре зариблені.

Фабрики і майстерні у Вінницькому повіті малі та часто приватні. Наприклад, у Вінниці є фабрики капелюхів, сукна та свічок. Всі вони утримуються євреями. У Браїлові є невелика фабрика, де виробляють шкіру. У Браїлові є виходи вапняків, а в околицях Вінниці – мергелів.

В повіті мешкає 34890 чоловіків та 33097 жінок, не враховуючи євреїв, яких є дуже багато у різних містечках. На гербі Вінницького повіту зображені два перехрещені палаші з хрестом посередині полотна червоного кольору. Головним містом повіту є Вінниця, що лежить на берегах Південного Бугу. У місті є кам'яні капуцинський, домініканський костели, а також старі мури. Основна частина будинків дерев'яна, обмазана глиною. У місті знаходився великий ринок.

Повіт Брацлавський. Повіт межує на півночі з Вінницьким повітом і Київською губернією, на сході – з Київською губернією і Гайсинським повітом, на півдні – з Ольгопільським та Ямпільським повітом, на заході з Ямпільським та Вінницьким повітами.

Рельєф повіту переважно горбистий, рідко попадаються рівнинні ділянки. Над Бугом – скелясті береги. Ґрунти повіту чорноземні, іноді з домішками глини чи піску. Лісів небагато, представлені дубами чи чорноліссям. Найбільшою річкою у повіті є Буг. Інші – Вовчок, Городня, Сільниця, Тульчинка, Жабокричка і Батіг. Великих озер немає. У повіті є великі площі сіножатей, з

яких повністю вистачає сіна для прогодування худоби.

Шкіряні майстерні є у Немирові та Онипківцях. У Тульчині роблять капелюхи, у Немирові є ткацька фабрика.

У Брацлавському повіті мешкає 48114 чоловіків та 48987 жінок. На гербі повіту зображені дві вежі. Головним містом повіту є Брацлав, котрий лежить на рівнині над Бугом. Основна частина будинків у місті – дерев'яні. Колись місто було оборонним, тому тут збереглися мури і вали, є решткы давнього замку на пагорбі над Бугом. Колись у місті були грецькі церкви і католицький костел, однак через те, що місто було спалене два рази (татарами, а потім турками), вони не збереглися.

Повіт Гайсинський. Межує на півночі з Брацлавським повітом і Київською губернією, на заході – з Ольгопільським та Брацлавським повітами, на півдні – з Ольгопільським та Балтським повітами, на сході – з Київською губернією.

Загалом повіт є рівнинним, не заболоченим. Східна частина повіту степова, безліса, а західна має невеликі ліси. Однак мешканці не використовують їх для господарських потреб, а охороняють. Землі повіту є чорноземами, над Бугом до них додається пісок. У теплі і вологі літа земля є дуже родючою. Сіножатей у повіті мало, тому жителі часто закуповують сіно в інших повітах. Найбільшими річками у повіті є Буг, Соб, Кам'янка, Тарнавка, Сільниця, Тульчинка, Теплик тощо.

Промисловість представлена фабриками тканин у Бубнівці, Ладижині та Гранові, та шкіряною майстернею у Ладижині.

У Гайсинському повіті мешкає 44179 чоловіків та 43979 жінок. На гербі повіту зображене крило орла на блакитному полі. Головним містом є Гайсин, котрий лежить над річкою Соб. Це місто гарно забудоване. Має як дерев'яні, так і кам'яні будівлі. У місті знаходиться церква та муровані каплиці.

Повіт Ольгопільський. На півночі межує з Ямпільським, Брацлавським та Гайсинським, на заході – з Ямпільським повітом, на півдні – з Молдовою і Балтським повітом, на сході – з частиною Балтського повіту і повітом Гайсинським.

Частини повіту різняться своїм рельєфом – він представлений як рівнинними ділянками, так і пагорбами. Так само відрізняються і якості ґрунту, який є переважно чорноземним, однак з різними домішками. Ліси в Ольгопільському повіті представлені молодими деревами, які не підходять для будівництва. Найзначніші річки повіту – Буг і Дністер. Менші – Савранка, Шумилівка, Кам'янка, Дохна, Бершадка, Яланець, Команівка та Ольшанка. Корисні копалини представлені вапняками, будівельним камінням, мергелями, глинами і піском – для виробництва скла у Містковці, глиною – для виробництва цегли у Чечельнику та залізною рудою в Андрушковій Слободі.

В Ольгопільському повіті мешкає 40270 чоловіків та 40016 жінок. На гербі повіту зображені ольгопільські піски, які у середині розтинає річка. Головним містом повіту є Ольгопіль, який лежить над річкою Савранка. Містечко це побудоване з дерева. Багато мешканців мають свої присадибні господарства. В Ольгополі є великий став, який заріс очеретом.

Додаток А.2

Опис Поділля у «Słownik geograficzny królewstwa Polskiego i innyh krajów słowiańskich»

Видання подає Поділля як землю, що лежить у межиріччі Дністра і Бугу. Польські дослідники вважають, що через татарські та волоські набіги кордони краю тривалий час не складалися і визначились лише тоді, коли Поділля ввійшло до складу Речі Посполитої. На час написання словника Поділля поділялося на губернію Подільську і меншу частину – повіт Червоноградський, що займав частину Галіції.

Межі краю були зазначені таким чином: Подільська губернія лежить між 44° і 48°41′ східної довготи і 47°25′ і 49°45′ північної широти. На півночі знаходиться Волинська губернія, на сході – Київська губернія, на півдні – Херсонська губернія, від якої Поділля відділено ріками Синюха, Кодима і Ягорлик. На південному заході протікає ріка Дністер, яка відділяє край від Бессарабської губернії, на заході – річка Збруч від Галіції [289, с. 443-445].

Значимими відомостями «Словника» є геоморфологічні, де Поділля –височина, розділена глибокими ярами, які формують ріки, що впадають у Дністер. На кордоні Волині і Галичини

розташована Авратинська височина. Найвищі місця: під Олександрівкою (1298 st.ang.), Фельштин. Між Ольховцем і Сатановом знаходяться гори Медобори. Ріки мають дуже високі береги, які підносяться до 560-700 st. ang.

Викликає інтерес опис ґрунтового та рослинного покриву на Поділлі. Автори словника зазначають, що на той час на півночі знаходилися піски, соснові ліси і болота. У середній частині – місцевість різна, пагорбкувата з дубовими і грабовими лісами і величезними ланами під чорною, жирною землею. Чим ближче до Херсонської губернії, тим більше край стає степовим, рівним і менш заселеним. Поділля ділиться на лісову рівнину в басейні Бугу, на лісову гористу в басейні Дністра і на степову в південно-східних повітах. «Словник» з художньою яскравістю описує річки та прибережні місцевості Подільського краю. Є дві головні річки: Буг – 508 км і Дністер – 415 км в межах губернії. Описуються ліві і праві притоки.

Б. Хлєбовський та В. Валевський з жалем зазначають, що Поділля мало вивчено геологічно. Вони ж констатують, що край з геологічного погляду має дві частини. Північно-західна представлена осадовою формацією, а північно-східна – вапняками, береги річок – граніт. Деякі вчені вважають, що береги є зразком кристалічної формації. У Меджибожі, Вінниці є червоні граніти, у Ямполі – діорити, крейда в районі Дністра. На Поділлі представлена і силурійська формація – скали Кам'янець-Подільського [289, с. 448-449]. Торф є у Проскурівському, Гайсинському і Вінницькому повітах. Але не використовується. На той час учені вважали, що на території краю мають бути залізні руди. У водах знаходиться сірка. За словами В. Марчинського, мають бути руди олова і цинку у Вендичанах, Чорнокозинцях і Крижаній.

Б. Хлєбовський та В. Валевський звертають увагу на різні корисні копалини, якими багатий Подільський край. Зокрема, у «Словнику» описано фосфорити, через їх значну економічну цінність, оскільки фосфорити є відомим джерелом фосфорної кислоти, що використовується для виробництва суперфосфату. Подільські фосфорити мають найбільший процент фосфору в Європі (72%).

Кам'янець-Подільський фосфоритовий район є частиною великого фосфоритового району, що покриває частини Кам'янець-Подільського, Могилів-Подільського і Проскурівського повіту та частину Хотинського повіту в Бесарабії. Головні родовища фосфоритів на Поділлі концентруються в річкових долинах Ушиці, Калюса, Дністра. На Кам'янеччині фосфорити знайдені в таких місцевостях: Антонівці, Барсуківцях, Бакоті, Тлембічку, Золототурці, Глібові, Григорівці, Климбівці, Гуті, Джуржівці, Заріччю, Зелених Курилівцях, Калюсі, Капустянах, Кружелевій, Карначівці, Кучі, Кучській Слобідці, Лоївцях, Малиївцях, Мінківцях, Морозові, Отрокові, Орачинцях, Пилипах, Попівці, Притулівці, Проскурівці, Рудківцях, Сказинцях, Синяківці, Сокільці, Студениці, Струсівці, Тимкові, Гапанівці, Хребтові, Цівківцях, Адамівці, Баранівці, Вербці Мурованій, Зінькові, Грем'ячці, Черкасівці, Жабутинцях і Яровій Слобідці; на Могилівщині – в Березові, Бернашівці, Великому Березі, Бронниці, Вендичанах, Галайківцях, Гордіївці, Лядаві, Ляшинцях, Липчанах, Могилеві, Немії, Нагорянах, Серебрії, Тиклівці і Яришові; у Проскуровщині – в Крутобородинцях, Ковалівці, Лисівці і Сутківцях.

На думку авторів «Словника», запаси фосфоритів складають 28192 кг, але для більш точного визначення їх кількості необхідні численні геологічні розвідки [289, с. 450-452].

Результати геологічних досліджень дозволили стверджувати, що досить поширеними на Поділлі є глауконітові піски. Через те, що в них є значний відсоток калію (оксиду калію до 7-9%), піски, як і фосфорити, є необхідним добривом для полів. Запаси глауконітових пісків на Поділлі значні.

Розпочаті на Поділлі геологічні розвідки засвідчили залягання гіпсів покладами товщиною від 6 до 15 метрів. Запаси чорнокозинецьких гіпсів сягають 40-800 тонн, кудринецьких – 88 тис. т. Розробка гіпсів відбувалася у селах Завалля, Кудринці, Міловці, Невірка, Чорнокозинці. В Міловцях гіпси змішані з мергелями.

У «Словнику» обґрунтовано застосування в будівельній, цементній, скляній, цукровій промисловостях, а також для угноєння полів у сільському господарстві мергелів і вапняків. На Поділлі родовища мергелів зустрічаються серед силурійських відкладів по р. Збруч у с. Кудринці, де вони залягають шаром товщиною до 7 метрів. Цінність кудринецького мергелю полягає у тому, що його можна використовувати для виробництва цементу. Автори «Словника» зазначають, що

запаси кудринецьких мергелів значні, але точно не підраховані.

Головні місця розробок вапняку: Антонівка, Вишнівчик, Дунаївці, Карачківці, Купин, Черче, Чорноводи, Закупно, Кутківці, Шустівці, Пудлівці, Зіньків, Польовий Макарів. Найкращі і найбільші родовища вапняків (товщина покладів – до 60 метрів), в яких процент вапна сягає 96%, знаходяться в Товтрах.

Дослідження корисних копалин на території Подільського краю дозволили накопичити дані про різні види глин від високосортних, придатних для виробництва фаянсу, порцеляни, різнорідних вогнетривів, до простих, які придатні для виготовлення гончарських виробів, цегли, а також для виробництва фарб тощо. У «Словнику» констатується, що на Поділлі глини зустрічаються в різних місцевостях: кращі – в Купині, Смотричі, Антонівці, Заміхові, Мінківцях, Адамівці, Палані, Зінькові, між Янчинецькою Слобідкою і Жабинцями, біля Теклівки, поблизу Старої Ушиці.

На базі місцевих глин сформувалось гончарство з головними осередками: Адамівка, Зіньків, Смотрич, Минківці і Заміхів. Б. Хлєбовський та В. Валевський зазначають факт існування у регіоні особливого різновиду глини, «земляного мила». При викопуванні вапняків можна дістатися до важких прошарків миляної глини, дуже м'якої, яка використовується при пранні білизни [289, с. 453-454]. Автори «Словника» зазначають, що нафти та газу на території Поділля немає. Проте є невеликі поклади бурого вугілля. Воно відслонюється в двох ярах – Збручивецькому і Кобилякському (в мові місцевих селян – «Збручевиця» і «Кобиляки») біля с. Гуменці. Окремі статті енциклопедії присвячені іншим корисним копалинам. Серед них піски, придатні для скляного виробництва, піски і каміння, з якого складають млини, писарська крейда, точильне каміння, залізний колчедан (пірит) зі значним відсотком сірки тощо.

У восьмому томі словника охарактеризовано клімат Подільської губернії, який є помірним, теплим і сприяє городництву та рільництву. На південному сході вітри часто приносять шкоду – посухи. На той час метеорологічні станції були в Сокільці, Тарасівці при фабриках цукру та в Кам'янці. Зима починається від листопаду і триває до березня, іноді буває коротшою. Цікавість викликають такі факти: морози, як свідчить словник, бувають від -15° до -27°, а у 1870 році до -30°. Частими є відлиги. В лютому часті сильні вітри і буревії. Весна починається в березні і триває до кінця травня. Часом суха, часом дощова. Весняні приморозки в квітні нищать фруктовий цвіт на деревах. Літо починається у травні і триває до половини вересня. Температура сягає 27° у тіні і до 35° на сонці. Жнива починаються в кінці червня, а на півночі – пізніше. Осінь буває суха і з доброю погодою. Іноді навіть до середини листопада тепло. Характерною ознакою регіону є значна кількість опадів (річна 550-600 мм, весна – 142 мм, літо – 232 мм, осінь – 116 мм, зима – 78 мм).

Узагальнюючи наявні на той час відомості, автори «Словника» виділяють два головні кліматичні типи, що існували на Поділлі: височинний і яружний. Височинний відзначається значними дельтами температури зими і літа, яружний набагато рівніший, м'якший, тепліший. М'який і теплий клімат мають південно-західні місцевості Поділля. Ми знову зустрічаємо посилання на В. Марчинського, який зазначає, що весна в умовах ярів починається на тиждень раніше і на тиждень пізніше – зима. Коли на височині ще не розтанув сніг, в яру вже починають квітнути дерева. Далі краєзнавець відмічає, що в ярах є надзвичайно сприятливі умови для культури тонких сортів тютюну, городини, винограду [289, с. 455]. Також відзначимо, що на півдні Поділля вирощують кавуни, дині, кукурудзу, виноград, тютюн турецький. Все достигає раніше, ніж на півночі. Середня температура зими – 0,4°, весни – 9,2°, літа – 15,8°, осені – 6,1°.

Автори зазначили, що географічні особливості ландшафтів Подільської губернії інтерполюються на культуру та господарську діяльність населення, його міграцію, побут, звичаї тощо. Вчені описали адміністративно-територіальний поділ Поділля, схарактеризувавши його компоненти: більшу частину – губернію Подільську і меншу частину – повіт Червоноградський, що складає частину Галіції. Губернія утворена з давнього воєводства Подільського та воєводства Брацлавського. До складу Галіції також відійшли такі повіти, як Борщівський, Заліщицький, Чортківський і Гусятинський. Зараз це землі південної частини Тернопільської області, тобто територіальна цілісність Поділля тут відновлена.

Південно-західна частина сучасного Поділля на той час входила до складу Русі Червоної, куди були включені повіти: Бучацький, Підгаєцький, Бережанський, Тернопільський,

Теребовельський, Скалацький, Збаражський. Поділля поділялося на 12 повітів, 45 округів, 145 гмін. Міст і містечок було 135, 17 повітових, 1917 сіл з присілками, 63 слободи, 45 колоній, 102 хутори, тобто 2237 населені пункти. Найбільшим містом повіту на той час був Кам'янець (40000), великими були Могилів (30000) і Балта (24014). Вінниця мала лише 19755 жителів, Бар – 17566, Проскурів – 14554. До 10000 жителів мали Гайсин, Літин, Ольгопіль, Летичів, Брацлав [289, с. 455-456]. Найбільше мешканців має Кам'янецький, Урицький, Могилівський, Проскурівський повіти, найменше – Барський.

Особливе місце у «Словнику» займає характеристика національно-релігійного складу населення Подільської губернії. Так, православні складають 70% від загальної кількості населення, католики – 10-15%, євреї – 11-14%, розкольники 0,61%, протестанти – 0,2%, магометани – 87 осіб. Серед населення: русинів (українців) – 1,5 млн. (70%), поляків – 10%, росіян – 19,000, німців – 3000 (Дунаївці), молдаван – 8000 [289, с. 457].

Свої спостереження Б. Хлєбовський, В. Валевський щодо урожайності подільських земель оформлюють поетично, написавши у словнику, що «кинувши зерно, можна отримати стократний прибуток» [289, с. 458].

Подільська губернія є районом, який має свої, відмінні за характером, сільськогосподарські культури, особливий тип скотарства, на що вказували автори «Словника» і що зараз зазначаємо як особливості, що відповідають межам агрокліматичних зон. У науковій праці перераховуються такі сільськогосподарські культури, що вирощують на Поділлі: пшениця, жито, овес, ячмінь, гречка, на півдні – кукурудза, буряки, картопля та інші. Також озимина і горох. У «Словнику» є дані про те, скільки було посіяно і зібрано врожаю. Зроблено змістовний аналіз садовини та городини Подільської землі. Так, дослідники наводять назви кількасот французьких, італійських, іспанських і німецьких сортів садовини, які прекрасно акліматизувалися в умовах Поділля. Зокрема, сортів груш – 243, яблунь – 273, слив – 44, черешень і вишень – 37, бросквинь – 37, морелів – 11, великого англійського аґрусу – 33. Серед квітів зазначаються троянди – 14 сортів [289, с. 460].

Б. Хлєбовський, В. Валевський обґрунтовують позитивні умови Поділля щодо вирощування різноманітних видів рослин. Наприклад, фенхель – трав'яниста рослина, відома вже давнім грекам. Дослідники підкреслюють, що на Поділлі та Бессарабії фенхель культивується здавна. Його насіння є приправою до страв, головним напрямом використання є косметичне і медичне виробництво.

Краєзнавці описують береку, характеризуючи її як таку, що дає знаменитий матеріал для столярних і токарних робіт. Однак підкреслюють, що на їх час це дерево вже знищено через експорт та місцеве столярне виробництво. Береки залишилися у вигляді невеличких ділянок у парках і деяких лісах поблизу Сатанова, Гусятина, Кузьминчика, Голеніщева, Іванковець тощо. Плоди береки використовують у медицині. Автори зазначають, що на Поділлі є прекрасні умови для вирощування морвового дерева (шовковиці). Вони розкривають перспективи щодо розгортання вигодовування шовковичних червів та виробництва ними шовкової сировини. Польські вчені подають цікаві факти про посадки морвового дерева в другій половині XVIII століття, налагодження на місцевих коконах роботи шовкової фабрики у Минківцях, яка працювала до початку XIX століття.

Аналізуючи стан розвитку промисловості, Б. Хлєбовський та В. Валевський зазначали, що фабрик у 1862 році було 657, у 1881 – до 740. Це переважно – швейні, мила, поташу, олії, вод мінеральних, гути скляної, цегельні, печі для виплавки вапна, переробки тютюну, млини, фабрики цукру і рафінаду (найбільше в Кам'янецькому, Проскурівському, Летичівському, Літинському, Брацлавському, Гайсинському повітах). Виробляють пиво і портер, а також є дріжджові фабрики, оцту, крохмалю і меляси. На потребу населення виготовлялися брички, повозки, сани [289, с. 460].

Додаток А.3
З історії пізнання польських каркасних етнокультурних ландшафтів

Вивченням формування ландшафтів містечок регіону займались історики, краєзнавці та географи, серед яких переважали поляки [11].

Я. А. Красінський, говорячи про Кам'янець-Подільський, зазначає заможність «міста при

замку». У самому місті згадана неприступна фортеця, укріплена більше природою, аніж людиною [35]. У праці С. Сарницького «Опис давньої та нової Польщі»[4] проаналізовані містечка Бучач (відоме як «стародавнього та славного роду Бучацьких колонія»), Брацлав («Замок в якому завжди найміцніша залога наявна на сторожі»), Зиньків («Замок на Поділлі, але занедбаний»), Кам'янець-Подільський, Підгайці, Полонне, Сатанів («майже на шляху, що йде до Кам'янця з Тернополя»), Теребовля, Хмільник («укріплення проти скіфів у напрямку Бугу»), Черняхів, Язловець [35].

У XIX столітті історико-географічні особливості містечок Поділля проаналізовані А. Пшездєцьким у праці «Podole, Wolyń, Ukraina. Obrazy miejsc i szasów», яка за стилістикою є переважно публіцистичного і частково наукового характеру. Серед описаних об'єктів: містечка Маків, Чорнокозинці, Жванець, Устя, Фридровці, Панівці, Ярмолинці, Сатанів, Шаргород, Брацлав, Вінниця. Автор детально аналізує ярмарок у Ярмолинцях, розкриваючи селитебну структуру у вигляді кількох рядів магазинів на ринку, де «гендлюють» переважно євреї. Шаргород охарактеризований як «…містечко убоге, назва якого є історична, початок якого починається від старожитностей. Серед них – замкова башта, той костел святого Флоріана, той пишний колись базиліанський монастир та синагога, збудована на кшталт замку у стилі маврів з Гранади, все то до новішої епохи, до відродження Шаргороду належить» [281, с. 50]. У Вінниці увагу приділено белігеративним ландшафтам (Вінницький, П'ятничанський замки), розкрито історію їх формування та розташування. У працях XX століття П'ятничанський замок аналізують як панський палац (маєток) [261].

У ранньому виданні «Starożytna Polska pod względĺym historycznym, jeograficznym i statystycznym» [290] територія Поділля розглянута в межах Руського, Волинського, Подільського та Брацлавського воєводств. Автори здійснили історико-географічний аналіз понад 160 міст та містечок регіону. Вони використовують дані з люстрацій XVI-XVII століть: історичні, топонімічні (наприклад, другою назвою Тульчина є «Нестервар», яка походить від угорського war – місто та руського Нестер, тобто Дністер) і почасти культурні та географічні особливості. У 2-му виданні автори розширили історичні та етнографічні відомості, наприклад, зазначено про Вінницю: «Багато жидів ціле місто заселило, доми їхні безладно та ущільнено забудовані, щоденно загрожуючи пожежею; вулиці і доми заслані гноєм…» [291, с. 492].

У праці «Geografia albo dokładne opisanie królestw Galicyi i Lodomeryi» (1858) автори у тезовій формі оглядають містечка Галичини [270], серед яких циркули (повіти): Тернопільський, Бережанський, Заліщицький. Переважає описова характеристика селитебних ландшафтів. Зокрема, Тернопіль є містом, розташованим над дуже великим ставом, із замком на березі, зазначені костел та домініканський кляштор.

Першим ілюстрованим джерелом польської етнокультурної спадщини стали праці художника Н. Орди. У 1872-1874 роках він відвідав Поділля і Волинь, замальовуючи пам'ятки архітектури і садово-паркового мистецтва. У 1873-1883 роках опубліковано 260 літографій у 8-ми випусках «Альбому краєвидів губерній»[5] [262] (додаток В). Завдяки літографіям автора можливий аналіз культурних ландшафтів регіону, у першу чергу, садибно-паркових комплексів. Малюнки дозволяють провести порівняльний аналіз ландшафтних комплексів часових зрізів XIX та XXI століть, зазначивши збереженість або зникнення сакральних комплексів (містечка Мурафа, Смотрич, Стрижавка, Сутківці, Чорнокозинці), особливості структури малоповерхового типу (містечка Мурафа, Кам'янець-Подільський, Смотрич, Сутківці, Чорнокозинці, Язлівець, Скала), просторове розташування та збереженість панських маєтків (містечка Антоніни, Михайлівка, Погребище, П'ятничани, Стрижавка, Шпиків). Значну кількість ілюстрацій Н. Орди використав у своїх дослідженнях Р. Афтанази [261].

Окрім Н. Орди, на початку XIX століття об'єкти культурної спадщини регіону в альбомі «Зібрання найгарніших околиць у Галичині» (1837-1838 рр.) замальовує А. Ланге: руїни замку у

---

[4] Повна назва «Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteri et nova. Adiecta est vera et exquisita Russiae inferioris descriptio, juxta revisionem Commissariorum Regiorum et Livoniae juxta Odoporicon exercitus Polonici redeuntis ex Moschovia […] Sarnicius. – Kraków, 1585».

[5] Рисунки культурної спадщини містечок Поділля – у 1-му та 2-му випусках

Збаражі, замок у Теребовлі [263].

Ю. Й. Сіцинський проаналізував історичні умови виникнення, функціонування і занепаду замків Поділля у XII–XVII століттях. У розділі «Пам'ятки історичні» підручника «Географія Галіції» (1876 р.) проаналізовані «місця, заслуговуючі на увагу з погляду на згадку або історичні пам'ятки», зокрема польські маєтки [282].

У 1892 році Л. Фінкель опублікував опис містечка Тернопіль 1672 року [277]. Автор характеризує містечко, його розташування, починаючи від «довгої греблі, яка йде через мочарі…» [277, с. 7], закінчуючи замком, що «…обіймає широкий простір серед міських валів…» [277, с. 12]; згадує описи попередніх дослідників про замок, розташований на північному заході міста, поблизу ставка: «католики мають тут великий кам'яний костел…» [277, с. 6], дає характеристику також етносів містечка (поляків, русинів, євреїв), аналізує типову ландшафтну структуру містечка кінця XIX століття [45]: центральна ринкова площа з єврейськими крамницями, польські та українські квартали, белігеративні (замок) та сакрально-тафальні ландшафти. Л. Фінкель досить детально описує промисловий тип селитебних ландшафтів містечка (підприємства з виробництва пива та муки). У другій частині праці розміщений інвентар міста від 1672 року (замок, католицький костел, власне місто з осадою, ринком, міськими кварталами, передмістя, площа з ратушею, броварні, фільварки, ставок з млинами), що дозволяє проаналізувати ще один хронологічний зріз у розвитку культурних ландшафтів Тернополя.

У 1880 році виходить з друку праця Дж. Антоні, присвячена оборонним замкам Поділля XVI століття [268], у якій описане розташування селитебних та белігеративних ландшафтів містечок Жванець, Панівці, Чорнокозинці, Бар, Могилів, Шаргород. Детальна характеристика замків та прилеглих місцевостей дозволяє зробити висновок про структуру антропогенних ландшафтів південно-східної частини регіону в пізньому середньовіччі.

А. Яблоновський здійснює опис України XVI століття (Поділля і Брацлавщини у IX, X, XI томах, Волині і Поділля у XVIII томі, Червоної Русі у XVII томі), селитебну мережу, виділивши типи «осад» (село, хутір, містечко), аналізує структуру селитебних ландшафтів, сформованих під впливом польської етнокультури [272]. Зроблено спробу систематизувати інформацію про польські замки кінця XIX – початку XX століть. Подібна праця стосується першої половини XVII століття [273], де автор оглядає люстрації Подільського, Брацлавського, Київського та Волинського воєводств. Міста та містечка проаналізовані у фортифікаційній системі регіону: «До системи оборонного краю не менш належать і міста» [273, с. XXI]. У люстраціях містечка висвітлені слабко, значно більшу увагу приділено селам.

Наприкінці XIX століття у працях польських учених Ч. Неймана, М. Грейма, Л. Бялковського є відомості про подільські містечка. На початку XX століття Я. Гіжицьким опублікований «Опис найважливіших місцевостей у Старокостянтинівському повіті на Волині» (1910 р.), з історичними нарисами містечок Старокостянтинів, Теофіополь, Волочиськ, Красилів, описами палацово-садибних комплексів, католицьких храмів. Вивченню селитебних ландшафтів присвячена монографія О. М. Прусевича «Кам'янець-Подільський: історико-топографічний нарис» (1915).

На початку XX століття А. Яблоновським видано «Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej», у якому в масштабі 1 : 200 000 показані міста та села Поділля. На картах чітко видно квартальну структуру селитебних ландшафтів, відмічені сакральні і тафальні об'єкти [264].

У 1926 році А. Чоловським, Б. Янушем видано «Минуле і пам'ятки старовини Тернопільського воєводства» з описом культурної спадщини. Праця містить 160 ілюстрацій і карту історико-культурних пам'яток [267]. У першій чверті XX століття палацово-паркові комплекси розглянуті у працях А. Урбаньського (1928-1929 рр.) [295, 297], де представлений опис маєтків та значна кількість фотографій (понад 400 у серії). Одна з книг серії з 82 ілюстраціями присвячена палацово-парковим комплексам і маєткам Поділля [297]. До цього ж часу можна віднести видання Й. Роллє, в якому розкрито історико-географічну характеристику Кам'янець-Подільського [287], особливу увагу приділено белігеративним ландшафтам міста; збірник статей «Кременець», який дає можливість отримати інформацію про: ландшафти, геологічну будову, флору населення околиць містечка, пам'ятки архітектури Кременця, Вишнівця та Почаєва, гору

Бону (Замкову), історію розвитку містечок, антропогеографію Кременецького повіту [275].

Польські дослідники на початку XX століття видавали путівники, окремі з них стосувались Східної Галичини. У них висвітлювалась історія регіону, особливості заселення, етнічна структура селитебних ландшафтів, аналізувались об'єкти природної та культурної спадщини.

У «Путівнику Галичиною» (1919 р.) описані маршрути «Тернопіль – Копичинці», «Коломия – Заліщики – Чортків» тощо, розміщені фотографії культурних пам'яток з характеристикою їхнього стану. У 1937 році видано путівник Польщею у 4-х томах (2-й том присвячений Східній Галичині). У четвертій частині «Поділля і гірське Надбужжя» проаналізовані туристичні маршрути в межах сучасної Тернопільської області, схарактеризовано структуру міст і містечок, описано культурну спадщину (зокрема, польську), представлена детальна карта Тернополя з об'єктами культурної спадщини [284].

М. Карачківський аналізує камеральні та топографічні описи містечок Поділля XVIII століття, зазначаючи в описі концентричну структуру ландшафту: «Починається кожен опис з докладного змалювання географічного розташування міста, причому детально зазначається, на якій річці розташовано місто, що його оточує – лани, гори, ліси тощо» [110, с. 161]. Автор розкриває фортифікаційну функцію прирічкового розташування містечок, що дозволяло обороняти їх від ворожих нападів. Для досліджуваного періоду наголошено на важливості домінування белігеративних ландшафтних комплексів у структурі селитебних ландшафтів. Крім того, розкриті особливості сакрального, малоповерхового та промислового типів ландшафтів.

У другій половині XX століття видано «Історії резиденцій на давніх кресах Речі Посполитої» Р. Афтанази [261]; Поділлю присвячені: V том (Волинське воєводство), IX том (Подільське воєводство), X том (Брацлавське воєводство). У IX і X томах описано понад 180 містечок, розміщено майже 1000 фотознімків з об'єктами польської культурної спадщини [261]. Р. Афтанази, описуючи садиби, давав їм історичну, архітектурну, культурологічну і паркознавчу оцінку [240].

Передувало виданню «Історії резиденцій на давніх кресах Речі Посполитої» перше видання «Матеріалів до історії резиденцій» у 80-х роках XX століття, що стало надзвичайно цінною джерельною базою для науковців, краєзнавців України та Польщі, оскільки у 10-ти томних працях представлено матеріали про історію давніх маєтків, палаців, садиб, костелів, парків, а також культуру, освіту, генеалогію шляхетських родин у часи Речі Посполитої на давніх теренах України. Цінність праці Романа Афтанази полягає ще і у тому, що крім опрацювання літератури і першоджерел використовувалися й спогади спадкоємців садиб і маєтків, багато з яких після 1917 року живуть у США, Канаді, Австралії, Латинській Америці. Як уже зазначалось, у матеріалах фундаментальної праці Романа Афтанази розповідається про населені пункти (власне колишні резиденції) теперішніх Хмельницької, Житомирської, Вінницької, Волинської, Тернопільської, Рівненської та інших областей України, хоча автор включає до цієї праці описи лише за поділом на воєводства. У IX та X томах зібрано історичні нариси про 97 резиденцій тодішнього Поділля. Видання публікує мапи давнього воєводства Подільського і Речі Посполитої 1771 року, земель східних і північних, з поясненнями до них Станіслава Вавриняка. Близько 500 сучасних знімків, на яких зображено те, що залишилось від садиб в Україні виготовив на прохання Р. Афтанази Член Спілки художників України, член головної ради Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, директор історико-архітектурного комплексу садиби у Самчиках О. Пажимський. У IX томі знаходимо детальні описи садиб та палаців, а також навколишньої природи таких містечок, як Муровані Курилівці, Немия та Шаргород. Кожен опис супроводжується малюнками, фотографіями чи дереворитами. Часто поєднані відомості про сучасний та минулий стан резиденцій. У X томі польський учений характеризує Бершадь, Черепашинці, Чернятин, Джурин, Якушинці, Ямпіль, Янів, Немирів, Носківці, Ободівку, Печеру, П'ятничани, Погребище, Стару Прилуку, Рахни Лісові, Скалу, Стрижавку, Шпиків, Тульчин, Тиврів, Вороновицю та Завадівку [240].

Серед науковців, які у другій половині XX століття провели архітектурно-археологічне дослідження замкових комплексів Поділля, – О. А. Пламеницька (Кам'янець-Подільський,

Сутківці) [190, 191], Є. І. Лопушинська (Меджибіж) [93]. З середини 80-х років XX століття дендрологічні особливості польських маєтків Хмельницької області вивчали В. М. Черняк, Л. П. Казімірова [106]. Наприкінці XX століття вивченням історичних і культурологічних аспектів функціонування садово-паркових комплексів займались Р. Афтанази [10], О. М. Пажимський [175, 177, 178], Б. О. Пажимський [173, 174]; історією формування містечок під впливом польської етнокультури – Л. Т. Олівінський [163]. У 1993 році проведено конференцію щодо проблем охорони фортифікаційних споруд України, окремі матеріали конференції стосуються території Поділля [49].

На початку XXI століття з'являються дослідження польських маєтків і палацово-паркових комплексів, замків та фортець [52, 135, 208]. О. Я. Мацюк розробив туристично-краєзнавчі маршрути, пов'язані з польськими белігеративними ландшафтами [146]. Частину праць присвячено історико-географічному аналізу формування містечок Поділля, сформованих переважно під впливом польської етнокультури [86, 189]. Вивченню ландшафтів містечок України, у т. ч. й Поділля, присвячені праці О. Ю. Дмитрука [82, 83], Я. Б. Олійника [165, 166], В. В. Стецюка [165]. Замки, палаци та описи містечок регіону охарактеризовані Т. Ю. Холковською [242], географічний опис Кам'янець-Подільського – Т. Ю. Михайленко [278].

Історія формування Антонінського палацово-паркового комплексу Хмельницької області і проблеми його відтворення й охорони проаналізовані Б. О. Пажимським [174], О. М. Пажимським [176]. На початку XXI століття польські палацово-паркові ландшафтні комплекси розглядалися в працях краєзнавців та істориків О. М. Кльоца [114], Г. Г. Кондрової [118]. Дослідженню домініканської культурної спадщини Поділля, Брацлавщини і Галичини присвячена праця Н. О. Урсу [231]. Вивченням польських містечкових ландшафтів займався В. М. Воловик [45].

Історія пізнання польських сільських етнокультурних ландшафтів. Наприкінці XIX – початку XX століть опубліковані праці про маєтки Подільської губернії [167, 169], в яких проаналізовано структуру садиби і фільварку, розглянуто ґрунтовий покрив та сільськогосподарське використання таких садиб: фільварок Загребельного поблизу села Корделівка; садиби у селах Голяки, Шершні, Сутиски, Тиврів графа П. О. Гейдена; у селі Жуківці – Марилін Гаштольда-Букраби; у селі Плоске – В. І. Шашкевича; у селі Лучинці – В. К. Ренгарта, Голозубинецького В.В., Скибневського; у містечку Шпиків – М. П. Балашева. Ц. Нейман аналізує периферійну ресурсну зону маєтку О. Кохановського та Ф. Стрижевського [159]. При огляді господарського стану Барського староства М. С. Грушевський описав основні риси фільваркової системи господарювання [60].

У статтях 1958-1961 років В. Маркіна розглянула фільваркове господарство Правобережної України. Об'єктом дослідження автора були маєтки Потоцьких і Чарторийських (з них – 7 маєтків у Подільському воєводстві). В. А. Серчик у 1965 році опублікував докторську дисертацію про магнатське господарство в Подільському воєводстві XVIII століття. Садиби та палацово-паркові ландшафти детально описані польським дослідником Р. Афтанази [261]. У працях істориків розглянуті передумови появи, шляхи формування та розвиток фільварків [15].

На початку XXI століття вивченню етнокультурних ландшафтів садиб та фільварків Поділля присвячено праці українських і польських істориків та краєзнавців: В. Б. Атаманенка [6], І. О. Ворончука [47], Ю. В. Овсінського [162], Н. С. Соснової [218]. Історія формування палацово-паркових комплексів Хмельницької області під впливом польської етнокультури висвітлена у праці Б. О. Пажимського [173]; садиб Деражянського району Хмельницької області [92]; садибні комплекси Подільської Волині [177], з описами сіл Ілляшівка, Ладига, Новоселиця, Антоніни. Історико-географічний опис с. Криївка Тернопільської області здійснено місцевими краєзнавцями [144]. Методику краєзнавчого вивчення сіл Хмельницької області запропонував І. Рибак [202].

Додаток Б

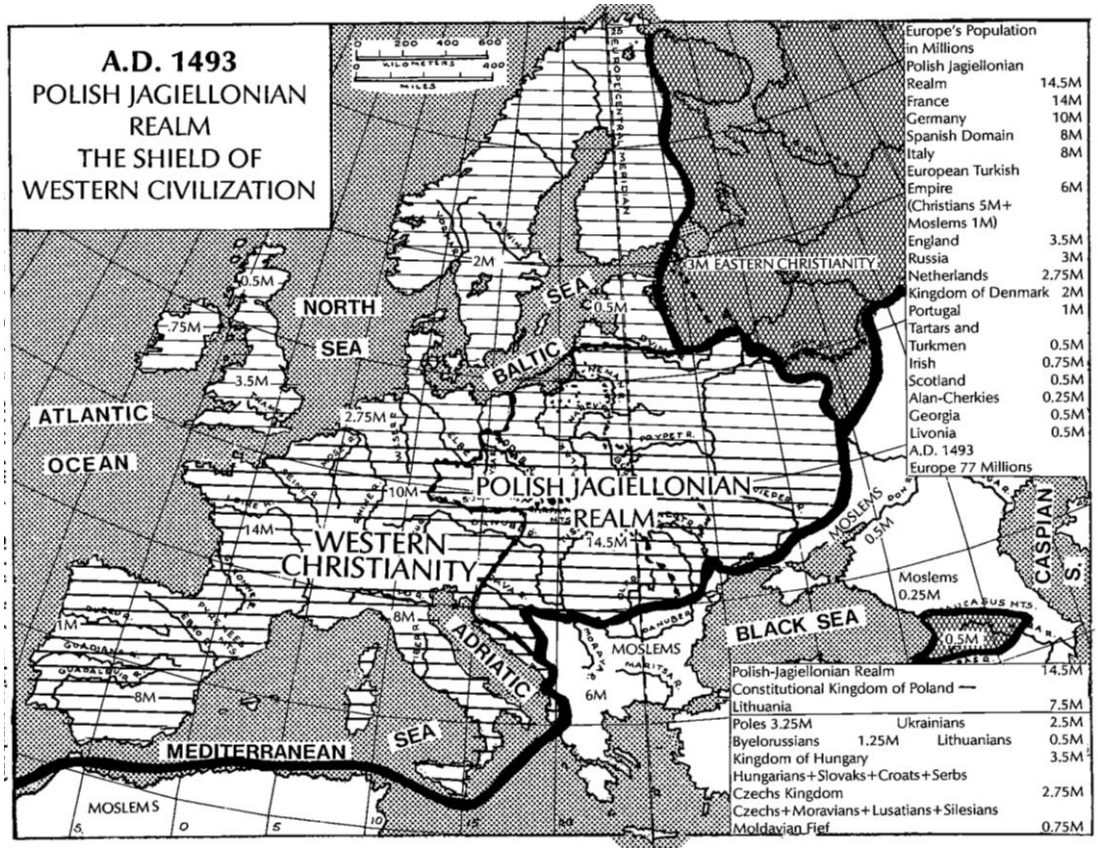

Рис. Б1. Ягеллонське королівство у складі Європи (1493 р.) [283]

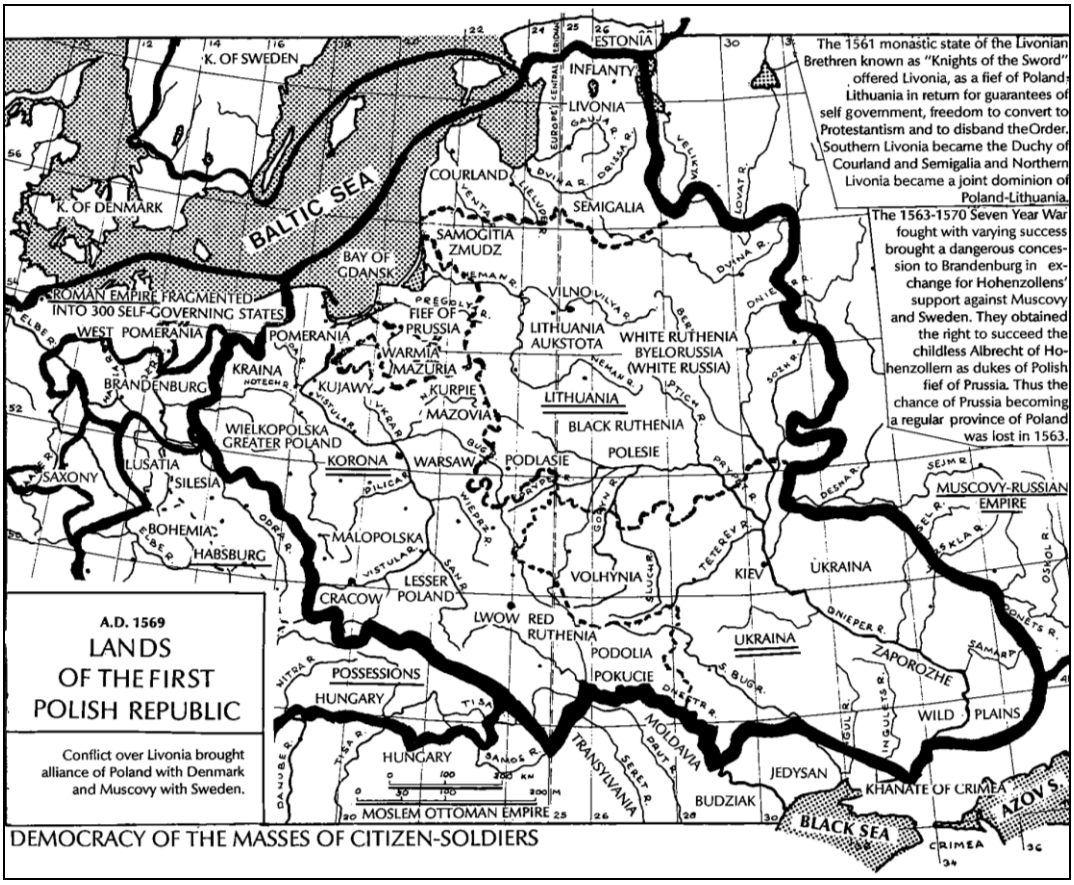

Рис. Б2. Територія Польщі (1569 р.) [283]

Рис. Б3. Поширення поляків у Західній Україні у 1937 році [7, с. 10]

Додаток В

Малюнки містечок Поділля Наполеона Орди [262]

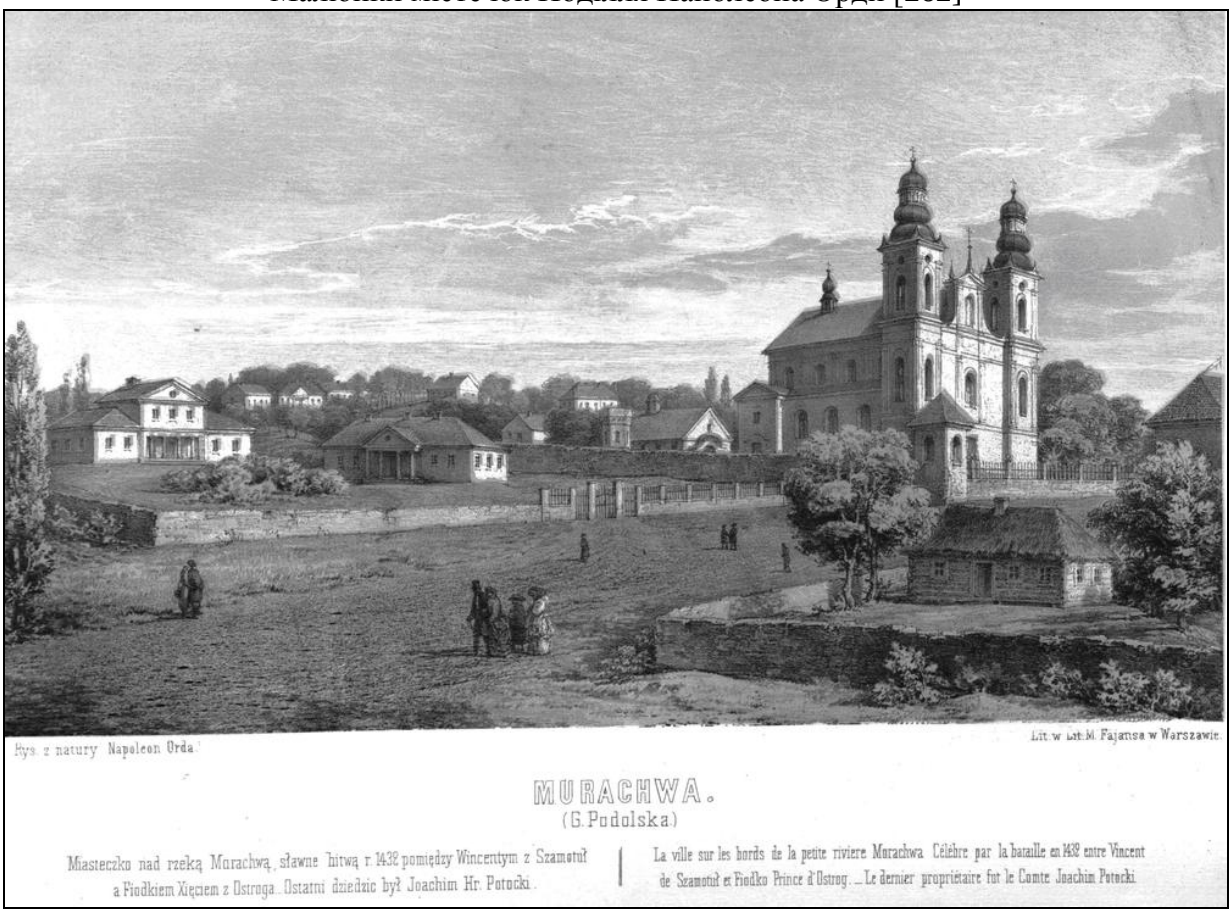

Містечко Мурафа

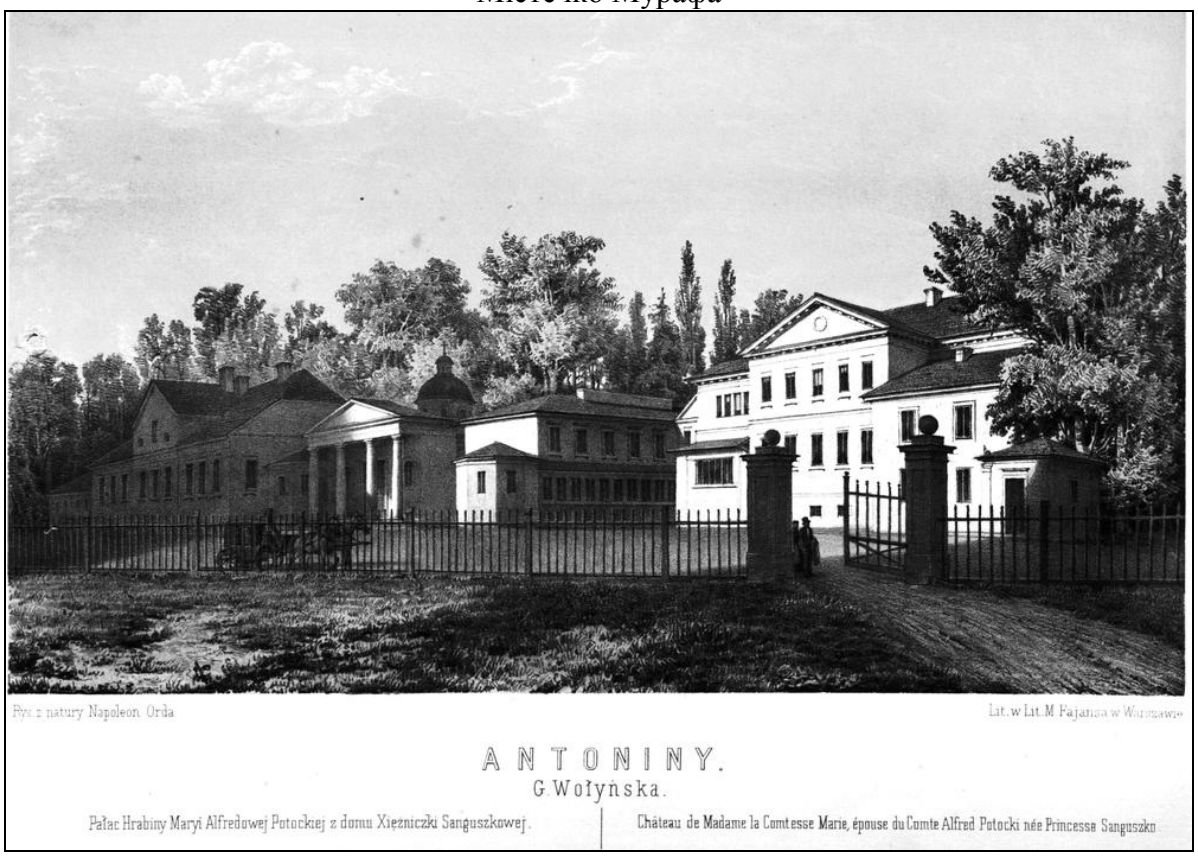

Містечко Антоніни, палац Потоцьких

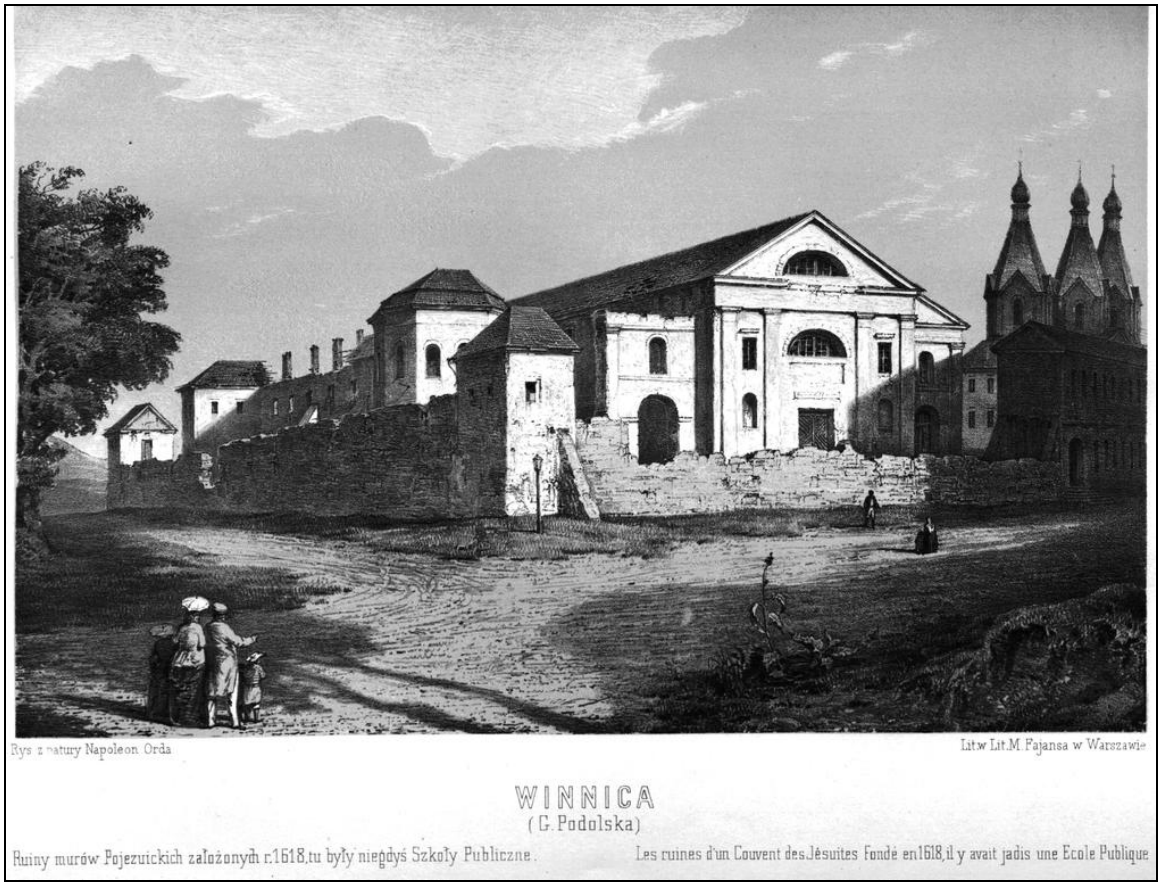

Містечко Вінниця, руїни Мурів

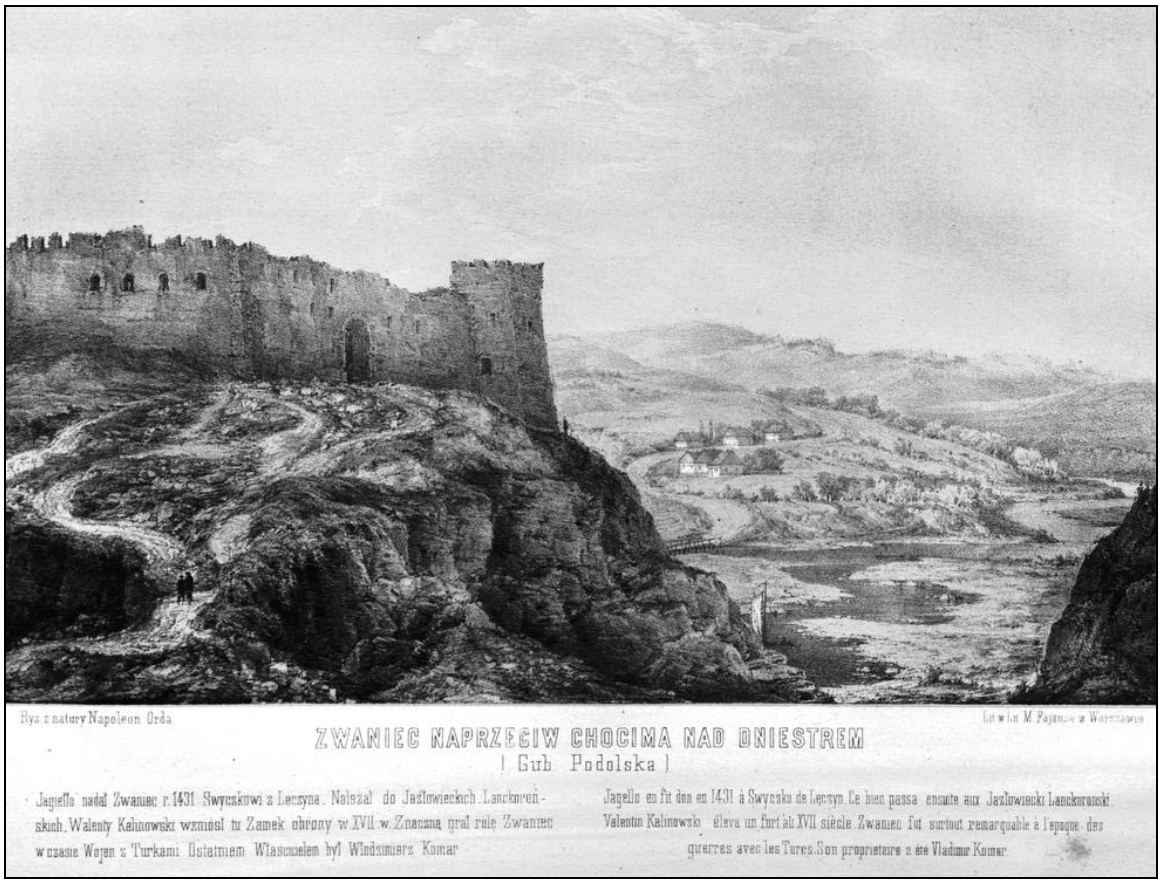

Місто Кам’янець-Подільський

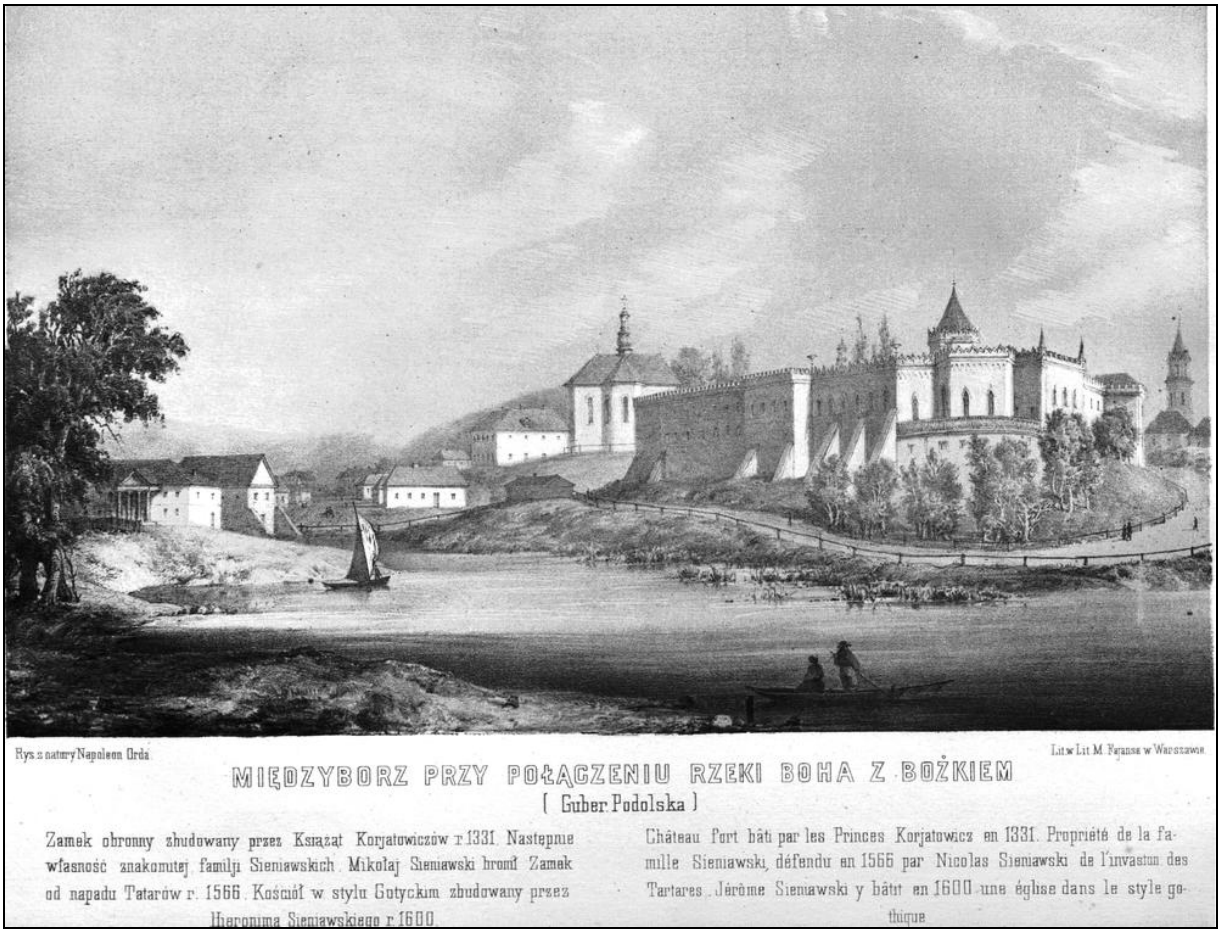

Містечко Меджибіж, оборонний замок

Містечко Михайлівка, палац Маковецьких

Містечко Погребище, палац Адама Ржевуського

Село П’ятничани (передмістя Вінниці), палац Грохольських

Містечко Смотрич, будівля костелу

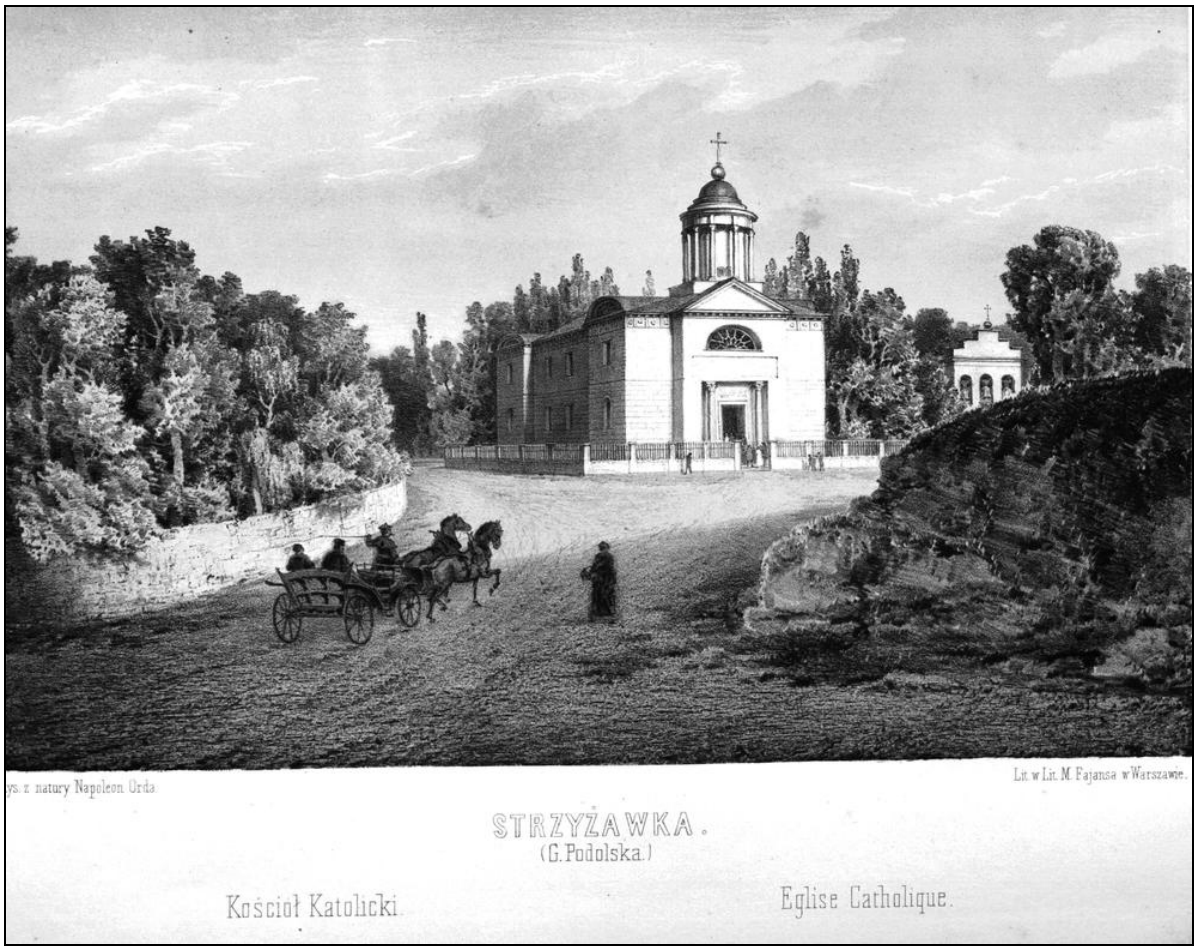

Містечко Стрижавка, будівля костелу

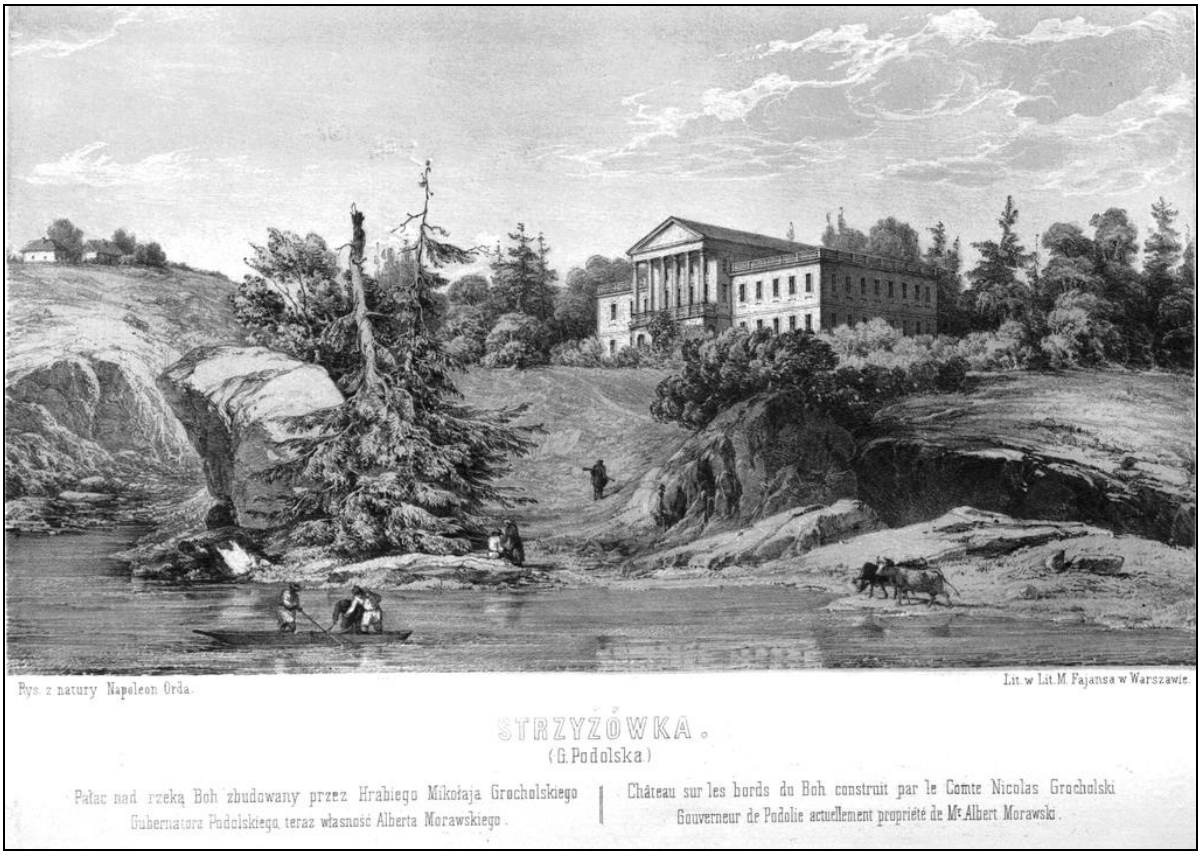

Містечко Стрижавка, палац Грохольського

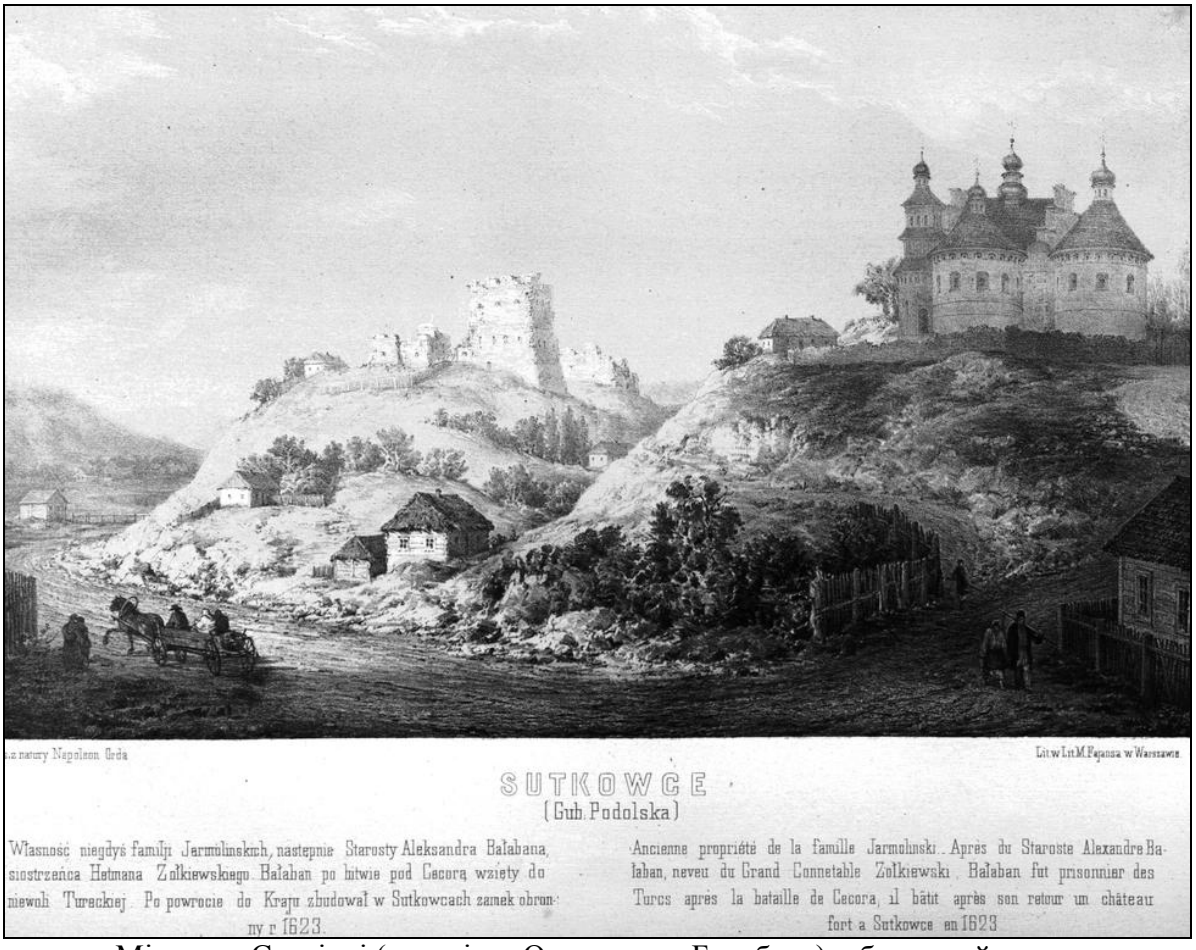

Містечко Сутківці (власність Олександра Балабана), оборонний замок

Додаток Г

Додаток Г1. Фрагмент плану земель Зарудинецького фольварку Брацлавського повіту (1840 р.) [79]

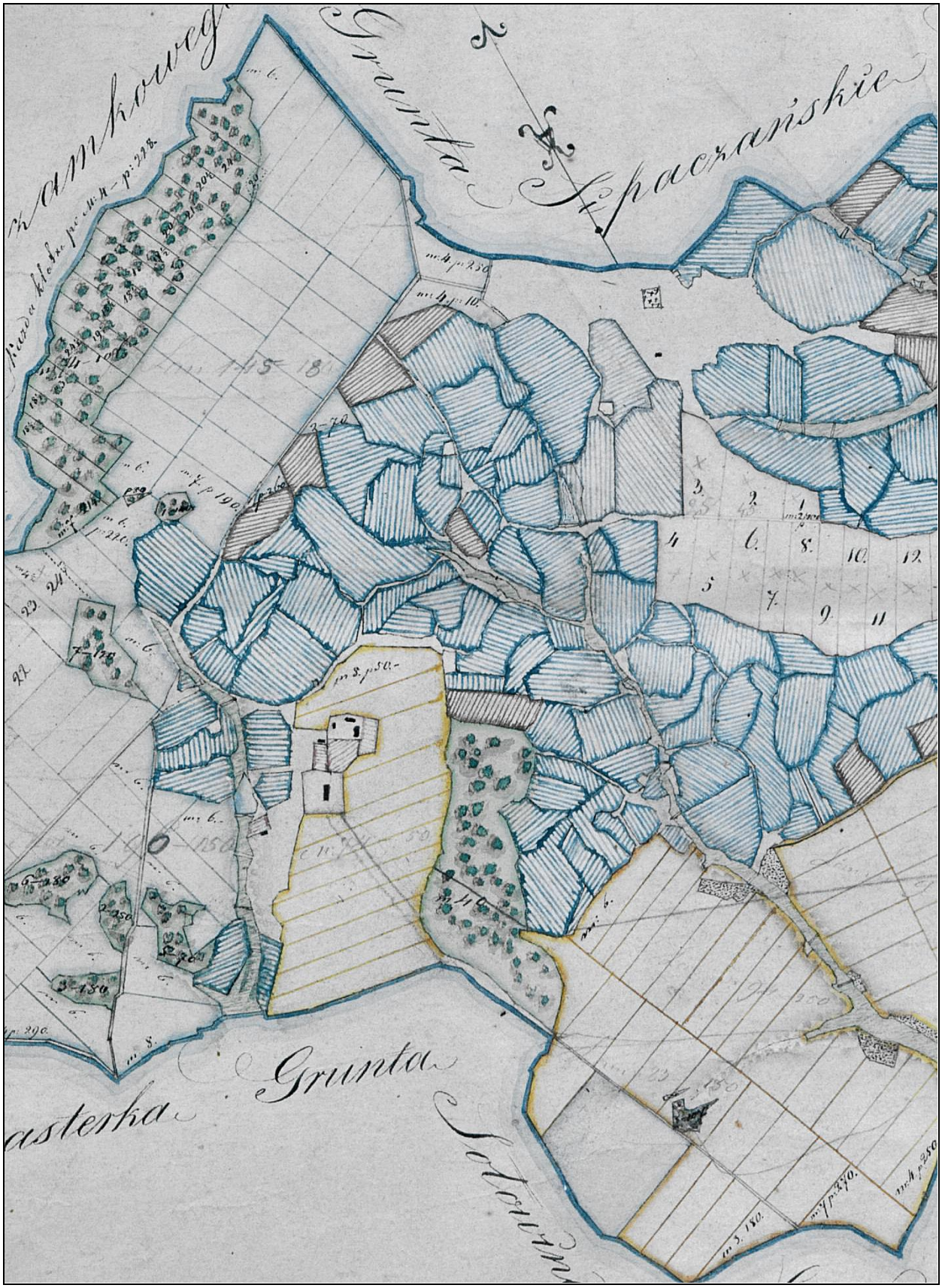

Додаток Г2. Фрагмент плану земель Рачанського фольварку Брацлавського повіту (1840 р.) [81]

Додаток Г3. Фрагмент плану земель Гуньського фольварку Брацлавського повіту (1840 р.) [78]

Додаток Г4. Фрагмент плану земель Лучанського фольварку с. Луки Брацлавського повіту (1845 р.) [80]

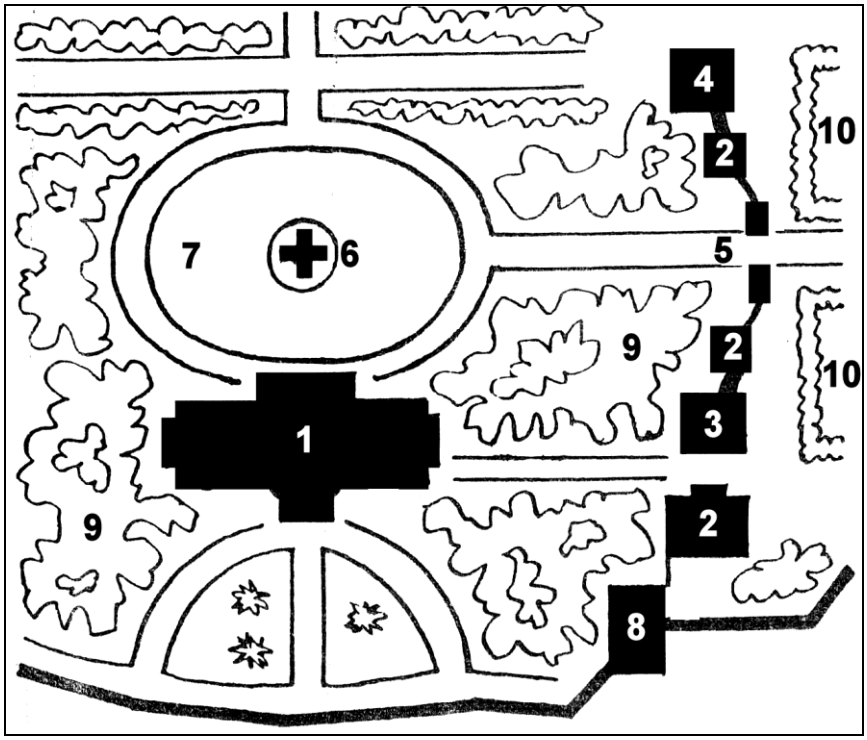

Додаток Г5. Садиба Самчики. План (фрагмент) [177]:
1 – палац, 2 – офіцини, 3 – павільйон у східному стилі, 4 – каплиця (зруйнована), 5 – брама кінця XVIII ст., 6 – фонтан, 7 – партер, 8 – контора, 9 – пейзажний парк, 10 – терен регулярного парку.

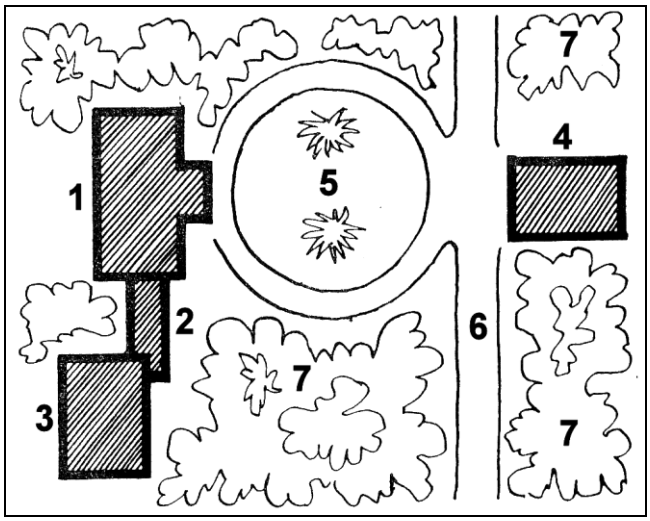

Додаток Г6. Садиба Новоселиця. План (фрагмент) [177]:
1 – палац, 2 – галерея, 3 – офіцина, 4 – оранжерея, 5 – партер (травник), 6 – центральна алея, 7 – пейзажний парк.

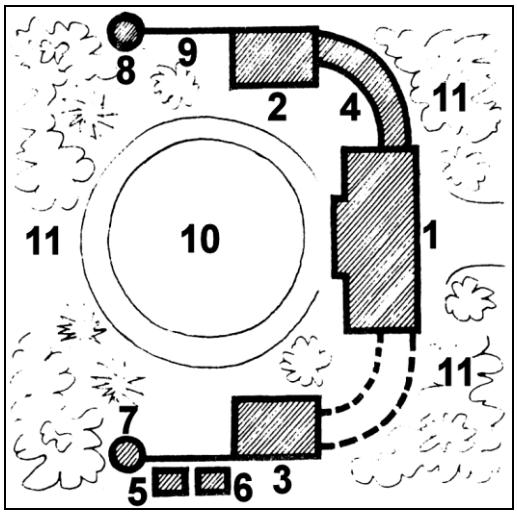

Додаток Г7. Садиба Ладиги. План (фрагмент) [177]:
1 – палац, 2, 3 – офіцина, 4 – галерея, 5 – комора («ламус»), 6 – дровітня, 7 – голубник, 8 – водонапірна башта, 9 – стінка, 10 – партер (травник), 11 – пейзажний парк.

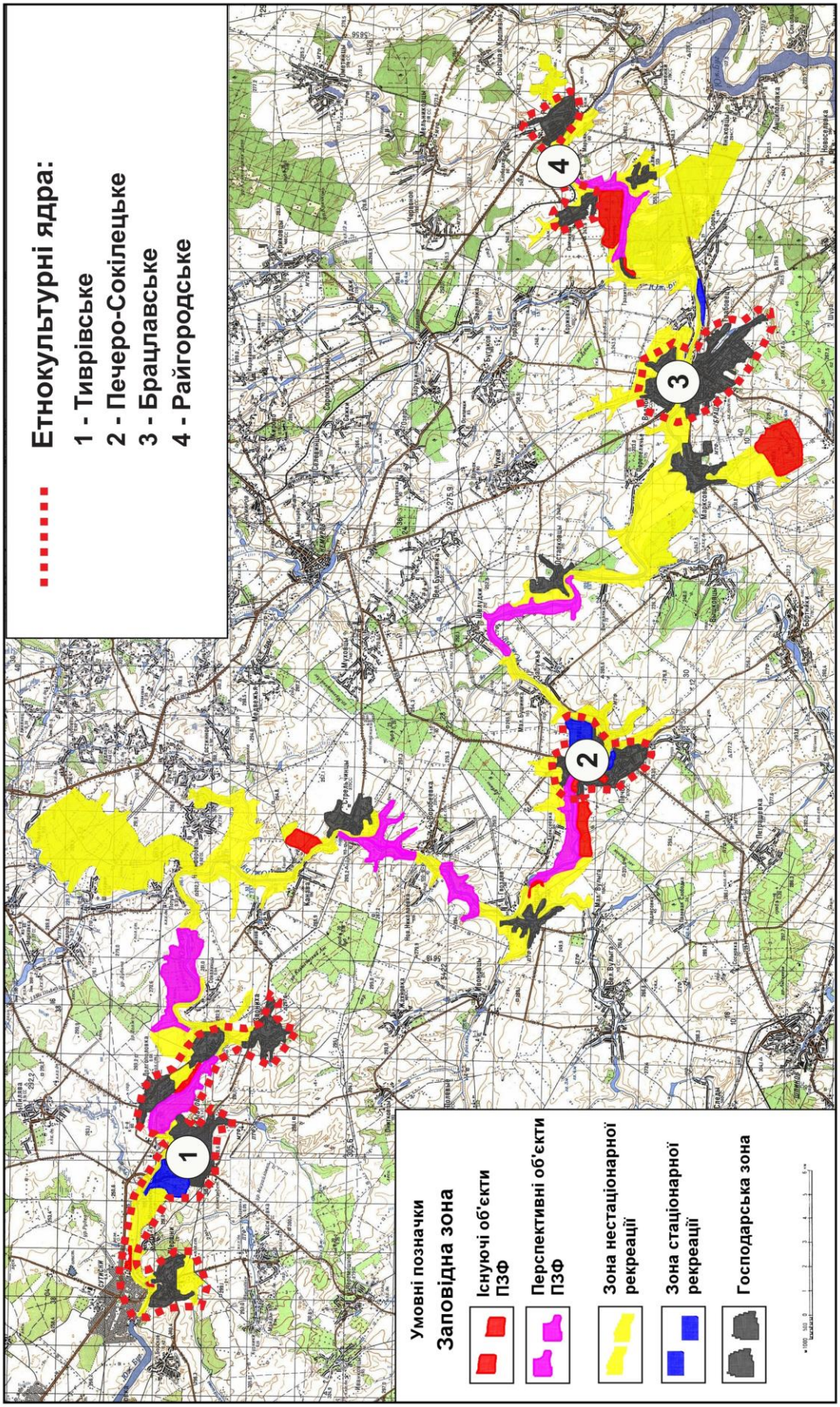

Додаток Г.7. Проектований регіональний ландшафтний парк «Середнє Побужжя» [45, з доп. автора]

Додаток Д

Додаток Д.1.

Містечко Тиврів

Додаток Д.1.1. Костел, авторське фото, 2007 р.

Додаток Д.1.2. Костел, авторське фото,2015 р.

Додаток Д.1.3. Палац, фронтальна частина, авторське фото, 2014 р.

Додаток Д.1.4. Палац, вид з тилу, авторське фото, 2014 р.

Додаток Д.1.5. Вхідна брама палацу, авторське фото, 2014 р.

Додаток Д.1.6. Парковий ландшафт з видом на стадіон, авторське фото, 2014 р.

Додаток Д.2

Містечко Іванів (Янів)

Додаток Д.2.1. Палац, фронтальна сторона, авторське фото, 2015 р.

Додаток Д.2.2. Палац, тильна сторона, авторське фото, 2015 р.

Додаток Д.2.3. Вежа замку, авторське фото, 2015 р.

Додаток Д.2.4. Парковий ландшафт, авторське фото, 2015 р.

Додаток Д.2.5. Костел, авторське фото, 2015 р.

Додаток Д.2.6. Польське кладовище, зруйнований склеп, авторське фото, 2015 р.

Додаток Д.3

Містечко Браїлів

Додаток Д.3.1. Палац, фасад, авторське фото, 2014 р.

Додаток Д.3.2. Парковий ландшафт зі ставками, авторське фото, 2014 р.

Додаток Д.3.3. Костел, авторське фото, 2014 р.

Додаток Д.3.4. Костел-каплиця на польському кладовищі, авторське фото, 2014 р.

Додаток Д.3.5. Польський склеп початку XX сторіччя, авторське фото,2014 р.

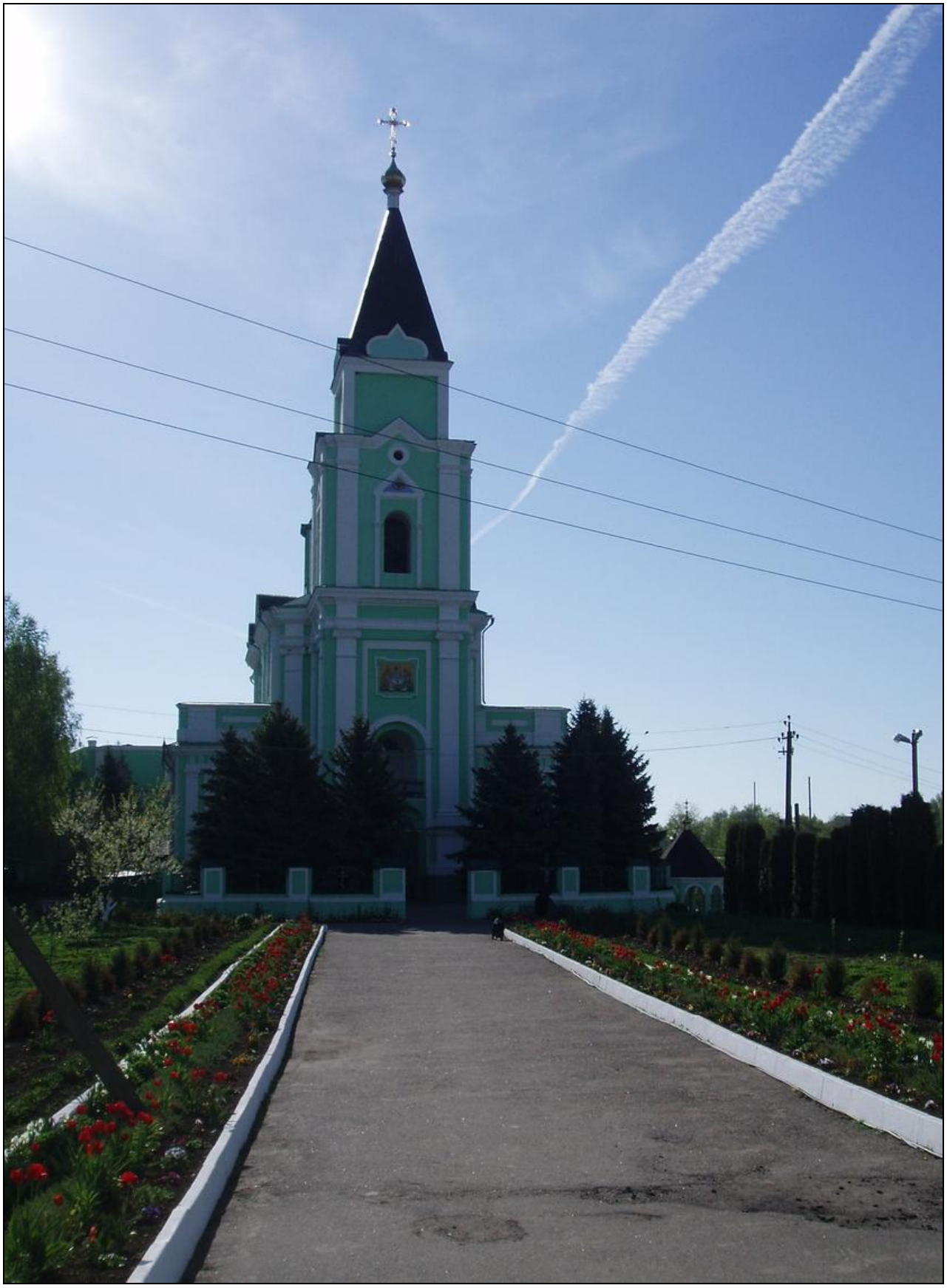

Додаток Д.3.6. Свято-Преображенський монастир, авторське фото, 2014 р.

Додаток Д.3.7. Орні землі та городи поблизу монастиря, авторське фото,2014 р.

Додаток Д.3.8. Монастирський цвинтар, авторське фото, 2014 р.

Додаток Е

Об’єкти польської етнокультурної спадщини у селах і містечках Поділля

№	Розташування	Назва пам’ятки	Історична довідка, право володіння	Характеристика	Сучасний стан	Стан заповідання (охоронний номер)
Вінницька область						
Міста та містечка						
1.	Бар	Барський замок	Збудований у 1538-1540 рр. за наказом Бони Сфорца д’Арагон. На поч. XVII ст. знаходився у володінні Станіслава Конєцпольського.	Спочатку був дерев’яний, у 30-х рр. XVII ст. Г. Боплан спорудив кам’яний замок. Стіни подвійні, з прошарком ґрунту, п’ять двоярусних дерев’яних башт.	Руїни старих фортечних стін на території міського парку.	960-Н
		Костел Св. Анни	Відомий з 1598 р.	Стиль неоготики	Добре зберігся	Немає
		Монастир Покрови	Заснований у 1616 р., дзвіниця з’явилась у 1908 р.	До пожежі у 70-рр. XVIII ст. – дерев’яний, з 1787 р. – кам’яний. Будинок без куполів та башт.	Добре зберігся	Комплекс пам’яток 62
2.	Браїлів (Жмеринський район)	Палац	Збудований у першій пол. XIX ст. До 1868 р. належав Феліціану Юковському.	Перебудований родиною фон Мекк. Двоповерховий палац у стилі неокласицизму. Збереглась частина парку XIX ст.	Добре збережений. У приміщенні – загальноосвітня школа.	Комплекс пам’яток 69-М
		Костел Пресвятої Трійці	Збудований у 1767–1778 рр.	Цегляний, тринефний собор. Споруда у стилі бароко	Добре збережений. З 90-х років повернений римо-католицькій церкві.	70-М
3.	Буша (Ямпільський район)	Башта фортеці	Збудована у XVII ст. Замойськими.	Одна з 6 веж колишнього замку. Кам’яна, чотирикутна, двоярусна, завершена шатром. Мала пороховий льох.	Стан нормальний. Використовується як туристичний об’єкт.	1004-Н
		Старий цвинтар з пам’ятниками	XVIII-XIX ст.	Латинські прямі хрести, «мальтійські» хрести, а – деякі незвичні: високий рівнобедрений трикутник з круглим навершником — «головою» і поперечними раменами — «рукою». Зустрічаються також могили з круглими хрестами, вставленими в основу монумента.	Стан задовільний. Входить до складу історико-ландшафтного парку. Використовується як туристичний об’єкт.	247/2-М
4.	Вінниця	Вінницькі мури	До складу входять: Спасо-Преображенський кафедральний собор, Єзуїтський монастир.	У соборі – діюча церква, у монастирі – державний обласний архів.	Стан відмінний, за виключенням стін, що прилягать до вул. Мури та Монастирська	Комплекс пам’яток 54-Н
		Домініканський монастир	Збудований у 1624 р. Входив до складу оборонного комплексу Мури.	Спочатку споруди монастиря були дерев’яними, а з 1760 р. – цегляний костел.	Зараз розташований православний Преображенський собор. Стан: відмінний	Комплекс пам’яток 55-Н

		Єзуїтський монастир	Збудований у 1610-1617 рр.	Входив до складу оборонного комплексу Мури.	Проведено капітальний ремонт. У приміщеннях розташовані: Вінницький державний обласний архів і Вінницький обласний краєзнавчий музей.	54-Н
		Монастир капуцинів	Збудований у 1745-1761 р. Заснований Л. Каліновським.	Збудований у стилі тосканського бароко. У комплекс входить костьол капуцинів-францисканців та келії монастиря.	Стан добрий. Будівлю повністю відреставровано. Використовується за призначенням.	333-М
		П'ятничанський замок (садиба у П'ятничанах)	Згадується у 1543 р. Власники – родина Грохольських.	Головний корпус – квадратний двоповерховий будинок. Розташований у межах П'ятничанського парку, створеного у другій половині XIX столітті, площа – 32 га.	Стан задовільний, потребує реставрації, парк – упорядкування. У палаці – гуртожиток.	Комплекс пам'яток 958-Н
5.	Вороновиця (Вінницький район)	Храм Архангела Михаїла	Збудований у 1793 р. М. Грохольським.	Розташований у центрі містечка, діючий костьол.	Стан нормальний.	42-М
		Палац	Збудований у 1770-1777 рр., власник – М. Грохольський.	Складається з палацу, господарського корпусу, погребу та водонапірної башти.	Потребує реставрації у першу чергу. У приміщенні палацу музей авіації та космонавтики. Частково зберігся парк (каштан, ялина, біла акація, сосна звичайна).	Комплекс пам'яток 74-Н
6.	Гнівань (Тиврівський район)	Костел	Збудований у 1906 р. поміщиком Я.Барановським та К.Ярошинською.	Храм у неоготичному стилі. Всередині є вирізані на дереві біблейські сцени.	Стан нормальний, використовується за призначенням.	175-М
7.	Дашів (Іллінецький район)	Палац	Збудований у 1887 р. Власник – В. Потоцький.	Одноповерхова споруда у стилі пізнього класицизму, з прилеглим парком, двоповерхові стайні, одноповерхові флігелі біля головного корпусу.	Стан задовільний, збереглась частина палацу і західна частина парку. Колишній технікум.	964-Н
8.	Жмеринка	Костел Св. Олексія	Збудований у 1910 р. на кошти Жмеринської католицької громади.	Будівля у стилі неоготики.	Стан нормальний, використовується за Призначенням.	68-М
9.	Іванів (Янів) (Калинівський район)	Палац	Збудований на місці замку кінця XVI ст., у XIX ст. належав Холоневським.	До нашого часу збереглися три квадратні вежі та палац, виконаний у бароковому стилі. Від замку залишились товсті стіни у нижній частині (180 см), глибокі ніші вікон і дверей.	Стан задовільний. У приміщенні знаходиться школа-інтернат.	10-М
		Парк	Сформований у XIX ст..	Розташований у межах тераси, зберігся частково.	Потребує відновлення.	Немає
		Монастир бернардинців	Збудований у 1780 р. на кошти С. Холоневської.	До комплексу входять костел, келії монастиря. Збудований на стику стилів бароко і класицизм. Будівля монастиря обкладена плиткою у радянський час.	Стан занедбаний. Потрібна реставрація.	82-М
		Кладовище	Початок XX століття	Є кілька напівзруйнованих склепів початку XX століття.	Стан занедбаний.	Немає

10.	Літин	Костел Марії Сніжної	Збудований у 1856 р.	Спочатку споруда була дерев'яною, потім перебудована на цегляну. З двома цегляними баштами.	Стан нормальний, використовується за призначенням.	Немає
11.	Межирів (Жмеринський район)	Костел Вознесіння	Збудований у 1784 р., діяв до 1945 р.		Стан задовільний, будівля напівзруйнована.	Немає
12.	Могилів-Подільський	Будинок Потоцьких	Збудований у XVIII ст.	Двоповерховий палац, збудований у класичному стилі в XVIII – XIX ст.	Стан нормальний.	
13.	Мурафа (Шаргородський район)	Костел Непорочного Зачаття діви Марії	Заснований у 1627 р., після руйнування відбудований у 1786–1791 рр. І.К. Потоцьким.	У стилі бароко. Планово-просторова структура будівлі вирішена в традиційних формах двобаштових базилік.	Стан нормальний. Використовується за призначенням.	999-Н
14.	Мурованні Курилівці	Палац родини Комарів	Збудований у 1805 р.	Розташований на території ландшафтного парку, закладеного Д. Міклером у XVIII столітті (до комплексу входять палац, флігелі, арсенал, мури, міст і парк).	Стан нормальний, у приміщенні палацу – школа-інтернат.	Пам'ятка архітектури національного значення
15.	Немирів	Палац Потоцьких	Збудований у 1894-1917 рр. архітекторами Г. Грінером, Е. Крамаржем.	Двоповерхова будівля у стилі неокласицизму. Розташований на території ландшафтного парку (86 га). Територія характеризується м'яко вираженим рельєфом з пологим схилом у бік ставка.	Стан нормальний, у приміщенні палацу – корпус санаторію «Авангард».	Комплекс пам'яток 73-Н
		Електростанція і млин (Брацлавський млин)	Проект чеського архітектора І. Стібрала, який працював у Немирові за запрошенням княгині Щербатової.	Будівля має форми модернізованого центральноєвропейського бароко.	До недавнього часу електростанція залишалась діючою. Планується реконструкція і створення готельно-ресторанного комплексу.	977-Н
		Костел Св. Йосипа Обручника	Збудований на кошти С. Потоцького у 1805-1830 рр.	Будівля має дві башти-дзвіниці. Збудована у стилі класицизм.	Будівлю реконструйовано. Стан відмінний, використовується за призначенням.	Немає
16.	Ободівка (Тростянецький район)	Палацово-парковий ансамбль садиби Собанських	Будувався з 1800 по 1890 рр. родиною Собанських.	Палац складається з чотирьох частин, побудованих у різні періоди часу, вони з`єднані один з одним і утворюють органічний ансамбль. Будинок з баштою в стилі романтизм, двох`ярусна галерея з чотириярусною вежею, відкрита тераса біля парадного входу. Парк мав площу 17 га.	Стан незадовільний. Палац в аварійному стані. Потребує реконструкції.	181-М
17.	Стара Прилука (Липовецький район)	Староприлуцький палац	Збудований на поч. XVIII ст. О. Борецьким. Перебудований Ч. Здиховським у II пол. XIX ст.	Палац є вишуканим зразком необарокового стилю в палацовій архітектурі. Гарно прикрашений ліпниною та елементами декору.	Стан задовільний. Потребує реставрації. У палаці знаходиться школа-інтернат.	966-Н
18.	Тиврів	Домініканський кляштор	Збудований у 1569 р.	Цегляна двоповерхова будівля.	Стан незадовільний. Розпочато капітальний ремонт.	Немає
		Садиба	Побудована на початку	Палац, брама і парк. Двоповерхове приміщення палацу побудоване в класичному стилі.	Стан нормальний. У будівлі	173-М

		Ярошинських	XVII ст.	Парковий фасад будівлі, що зберігся, має риси пізнього бароко.	знаходиться ліцей-інтернат поглибленої підготовки в галузі науки.	
		Гідро-електростанція	Млин, перебудований у 1907 р.	Одноповерхова цегляна споруда, розташована на березі річки Південний Буг.	Стан задовільний, потребує капітального ремонту. Використовується за призначенням.	Немає
19.	Тульчин	Палац (комплекс старого палацу)	Збудований у 1757 р. архітектором Лакруа.	У стилі раннього класицизму. Крім палацу входить театр (перебудований), манеж, конюшні (не збереглись), турецька баня, оранжерея, службові приміщення. Біля палацу був парк, створений у 80-і роки XVIII ст. (не зберігся).	У 1975 р. здійснювались реставраційні роботи. У приміщенні – училище культури.	59-Н
		Палац малий (новий)	Збудований у 1782 р.	У стилі раннього класицизму, цегляний, двоповерховий.	Зараз у приміщенні – тульчинський технікум БНАУ.	58-Н
		Домініканський костел	Збудований у 1780 р., перебудований у 1874 р.	Цегляний костел у стилі раннього класицизму.	Після 1831 р. перебудований у православному стилі. Зараз – Кафедральний собор Різдва Христова	992-Н
20.	Хмільник	Костел Іоанна Предтечі	Збудований у 1603 р.	У стилі бароко. В плані – чотирьохстовпна базиліка. Бічні нефи перекриті хрестовими склепіннями, головний неф – напівциркульними з розпалубками. В оформленні інтер'єру використаний тосканський ордер. На стінах – олійний живопис XX ст.	Стан нормальний, функціонує, використовується за призначенням.	995-Н
21.	Шаргород	Замок	Кінець XVI ст. Фундатор Ян Замойський.	Зберіг головні частини первісного розпланування, підпорну стіну з півдня і сходу, кутову квадратну вежу на 2 яруси. В західній частині замкового двору - кам'яниця 16 століття, єдина збережена на теренах України. Сучасний дах - чотирискатний, склепіння - напівциркульні і хрещаті. Первісне розпланування XVI ст. збереглося повністю.	Решітки мурів, зміцнених контрфорсами, вціліла перебудована башта. Потребує капітального ремонту	998-Н
		Костел Флоріана Шарого	Базиліка зведена у 1595 р. на кошти Яна Замойського. Відбудована у XVIII ст.	Будівлю зведено з мурованого пісковику та каменю в стилі бароко. У плані це тринефна чотиристопна базиліка. Головний фасад увінчаний барочним фронтоном. Головний вхід вирішений у вигляді трьохпролітної арки, також прикрашеної барочним фронтоном.	У нормальному стані. Використовується за призначенням.	66-Н
22.	Шпиків	Замок	Збудований у 1760 р.	З урахуванням особливостей рельєфу палацові будівлі одно-двоповерхові.	Вціліла тільки кутова башта. У незадовільному стані.	196 М
		Цукровий завод	Збудований у 1844 р. В. Городецьким.		У 2008 році повністю розібраний. Залишились тільки труби.	Немає
Села						
23.	Андрушівка (Погребищансь-кий район)	Палац	Збудований у 1780 р. М. Якубовським. Перебудований М. Тишкевичем.	Палац у стилі класицизм, асиметричної форми, основні об'єми східної старої частини палацу розділені пілястрами іонічного ордеру, на рівні другого поверху зроблені декоративні ніші з наличниками.	Стан занедбаний. Будівля руйнується та грабується місцевими мешканцями.	979-Н
24.	Антопіль	Палац і парк	Збудований бл. 1830 р. Я.А.	Палац є типовим зразком класицизму, головний фасад прикрашений чотирьохколонним	Добре збережений. В будівлі	984-Н

	(Томашпільський район)		Четвертинським.	портиком іонійського ордеру. Всередині частково збереглися елементи інтер'єру. Також збереглись господарський будинок, брама і парк.	знаходиться психоневрологічний диспансер.	
25.	Маньківці (Барський район)	Костел	Збудований у 1789 р.	Будівля у стилі раннього класицизму.	Стан задовільний, будівля напівзруйнована.	41-М
26.	Нападівка (Липовецький район)	Садиба Ланге	Збудований у II пол. XVIII ст. В. Прилуцьким, перебудований Ю. Струтинським.	Головний фасад прямокутного в плані палацу оснащений портиком, що підтримується шістьма колонами і прикрашений ліпниною. З боку парку є ще один портик з вісьмома колонами і трикутним фронтоном.	Стан занедбаний. Будівля руйнується. Добре збереглися ворота, флігель, частина парку і палац.	71
27.	Озаринці (Могилів-Подільський район)	Фортеця	Збудована у 1657 р.	План Озаринецької фортеці був прямокутним. Вся площа фортеці була обнесена кам'яними стінами, зі східної і північної сторін вздовж стін були муровані будинки. Під східним будинком знаходились льохи.	Руїни фортеці, збереглися сліди валів та дві башти-каземати. Одна використовується під сміттєзвалище, у другій – зберігається сіно.	970-Н
		Костел Відвідання Єлисавети Пресвятою Дівою Марією	Збудований у 1741 р. поміщиками Дзедушицькими.	Базиліка з шестиколонним портиком.	Стан нормальний, використовується за призначенням.	Немає
28.	Печера (Тульчинський район)	Палац Потоцьких	Збудований Яном Свейковським за зразком тульчинського палацу.	Двоповерхова будівля палацу паладіанської архітектури, розташована у ландшафтному парку. Парк засновано в кінці XVII ст.	Стан задовільний, у будівлі розташована лікарня. Правий флігель та переходи до обох флігелів відсутні.	Пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення
		Каплиця (костел-мавзолей)	Збудований у 1904 р.	Мавзолей є каплицею, що має в плані латинський хрест.	Стан нормальний, використовується за призначенням.	16-Вн
29.	Селище (Тиврівський район)	Черленківський замок	Поява у джерелах з XIII ст. У сер. XVIII ст. належав С. Щеньовському.	Одна з веж, що залишилась після Барської конфедерації, була перебудована під невеличку магнатську резиденцію в неоготичному стилі, друга — від 1800-х років стала капличкою з родинною усипальницею.	Руїни, залишились башти.	988-Н
30.	Серебринці (Могилів-Подільський район)	Палац Чацького	Збудований родиною Чацьких у кін. XVIII ст.	Палац у стилі зрілого класицизму. Двоповерховий, прямокутний у плані. Головний і парковий фасади прикрашено колонним портиком, кути споруди — пілястрами. Вікна прямокутні, на першому поверсі більші. Розфарбовка фасадів на 2 кольори. Розпланування — анфілада. Частково зберігся ліпний декор інтер'єрів, деяка частина якого виконана з полірованого алебастру.	Стан незадовільний. Палац потребує реставрації. У декількох кімнатах розташована місцева адміністрація.	971-Н
31.	Чернятин (Жмеринський район)	Палац	Збудований у 1830 р., архітектором Г. Іттаром. Був у власності Вітославських.	У неоготичному стилі, на місці оборонного замку XVII ст. Парк з системою ставків (31 га) навколо маєтку закладено Д. Міклером на місці дубового лісу XVIII ст.	Стан задовільний, потребує капітального ремонту. У палаці розташований сільськогосподарський технікум.	963-Н

32.	Чорномин (Піщанський район)	Садиба графів Чорномських	Збудований у 1810-1820 рр. М. Чорномським.	Палац у палладіанському стилі. Побудований на пагорбі. Має десятиколонний напівкрутлий ризаліт і подвійну колонаду, що оперізує будівлю.	Стан нормальний. Потребує реставрації. У будівлі знаходиться середня школа.	978-Н
Хмельницька область						
Міста і містечка						
33.	Антоніни (Красилівський район)	Комплекс споруд садиби	Збудований у II половині XVIII століття архітектором Ф.Арво на кошти Сангушків-Потоцьких.	Садибний комплекс у стилі бароко, складається з флігеля палацу, манежу, огорожі та трьох воріт. Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва XIX століття — один із кращих заповідників цінних порід дерев в Україні, з 1960 знаходиться під охороною держави.	Садибний комплекс у задовільному стані, потребує капітального ремонту	Пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення
34.	Білогір'я (Білогірський район)	Комплекс споруд домініканського монастиря	Збудований у 1612-1660 рр. на кошти К. Сенюти.	У комплекс входять костел і келії. Костел має дві башти.	Стан задовільний. Потребує значної реконструкції. Використовується за призначенням. У частині монастиря – дитячий будинок, яким опікуються сестри-бенедиктинки.	Немає
35.	Віньківці (Віньковецький район)	Палац	Збудований у сер. XIX ст. К. Косельським.	Палац збудований в італійському стилі. Ліворуч була оранжерея. Зараз палац надзвичайно перебудований.	Стан задовільний. У приміщенні знаходиться районна лікарня.	Пам'ятник архітектури місцевого значення
36.	Гвардійське (Хмельницький район)	Костел Св. Войцеха	Збудований у 1753-1791 р.	Двоярусний триосьовий фасад, розчленований парами пілястр, має фронтон динамічного абрису, з волютними сплавами та розірваними сандриками.	Стан добрий. Використовується за призначенням.	Немає
37.	Гриців (Шепетівський район)	Палац Грохольських	Збудований у 1782 р.	Палац побудований у стилі рококо. Поруч закладений ландшафтний парк. У парку знаходилась чотирикутна каплиця. Зараз палац перебудований.	Стан задовільний. У будівлі знаходиться вище художнє училище.	Немає
38.	Деражня (Деражнянський район)	Особняк	Збудований у 1780 р. П. Теппером. Перебудований у 1902 р. В. Раціборовським.	Двохповерховий палац, накритий гладким двоспадовим дахом. Середню частину фронтону представляв п'ятигранний ризаліт, увінчаний невеличкою вежею.	Стан добрий. У приміщенні знаходиться районна лікарня.	Немає
39.	Дунаївці (Дунаєвецький район)	Садиба	Збудована у II пол. XIX ст. Я. Красінським.	Будівля має чотириспадовий дах, з фронту розміщується ганок з двома колонами. Парк навколо палацу майже не зберігся. До ансамблю входить палац і флігель.	Стан задовільний. У приміщенні знаходиться міський будинок культури.	Немає
40.	Жванець, (Кам'янець-Подільський район)	Замок	Споруджено у XV столітті, перебудовано у XVI-XVII століттях Калиновськими-Лянцкоронськими.	Єдина ціла башта. Біля збереженої північної башти – бункер 1930-х рр. Недалеко – руїни стін. Зберігся фрагмент замкових склепінь на південь від башти. Колись фортеця була п'ятикутна в плані, кожен бік був у довжину приблизно по 85 м.	Збереглась північна частина території з баштою. У занедбаному стані, потребує капітального ремонту	761-Н
41.	Заміхів	Костел Св. Яна	Збудований у 1808-1820 рр.	Кам'яно-цегляний, прямокутний у плані, базилікальний, тринавний. Головний фасад	Стан задовільний. Потребує	1696

	(Новоушицький район)	Непомука		прикрашений спареними іонічними півколонами, що фланкують вхід, завершується трикутним фронтоном і атикою з ліпниною.	реставрації. Використовується за призначенням.	
42.	Збриж (Чемеровецький район)	Руїни замку	Замок збудований на поч. XVIII ст. А. Тарло-Бжеговським	Залишились товсті мури, склепіння, підвали.	Мальовничі руїни.	Немає
43.	Зіньків (Віньковецький район)	Руїни замку	Замок збудований у 1450 р. для захисту від татарських набігів.	Спочатку замок був трикутних обрисів, однією стороною виходив на р. Ушицю, іншими нависав над глибоким яром. Стіни фортеці були по 85 м в довжину кожна, на кутах стояли 3- та 4-поверхові башти. Загальна площа твердині була близько 0,5 га.	На сьогодні з трьох веж залишилась тільки одна, майже вщерть зруйнована. До замку прилягали численні підвали та підземні ходи, з яких частина збереглася досі.	768-Н
		Костел Святої Трійці	Збудовано в 1450 році під захистом стін замку.	Костел відновив у 1708 році Адам-Микола Сенявський.	Використовується за призначенням.	1679-Н
44.	Ізяслав (Ізяславський район)	Костел Святого Михайла та монастир отців Бернардинців	Збудований у 1622 р.	Бароковий ансамбль будівель колишнього монастиря отців Бернардинців та костелу Святого Михайла. Другий, після львівського, за значенням осередок ордену в Руській Провінції.	Знаходиться у задовільному стані, потребує капітального ремонту. З початку XX століття і до сьогодні використовується як в'язниця. Пам'ятка культури національного значення.	760-Н
		Костел Святого Іоанна Хрестителя	Збудована у 1599 р.	Збудований з каменю та цегли, представляє шестистовпову базиліку.	Знаходиться у занедбаному, напівзруйнованому стані. Потребує капітального ремонту. Пам'ятка культури національного значення.	759-Н
		Костел Святого Йосипа та монастир отців Лазаритів	Збудований у 1747 р.	Входить до складу садиби. Цегляна, шестистовпова базиліка. До костьолу примикає триповерховий кам'яний монастирський комплекс (кінець XIX ст.)	Використовується за призначенням.	758-Н
		Садиба	Середина XVIII ст. Збудована князями Сангушками.	Розташована на території замку XV ст. До складу входять: палац та костел. Палац князів Сангушків – барокова будівля, частина архітектурного комплексу, розташованого в осерді Нового Заслава, на півострові при впадінні річки Понора до річки Горинь.	Палац занедбаний і перебуває у стані живописної руїни.	Немає
45.	Кам'янець-Подільський	Міські укріплення	Збудовані у XV-XVIII ст.	До комплексу міських укріплень входять міські мури, міська брама, башти.	Стан добрий. Використовується як туристичний об'єкт.	727-Н
		Будинок Польського магістрату	Збудований у XIV-XVIII ст.	Будинок мурований з каменю. Має два поверхи і вежу. В будівлі поєднані 3 стилі – готика, ренесанс та бароко (в залежності від часу перебудови)	Стан добрий. Використовується як туристичний об'єкт.	738-Н

		Тринітарський костел та дзвіниця	Збудований на місці дерев'яної споруди у 1750-1765 рр.	Костел виконаний у стилі бароко. На головному фасаді – пілястри з тосканським ордером. Фасад завершений фронтоном, прикрашеним скульптурами і вазами.	Стан добрий. Зараз це греко-католицька церква Св. Йосафата.	733-Н
		Катедральний костел	Збудований на поч. XVI ст. за сприяння Я. Бучацького.	Архітектурний ансамбль Костелу святих Апостолів Петра і Павла включає в себе: власне костел, дзвіницю, тріумфальну арку та мінарет. Містить риси архітектури ренесансу, бароко, неоготики.	Стан добрий. Використовується за призначенням.	740-Н
		Костел монастиря домініканок з келіями та будинок Потоцького	Найдавніші частини костелу належать до XV ст. Перебудований у 1737-1755 рр. на кошти М. Потоцького. Будинок - 1755 р.	Костел зберіг три нави і барокову вежу на головному фасаді. Належить до типу базиліка. Центральна нава тої довжини і висоти, що і вівтарна, ще готична частина, до якої і прибудовані каплиці з заокругленими куполами (склепінчасті, північна та південна). Будинок примикає до стіни костелу.	Стан добрий. Нещодавно проходила реставрація. Використовується за призначенням.	1642 747-Н
46.	Китайгород (Кам'янець-Подільський район)	Костел Діви Марії	Збудований у 1772-1776 рр.	Кам'яна однонефна будівля. Фасад у барочному стилі. Вхід з порталом.	У нормальному стані. Використовується за призначенням.	Немає
		Панський будинок	Збудований у кін. XIX ст. на місці старого замку А. Потоцьким.	Будинок має дві частини.	Стан незадовільний. Будівля руйнується і занепадає.	Немає
47.	Красилів (Красилівський район)	Садибний будинок	Збудований на поч. XIX ст. М. Сапегою.	Палац є двоповерховою спорудою, сильно видозмінений ззовні в радянському стилі. Навколо знаходяться 2 флігелі палацу, однак вони сильно перебудовані.	Стан задовільний. Потрібна реставрація. У приміщенні знаходиться професійний ліцей.	Немає
		Костел Серця Ісуса	Збудований у 1830-1840 рр. на кошти М. Сапеги.	Храм виконаний у класичному стилі. Фасад прикрашали напівколони.	Стан гарний. З 1990 р. використовується за призначенням.	Немає
48.	Летичів (Летичівський район)	Замок	Збудований у 1589 р. Я. Потоцьким.	Збереглись мури з баштою. Велике прямокутне подвір'я оточували високі кам'яні стіни з амбразурами, чотирма круглими по кутах та чотирикутною в'їзною вежами.	Стан задовільний. Потребує реконструкції.	763/1-Н
		Домініканський костел	Збудований у 1606 р. Я. Потоцьким	Костел у бароковому стилі. Побудований з цегли. Має прямокутний поземний план. Зі сходу знаходиться однакової висоти з костелом п'ятигранна подовжена за планом апсида. З півдня та півночі знаходяться низькі каплички. Над головним фасадом розташовано фронтон, прикрашений волютами та кам'яними вазами.	Стан добрий. Використовується за призначенням.	763/2-Н
49.	Меджибіж (Летичівський район)	Замок	Збудований у XVI ст. Синявськими.	На сьогодні збереглись три вежі, два замкових корпуси, замкова церква, арочний виїзний міст і оборонні стіни з баштою.	Стан задовільний. Потрібна реконструкція. Використовується як туристичний об'єкт.	764-Н
		Костел Святої Трійці	Збудований у XV ст.	Споруда у стилі бароко. Однонефний хрестовокупольний за поземним планом. Вівтар, південний та північний рукави п'ятигранні.	Стан незадовільний. Руїни. Потребує відновлення.	1694
50.	Панівці (Кам'янець-Подільський район)	Замок	Збудований у середині XVI ст. Я. Потоцьким.	Розташований у середній частині високого мису, який омивається з трьох сторін р. Смотрич.	Руїни замку. Рештки укріплень в'їзної брами і сторожової вежі.	1689-Н
		Палац	Збудований бл. 1840 р. К.	Розташований поблизу замку. Був прикрашений аркадами-лоджіями.	Руїни палацу.	Немає

			Старжинським.			
51.	Сатанів (Городоцький район)	Міська брама	Збудована у XV-XVI ст. Відновлена у 1722 р. А. Сенявським.	Розташована у південній частині містечка, недалеко від покатої прибережної смуги, у місці злиття р. Збруч з безіменним струмком. Кам'яна, квадратна в плані. Товщина стін – 2,2 м.	Стан задовільний. Потребує реставрації.	Пам'ятка національного значення
		Замок	Збудований у XV ст. Одровонжами.	Розташований на високому лівому березі р. Збруч. Складається з 4 веж.	У незадовільному стані, потребує капітального ремонту. В замку знаходився цукровий завод.	Пам'ятка національного значення
52.	Чорний Острів (Хмельницький район)	Палац	Збудований бл. 1870 р. М. Пшездецьким.	Палац побудований у класицистичному стилі. Збереглися флігель, господарські будинки та конюшні. Не збереглась готична вежа та перехід до неї з 2-го поверху палацу.	Стан задовільний. У приміщеннях знаходиться музей, музична школа, районна лікарня.	Немає
		Костел Успіння Богоматері	Збудований у 1797-1826 рр. Пшездецькими.	Фасад храму прикрашає масивний портик з чотирма парами колон тосканського ордеру та з трикутним фронтоном. Колись фасад святині прикрашали п'ять кам'яних статуй.	Стан добрий. Використовується за призначенням.	Немає
53.	Чорнокозинці (Кам'янець-Подільський район)	Замок	Збудований у другій половині XIV ст. Реконструйований у сер. XVII ст. П. П'ясецьким.	Замок складається з двох різночасових частин: старої, південної та північної, збудованої на початку XVIII ст.	Руїни. Залишились фрагменти стін та брама.	1690-Н
		Костел Святого Йосипа	Збудований у 1608 р. за єпископа П. Волуцького.		Руїни. Зберігся фундамент і фрагмент стіни головного фасаду.	1690/3-Н
Села						
54.	Божиківці (Дераженянський район)	Садибний будинок	Збудований у 1901 р. З. Колонна-Чесновським.	Зведений з відкритої червоної цегли, має аркаду галерей. Збереглися флігель та господарські будівлі. Навколо був розбитий парк.	Стан задовільний. У приміщеннях знаходиться школа, дитячий садочок, сільський клуб.	Немає
55.	Водички (Хмельницький район)	Палац	Збудований у 1825 р. В. Залеським.	Спочатку одноповерховий. Потім добудований другий поверх. Планування кімнат анфіладне. Над входом – маскарони. При палаці є будівля стаєнь. Парк, розбитий Д. Міклером.	Стан задовільний. Потребує реставрації. У приміщенні знаходиться школа та дитячий садок.	2772-М
56.	Говори (Віньковецький район)	Садиба	Збудований на поч. XIX ст. Стадницькими.	Палац XVIII—поч. XIX ст. Мав 2-а симетричних флігелі (один з яких дуже перебудований). Передній вхід прикрашає портик з 4-ма колонами. В ансамблі були господарські будівлі і брама. Парк (9,9 га).	Стан задовільний. У приміщенні палацу знаходиться Говорський аграрний ліцей.	Немає
57.	Ілляшівка (Старокостянтинівський район)	Маєток Ілляшівка	Збудований у кін. XVIII ст. С. Букаром.	Палац у стилі класицизм. Мурований з цегли з високим цоколем. Мав прямокутну форму та портик з 6-ма тосканськими колонами. Коло палацу був закладений англійський пейзажний парк.	Стан задовільний. Потрібна реконструкція. У будівлі знаходиться середня школа.	Немає
58.	Киселі (Старокостянтинівський район)	Палац	Збудований у 1856 р. Крашевськими.	Невеликий, має цікаву трьохповерхову вежу на всю ширину палацу. Вхід до палацу знаходиться під балконом, який стоїть на двох колонах. З іншої сторони палацу фасад прикрашений ризалітом.	Стан занедбаний. У приміщенні знаходиться школа (?)	Немає
59.	Кривчик	Панський маєток	Збудований у II пол. XIX ст.	Двоповерхова палацова будівля палацу поєднує в собі елементи бароко і готики. Від	Стан задовільний. Будівля	Немає

	(Дунаєвецький район)		М. Крупинським.	бароко – оздоблення головного корпусу, від готики – чотириповерхова восьмигранна вежа з годинником. У парку навколо є фонтан.	потребує реставрації. У приміщенні знаходиться психоневрологічний інтернат.	
60.	Кутківці (Чемеровецький район)	Костел Св. Хреста	Збудований у 1786-1789 рр. А. Кицьким.	Скромна двохповерхова будівля з портиком на 4-х колонах. Неподалік є старовинний польський цвинтар.	Стан задовільний. Використовується за призначенням.	Немає
61.	Лісоводи (Городоцький район)	Палац	Збудований на поч. XIX ст. Журовськими.	Побудований у класицистичному стилі. Має портик з 4-ма колонами.	Стан незадовільний. Палац руйнується та занепадає.	Немає
62.	Малїївці (Дунаєвецький район)	Палац	Збудований у 1788 р. Орловськими.	Крім палацу до ансамблю входять мури з брамою, флігель, водонапірна вежа. Палац побудований у стилі класицизму з місцевого пісковику. Головний вхід зроблений у вигляді портика з 4-ма колонами.	Стан задовільний. Потребує реконструкції. У будівлі дитячий інтернат, у флігелі – господарські приміщення.	1683
63.	Маниківці (Деражнянський район)	Садиба	Збудована у 1840 р. В. Косельським.	Всі фасади садиби різні, є кутові башти. Побудована з цегли. В ансамбль входить також каплиця, побудована у тому ж році, що і садиба.	Садиба у задовільному стані. В приміщенні знаходиться школа.	Немає
64.	Новоселиця (Полонський район)	Садиба та парк	Збудована бл. 1820 р. Л. Гїжицьким.	Неоготичний палац у три поверхи. Аркадний під'їзд на головному фасаді. На третьому поверсі відкрита тераса, вихід на яку влаштований у ризалітi. Розташована у парку (10,1 га)	Стан задовільний. Потребує реставрації. У приміщенні знаходиться школа-ліцей.	Парк-пам'ятка загально держ жавного значення
65.	Підлісний Мукарів (Дунаєвецький район)	Костел Святого Йосипа Обручника Пресвятої Діви Марії	Збудований у 1859–1872 рр.	Мурований храм у стилі пізньої неоготики.	У 1989-1992 проведено реконструкцію. Використо-вується за призначенням з 1989 р.	220022-Н
66.	Отроків (Новоушицький район)	Садиба Мархоцького	Збудована у кін. XVIII-поч. XIX ст. І. Мархоцьким.	Садиба збудована на основі Отроківського замку, від якого залишились фрагменти стін і башта. Зараз в ансамбль садиби входять панський маєток, тріумфальна арка, в'їзна брама, форум, дендропарк.	Стан задовільний. Садиба знаходиться у приватній власності. Проводиться реставрація.	Немає
67.	Самчики (Старокостянтині вський район)	Палацово-парковий ансамбль	Збудована на поч. XIX ст. Петром Чечелем.	До ансамблю садиби входить палац, китайський будинок, брама, офіцина, теплиця відкритого саду, фонтан, кам'яна огорожа, комора. Парк біля палацу розбитий Д. Міклером. Палац одноповерховий у стилі ампір. Парадний фасад з 6-тиколонним портиком і трикутним фронтоном.	Стан гарний. Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення «Самчиківський парк».	1704
68.	Слобідка-Шелехівська (Деражнянський район)	Палац	Збудований у 1911 р. Новицькими.	Замок-маєток з 3-ма кутовими вежами. Навколо був парк та квітники.	Стан незадовільний. Потребує реставрації. Знаходиться у приватній власності.	Немає
69.	Стригани (Славутський	Палац	Збудований у 1904 р. Четвертинськими.	Має форми західно-європейських будівель, три поверхи. До садиби також належали будинок для обслуги, вальцьовий млин, парк.	У незадовільному стані. Руйнується та занепадає.	Немає

	район)				Деякий час була сільрада, потім санаторій для хворих на туберкульоз.	
70.	Удріївці (Дунаєвецький район)	Палац	Збудований у 40-х рр. XIX ст. Лозинським.	При будівництві використовували місцевий камінь і глину. Права частина будинку – двоповерхова, а ліве крило – одноповерхове, з великим підвальним приміщенням. В цій лівій частині містилися склад, пивниця, комора, льох. У др. пол. XIX ст. були добудовані 2 вежі.	Стан занедбаний. У приміщенні була школа. Тепер – пустка. Палац руйнується.	Немає
Тернопільська область						
Міста і містечка						
71.	Бережани	Замок та Троїцький замковий костел-усипальниця	Збудований у 1554 р. родиною Сенявських. Перебудований у XVII ст.	Замок – одна з найвизначніших споруд епохи ренесансу. Збудований не як військово-оборонна споруда, а як оборонно-житлова. Розташований у глибокій річковій долині, на острові, утвореному двома рукавами р. Золота Липа. Весь культовий комплекс акумулює в собі суміш трьох архітектурних стилів — готика і ренесанс з елементами бароко.	Стан замку незадовільний, не дивлячись на те, що пам'ятка віднесена до переліку об'єктів, що підлягають відновленню. Стан костелу незадовільний.	Немає
		Миколаївський костел	Збудований у 1630-1683 рр. з ініціативи М. Сенявського.	Є центральним елементом комплексу бернардинського монастиря. Був побудований у стилі бароко. Виконував не тільки релігійні, але і оборонні функції.	Стан нормальний. Використовується за призначенням (УГКЦ).	643-Н
		Костел Різдва Діви Марії	Збудований у 1600-1626 рр. з ініціативи А. Сенявського	Пам'ятка сакральної архітектури готичного стилю. Хрещатий у плані пізньоготично-ренесансний храм. Біля храму — дзвіниця (1741), перебудована з оборонної вежі. Комплекс мав оборонне значення і був розташований на пагорбі.	Стан нормальний. Використовується за призначенням (УРКЦ).	642-Н
		Ратуша	Збудована у 1811 р.	Побудована посередині площі Ринок у стилі раннього класицизму. Будівля цегляна, прямокутна в плані, з внутрішнім двориком, двоповерхова, з двоярусною баштою над центральною частиною південного фасаду. На башті вмонтовано механічний годинник з чотирма циферблатами. Завершує башту оригінальна сигнатурка.	Стан нормальний. Проводиться часткова реставрація. У приміщенні знаходяться 4-и музеї.	638-Н
72.	Буданів (Теребовлянський район)	Замок та костел	Збудований на поч. XVII ст. на місці дерев'яних укріплень Ходоровськими.	Насьогодні збереглась башта та частина мурів. Західну частину замкових мурів було перебудовано на костел (1765 р.). Пресвітерію і передсінок було зроблено з двох замкових веж. Біля замку дотепер простежуються сліди валів. Південне крило фортеці ще на початку XX століття зберігалося, хоча й в стані руїни, але нашого часу не дійшло.	Стан задовільний. У приміщеннях знаходиться психіатрична лікарня.	2141-М 217-М
73.	Бучач	Замок	Збудований у XIII-XVI ст. родиною Бучацьких, з XVII ст. реконструювався Потоцькими	Збудований на високому скелястому мисі над р. Стрипа на місці укріплень дерев'яного граду. Стіни (до 3,5 м товщиною) мають 3 яруси обходів з бійницями для вогнепальної зброї. В наріжниках місцями збереглись тесані камені. Найміцніша півкругла стіна з двома бастеями по боках виходить в бік південної частини міста, на вулицю Замкову. На території фортеці також був палац у стилі ренесансу, залишки стін якого з'єднані зі збереженими двома ярусами східної вежі замку.	Стан занедбаний. Потребує відновлення і капітального ремонту.	651-Н
		Ратуша	Збудована у 1751 р. Фундатор – М. Потоцький.	Споруда у стилі бароко. Розташована в нижній частині міста посеред невеликого майдану, гармоніює з ландшафтом, вирізняється чітким окресленням об'ємів і досконалістю пропорцій. Споруда має яскраво виражену вертикально-центричну композицію вежового типу. На двоповерховий кубічний об'єм спирається двоярусна вежа з великими вікнами. Пластику стін підкреслюють пілястри, вони закінчуються капітелями коринфського ордеру і значно урізноманітнюють площину фасадів.	Стан – нормальний. Потребує реконструкції.	650-Н

		Василіанський монастир	Збудований у 1753-1777 р. Фундатор С. Потоцький.	До ансамблю входять Здвиженська церква, монастирські келії та дзвіниця. Побудований у стилі бароко. За часи радянської влади перетворився на руїну. З 1991 року йде відновлення до сьогодення.	Стан задовільний. У будівлях знаходиться діючий монастир та колегіум (УГКЦ).	652-Н
		Костел Успіння Діви Марії	Збудований на місці старого фарного костелу у 1761-1763 рр. Фундатор – М. Потоцький.	Костел — хрещатий у плані, склепіння хрещаті, напівциркульні. Храм кам'яний, величний, з монументальними формами, потинькований. Головний фасад прикрашений 4-ма парами подвоєних пілястрів, парапет оглядового майданчика та передня стіна прикрашені різьбленими з каменя вазами. В центральному полі — портал, над ним напівциркульне вікно. Фасад завершують аттик з вазами і бароковим фронтоном. Споруда лаконічна, сувора, позбавлена великої кількості прикрас.	Стан добрий. Використовується за призначенням (УРКЦ).	655-Н
74.	Гусятин	Бернардинський монастир	Збудований у 1610 р. родиною Каліновських.	Барочний костел середнього розміру. Двоповерхова споруда монастиря примикала до храму. В костелі знаходився образ богоматері італійської школи.	Стан занедбаний. Потребує реставрації. Використовується за призначенням (УРКЦ).	688-Н
75.	Залізці (Зборівський район)	Замок	Збудований у 1516 р. М. Кам'янецьким.	У плані фортеця чотирикутна. Є кутові чотириярусні вежі та брама з підйомним мостом, перекинутим через рів з водою. Залишки рову ще можна де-не-де побачити. Житлові корпуси в замку розташовувались по периметру оборонних стін – північної і південної. У північно-західній частині комплексу з арковою в'їзною брамою (вона збереглася найкраще) колись розташовувались двоярусні будинки-каземати. В'їзна брама мала білокам'яний портал з рустованих пілястрів, що несли антаблемент тосканського ордеру. З корпусом з'єднувалась вежа (в плані – неправильний п'ятикутник). У північній частині був двоповерховий палац.	Стан занедбаний. Руїна.	665-Н
		Костел Св. Антонія	Найімовірніше XVII ст.	У костелі був головний вівтар з образами Богоматері і апостола Якова, і два вівтарі у правій каплиці, і дві ретабули у протилежній каплиці. На південний схід від костелу було зведено муровану плебанію. Храм був дуже гарним, подекуди все ще проступають залишки поліхромії на стінах, де-не-де збереглися вітражні решітки.	Стан незадовільний. Занедбаний. Руїни. Потребує реставрації.	1588-Н
76.	Заліщики	Палац	Збудований у кін. XVIII ст. Ю. Понятовським. Перебудований у 1831 р. Бруницькими.	Палац в ампірному стилі. Двоповерховий цегляний палац з двома бічними ризалітами та балконом над центральним входом. Поруч з палацом був розбитий парк з багатою дендрологічною колекцією.	Стан задовільний. У будинку знаходиться лікарня.	42-М
		Костел Св. Станіслава	Збудований у 1763 р. Фундатор С. Понятовський. Перебудовано на поч. XIX ст.	В інтер'єрі костелу над дверима до сакристії зберігався родинний герб Понятовських. До комплексу входять костел, монастир (залишились келії по боках костелу) і дзвіниця.	Стан задовільний. У 1991 р. переданий РКЦ, яка провела реставрацію.	120-М
77.	Збараж	Бернардинський монастир	Збудований у 1627 р. на кошти Єжи Збаразького. Після спалення турками був відновлений у 1746-1755 рр. на кошт С. Потоцького.	Комплекс монастиря, що представляє собою ансамбль у стилі бароко, включає костел, келії, дзвіницю і перебудовані оборонні стіни. У 1790 – 1795 роках відбулися деякі зміни в екстер'єрі та інтер'єрі костелу. Ці зміни були спрямовані на ліквідацію наслідків пожежі. Зокрема, в цей період верхівки веж і декор фасаду були перероблений в стилі ренесансу.	Стан задовільний. З 2010 р. передбачається реставрація. Використовується за призначенням.	662
78.	Золотий Потік	Замок	Збудований у 1568-1631 рр.	Збудований на невисокому горбі, на лівому березі долини р. Золотий Потік. Складається	Стан – задовільний.	656-Н

			С. Потоцьким, останні власники – Гнєвоші.	з замку та палацу. До кінця XVIII століття замок був житловим.	Потребує реставрації.	
		Палац та каплиця	Збудований у XVII ст. Потоцькими. Перебудований у XIX ст. та на поч. XX ст. Гнєвошами.	На подвір'ї замку при північно-західній стіні був збудований палац з просторими кімнатами. У ньому вздовж замкової стіни йшов коридор, який ще використовувався для ведення оборони. Посередині подвір'я колись була криниця, але зараз вона засипана.	Стан – занедбаний. Потребує реставрації.	1853-М 1848-М
		Палац	Збудований у 1848 р. Ольшевськими. До сер. XX ст. володіли Гнєвоші.	Одноповерховий палац за територією замку.	Стан задовільний.	1849-М
79.	Кременець	Замок	XI-XVI ст.	Перебудований після Люблінської унії у ренесансному стилі. Збільшена обороноздатність. У 1648 р. зруйнований. З того часу замок вже не відбудовували. До наших днів збереглися башта з брамою та оборонні мури.	Стан задовільний. Розпочата поступова відбудова місцевою владою.	666-Н
		Францисканський монастир	Збудований у 1606 р. М. Шишковським.	На початку XVII ст. на місці дерев'яного костелу будують кам'яний і чернечий корпус. У XVIII ст. на кошти С. Потоцького додається двохярусна дзвіниця.	Стан добрий. Костел переосвячено на Миколаївський собор УПЦ (МП).	668-Н
		Будинок Словацьких	Збудований у кін. XVIII ст.	Садиба належала родині Словацьких (з якої походить поет Ю. Словацький). Будівля у стилі класицизму, має портик з 4-ма колонами над головних входом.	Стан добрий. Нещодавно закінчена реставрація. У приміщенні знаходиться музей.	669-Н
		Ансамбль єзуїтського колегіуму	Збудований у 1731-1743 рр. на кошти М. Вишневецького.	До ансамблю входять костел Св. Ігнатія Лойоли та північний і південний навчальні корпуси. На основі колегіуму пізніше був заснований Кременецький ліцей. Архітектурний стиль – пізнє бароко. Костел — тринавовий з трансептом, в перехресті — висока гранчата баня, вкрита бароковим куполом з ліхтариком. Фундатором парку на поч. XIX ст. виступив Тадеуш Чацький.	Стан добрий. У будівлях функціонує Кременецький обласний гуманітарно-педагогічний інститут імені Тараса Шевченка.	667-Н
		Палац	Збудований у І пол. XVIII ст. Ю. Гофманом на кошти графині Дзембовської.	Будівлю витримано в романтичному стилі з елементами мавританського колориту. Споруда вирішена в традиціях класицизму. Навколо вілли англійським садівником Діонісієм Міклером було розбито парк.	Стан задовільний	56-М
80.	Микулинці (Теребовлянський район)	Замок	Збудований у XVI ст. Перебудовувався у XVII та XVIII ст. Конєцпольськими, Зборовськими, Потоцькими	Замок квадратний у плані, з 2 кутовими вежами, з периметральною забудовою. Насьогодні залишились башти та фрагменти стін.	Руїна. Потребує реконструкції.	679-Н
		Палац	Збудований у кін. XVIII ст. Потоцькими. Перебудований у XIX ст.	Палац складається з 3-х частин: центрального корпусу та 2-х бічних прибудов, з'єднаних між собою галереями, які разом творять форму підкови. Центральна частина палацу підкреслена на головному фасаді ризалітом з 4-ма дерев'яними скульптурами атлантів, піднятими на аркаду першого поверху. Парковий фасад оформлений глухим 8-мипілястровим портиком коринфського ордеру. Стиль ампір.	Стан задовільний. У приміщенні знаходиться лікарня.	680-Н
		Троїцький костел	Збудований у 1761-1779 рр. А. Мошинським на кошти Л. Потоцької.	Стиль бароко. Споруда має багатий архітектурний декор. Фасад багато оздоблений бароковими елементами з пишними деталями. Завершується невеликим куполом у вигляді намету. В нішах встановлено кам'яні скульптури і вази.	Стан добрий. Використовується за призначенням (УРКЦ).	681-Н

81.	Монастириська (Монастириський район)	Костел	Збудований у 1727-1751 рр. Потоцькими.	Храм знаходиться в центрі міста, на північно-східному кінці давнього ринку; мурований, тинькований, корпус 3-навовий. Презбітерій скерований на північ; вужчий, нижчий головної нави, в плані близький до квадрату. Головна нава з сіньми (вестибюлем, відповідають ширині та висоті презбітерію, з боків має сходові клітини на хори), з музичними хорами. Кути головної нави заокруглені. Храм має головний вівтар, 2 бічні вівтарі, амвон, балдахін.	Стан нормальний. Використовується за призначенням (УАПЦ).	2071-М
82.	Озеряни (Борщівський район)	Костел Св. Анни	Збудований у 1875 р. на кошти родини Сапєга	Неоготичний костел.	Стан нормальний. Використовується за призначенням (УРКЦ).	379-М
83.	Окопи (Борщівський район)	Фортеця Св. Трійці	Збудована у 1692 р. С. Яблоновським.	До нашого часу збереглися дві прямокутні двох'ярусні надбрамні башти (Кам'янецька та Львівська) з гарматними бійницями на другому ярусі, напівзруйнована дозорна вежа над Збручем та система земляних бастіонів поблизу брам. Відстань між брамами – 480 м. Довжина Кам'янецької брами становить 12,3 м, ширина – 8,0 м, довжина Львівської – 10,4 м, ширина 8,5 м. Висота обох брам сягає 7,5 м. Збереженістю надбрамні укріплення форту завдячують реставраційним роботам 1905 р.	Стан задовільний.	1572-Н
		Костел	Закладений у 1693 р. Перебудований у XVIII ст.	Костел майже повністю відновлений (станом на 2014 р.). Встановлений дах, стіни потиньковані. Всередині збереглись геральдичні надписи і поліхромія.	Стан добрий. Використовується за призначенням.	385-М
84.	Підгайці	Костел Пресвятої Трійці	Збудований 1634 р. на кошти З. Гольської.	Хрещатий у плані, цікавий як синтез архітектурних стилів. Наприклад, двоярусну вежу будували у період готики, портал — ренесансний, завершення — у XIX ст. — неоготика. Основну роботу виконано у стилі пізнього ренесансу. До костелу прибудовані каплиці Замєховських, Потоцьких.	Руїна. Передана РКЦ. Перебуває на реставрації.	1558-Н
85.	Теребовля	Замок	Збудований у 30-х рр. XVI ст. на місці попередніх фортифікацій.	У містечку поляки з'являються у 1341 р. У 1346 р. польський король Казимир перебудував фортецю на місці давньоруського городища. Теперішній замок збудували у 30–х р. XVI ст. на кошти каштеляна Анджея Тенчинського. Насьогодні збереглись нижні частини мурів.	Мальовничі руїни.	676-Н
		Монастир кармелітів	Збудований у 1635-1640 рр. на кошти місцевих магнатів.	Монастир є комплексом споруд оборонного типу. Складається з Костелу Успіння Діви Марії і двоповерхового комплексу келій. Територію монастиря оточують масивні стіни з чотирма наріжними оборонними баштами. Дві башти стоять над річкою Гнізна. Головний вхід на територію влаштовано в центральній частині південної стіни у вигляді проїзної арки.	Стан костелу добрий. Використовується за призначенням (УАПЦ). Від келій і брами залишились руїни.	678-Н
86.	Тернопіль	Замок	Перебудований на поч. XIX ст. на кошти Францішека Коритовського.	Від замку залишився лише палац. Від первісного замку збереглась нижня (цокольна) частина, товщина стін якої — 2, 5-4, 5 м. Нинішня споруда — результат перебудов, що змінили його зовнішній вигляд та інтер'єри. Є символом Тернополя.	Стан добрий. У приміщенні знаходиться Палац спорту.	634-Н
		Церква Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії	Збудований у 1749-1779 рр. А. Мошинським на кошти Ю.Потоцького.	Костел побудований у стилі бароко. Головний фасад прикрашають дві квадратні триступінчасті вежі з видовженими завершеннями. Пілястри іонічного ордера оживлюють пластику стін, поділених карнизом на два яруси. Масивний овальний купол з люкарнами, який завершується ліхтарем, підсилює враження всієї споруди. До ансамблю також входять келії монастиря домініканців.	Стан добрий. Використовується за призначенням. Належить УГКЦ. У бувших келіях – державний архів.	637/1 637/2
87.	Сидорів (Гусятинський	Замок	Збудований у 1640 р. Фундатор М. Каліновський.	Замок-корабель. Замок збудовано з пісковику та вапняку, традиційного будівельного матеріалу для цієї місцевості. Колись на кожній стіні було відповідно 4 і 3 вежі,	Мальовничі руїни. Потребує реставрації.	1579-Н

	район)			напівкруглі в плані. У північно-західній частині фортеці розташовувались казематовані укріплення, житлові та господарські будівлі. Гостроконечні частини фортеці фланкуються 2 двоярусними бастеями, що забезпечувало їх неприступність.		
		Костел	Збудований у 1730 р. Калиновськими.	Костел набув дивного плану через бажання надати йому форму герба Калинова, а саме стріли на луку з двома зірками. Спочатку костел мав бути однонавним з прямокутним пресбітерієм та двома квадратними вежами, висунутими за лице фасаду. Мабуть, на другому етапі будівництва додано трикутну частину (за типом грота) в торці пресбітерію та надано зірчастий план вежам.	Стан задовільний. Потребує реставрації.	1580-Н
88.	Скала-Подільська	Замок (руїни)	Відбудований наново у 1518 р. Станіславом Лянцкоронським В сер. XVIII ст. А. Тарло реставрує мури і палац всередині.	Розташований на високій скелі на правому березі річки Збруч. Має витягнуту форму, що зумовлено рельєфом місцевості. З трьох боків природний захист забезпечує річка Збруч та її стрімкі скелясті береги. З єдиного доступного південного боку — глибокий рів, кам'яний мур із виступаючою напівкруглою пороховою вежею. Упоперек замкової території розташований двоповерховий палац прямокутної форми, що поділяв внутрішнє подвір'я на господарське і парадне. Збереглися чотириярусна порохова вежа, частина оборонних мурів, руїни вежі над Збручем та решітки палацу.	Мальовничі руїни. Занепадає та нищиться місцевими жителями.	645-Н
		Костел Вознесіння Діви Марії	Збудований у 1719 р.	Костел створений у готичному стилі. В 1852 році відбулася реставрація костелу, під час якої знесли баню над вівтарем, а башту над входом було домуровано і завершено гострим шпилем. В башті встановили годинник. У плані храм має форму хреста з рівними сторонами.	Стан нормальний. Використовується за призначенням.	434-М
89.	Скалаг (Підволочиський район)	Замок	Збудований у 1630 р. К. Віхровським, реставрований у XVII ст. – Яном Фірлеєм. В кін. XIX ст. М. Ростоцьким відреставровано башти у готичному стилі.	З півночі та південного сходу замок оточував рів глибиною до 2 метрів, заповнений річковою водою. З двох інших боків доступ перекривали болота. Наприкінці XVII ст. реконструйовано і використано під житло. На замковому дворі, поблизу східної стіни, збудували палац.	Зараз знаходиться у задовільному стані. Реставраційні роботи тривають. Башти відновлені до даху. Стіни – на зріст людини.	675-Н
90.	Хоростків (Гусятинський район)	Комплекс маєтку	Збудований у XVIII ст. та на поч. XIX ст. (1837 р.) Семенськими-Левіцькими.	У комплекс входять будівлі маєтку, кінний манеж і бібліотека. Поруч збереглась стара брама з фігурками. Комплекс збудований у класицистичному стилі. Маєток має портик з 6-ма колонами над головним входом.	Стан задовільний. Потребує реставрації (особливо старіший палац).	1903-М
91.	Чортків	Замок	Збудований у 1610 р. Гольськими. З 1699 р. відбудовується Потоцькими.	Дерев'яні укріплення збудовані в кінці XIV ст., у 1610 р. – відбудова кам'яного замку, з'являється ренесансний палац та господарські прибудови. Замок п'ятикутний у плані, своєрідний подільський Пентагон, з 4 оборонними вежами. Товщина стін сягала метра, а висота – до 12 метрів. Колись дитинець був по периметру забудований будинками, зовнішні стіни яких одночасно слугували й для оборонними.	Стан задовільний. На початку XX ст. проведено наукову консервацію замку. Зберігся майже повністю.	686-Н
		Нова ратуша	Збудована у 1926-1930 рр. архітекторами Ю.Кунцевським та А. Дражньовським.	Споруда зведена у стилі конструктивізму — так званому «блоковому» стилі. Крім контор магістрату і кабінету бургомістра, тут містились повітова поліція, адміністрація пожежної команди і міське музичне товариство.	Стан – добрий. Використовується за призначенням (знаходиться міська рада Чорткова).	1745-М
		Костел Св. Станіслава	Збудований у 1610 р. С. Гольським. На поч. XX ст. перебудований.	Костел збудований у стилі неоготики. Один з наймальовничіших костелів Західної України, він вирізняється монументальністю, гармонійними пропорціями, вишуканим оздобленням фасадів і колоритним черепичним дахом. Висока вежа костелу – головна	Стан добрий. Використовується за призначенням.	70-М

				архітектурна домінанта Чорткова.		
92.	Ягільниця (Чортківський район)	Замок	Збудований у 1630-1654 рр. Лянцкоронськими.	Давня фортеця стоїть на високому пагорбі над річкою. Твердиня збереглася досить добре: височіють мури з гладкого тесаного каменю над Черкаскою, стоять старі будинки з дерев'яними сходами і склепінчастими стелями. До льохів Ягільницької фортеці можна потрапити кам'яними сходами, але вони відкриті лише частково: входи у довгі ходи стоять замуровані.	Стан задовільний. Потребує реставрації. Викуплений приватною особою з метою створення готелю з музеєм. Роботи не ведуться.	2143-М
93.	Язловець (Яблунівка)	Замок	Збудований у XIV ст. Бучацькими-Язловецькими, XVII ст. – О. Конєцпольський, XVIII ст. – С. Понятовський.	Розташований на крутосхилому пагорбі, який з трьох боків охоплює р. Вільховець. Складався з двох частин: власне замок (на підвищеному місці) та нижній замок, який включав палац (XVII ст.). У руїнах власне замку чітко відбилися обриси початкової закладки, котра у плані має нерегулярну, видовжену п’ятикутну форму з одним усіченим (зрізаним) кутом. Замок розташовувався по вісі схід-захід. У західному куті на плані квадрата знаходилася башта, а поблизу воріт, замурованих у XVI столітті, до північної стіни був прибудований житловий будинок.	Стан незадовільний. Потребує відновлення і реставрації.	658-Н
		Палац	Збудований у 1644-1659 рр. О. Конєцпольським, реконструйований у XVIII ст. С. Понятовським.	Палац збудований з каменя і цегли, має П-подібний вигляд. Великий парадний двір-курдонер розкривається у бік замку і з’єднується наскрізним проїздом з парком. Споруда триповерхова. Особливою пишністю відрізняється портал палацу з боку паркового фасаду. Палац побудований як казематне зміцнення нижнього замку, доповнене двома кутовими бастіонами.	Стан задовільний. У приміщенні знаходиться монастир та лікарня.	1575-Н
Села						
94.	Білокриниця (Кременецький район)	Палац	Збудований у сер. XIX ст. Чосновськими.	Збудований на місці старого замку. У палац включені мури лівого крила старого замку. Палац споруджено в англо-готичному стилі, з елементами ренесансу. На готичний стиль вказують 2 вежі із невеликими зубцями по кутах та унікальна неоготична в'їзна брама. Інтер'єр від графського палацу мало зберігся, але в коридорах можна побачити готичні арки. На сьогодні збереглись фрагменти рову навколо замку. Поруч із палацом розташований Білокриницький дендропарк.	Стан добрий. У палаці знаходиться Кременецький державний лісотехнічний коледж. Є музей. У парку навколо палацу – навчальний дендрарій.	163-М
95.	Більче-Золото (Борщівський район)	Парк садиби Сапег та усипальниця	Закладений у 1800 р. Усипальниця – 1839 р.	Парк створено у ландшафтному стилі. На його території зберігся храм і старовинні в’їзні ворота. У парку росте близько 400 вікових дерев. Усипальниця-костел – мініатюрна, гармонійна. Має витончений силует даху, високі готичні вікна, різьблені герби на фасаді, прикрашеному статуями.	Стан задовільний. Йде ремонт. Використовується за призначенням.	646-Н 381-М
96.	Висічка (Борщівський район)	Замок	Закладений у XVII ст. У XVIII-XX належав Чарковським	Замок був нерегулярним у плані, чотиристороннім, з чотирма кутовими вежами. В’їзна брама знаходилась з напільної північної сторони. В 1939 р. палац було пограбовано, він швидко став руйнуватися. Панська резиденція до наших днів не збереглася – споруду просто розвалили. Лише кам‘яний фундамент виглядає із землі на висоту 1 м та де-не-де збереглися підвали. З будівлі замку сьогодні збереглась лише масивна південно-східна 6-гранна двоярусна вежа. Збудована вона з пісковику на розчині з вапна.	Руїни. Потребують реконструкції.	647-Н
97.	Ковалівка (Монастирись кий район)	Руїни костелу та старий цвинтар	Збудований у 1882 р.	Побудований еклектично. Зараз дах впав, у склепіннях помітні тріщини, фрески обсипаються, на підлозі – кахлеві плити. Католицький цвинтар XIX ст. поруч з костелом. Є склепи, старі надгробки.	Стан незадовільний. Споруда руйнується і занепадає.	Немає
98.	Колиндяни (Чортківський район)	Палац	Перебудований у 1840 р. Городиськими.	Перебудований із залишків замку. Палацовий комплекс складається з власне самого палацу та 2 флігелів-башт по боках.	Стан задовільний. Потребує реставрації.	1756-М

99.	Кривче (Борщівський район)	Замок	Збудований у 1639-1650 рр. Контськими. До сер. XIX ст. – Голейовські.	Замок мав розвинуту систему сухих оборонних ровів з трьох сторін замку — західної, південної і східної. З північного боку крутий схил природного узгір'я, на якому розташований замок, утруднював підступи до нього. За планувальною конфігурацією він належить до регулярних, прямокутних замків з наріжними баштами та арсеналом. Замок мав майже квадратну форму з баштами по кутах. З західного боку була влаштована в'їзна брама. В стінах башт знаходилися бійниці, на двох нижніх ярусах з лучковими перемичками, на третьому — ключоподібні бійниці.	Стан задовільний. Збереглись 2 вежі і залишки оборонного муру.	1567-Н
100.	Кудринці (Борщівський район)	Замок	Збудований у 1615 р. Гетбуртами. На поч. XVIII ст. відреставрований Гуменецькими, в XIX ст. – Козібродськими.	У плані фортеця виглядає як неправильний чотирикутник з трьома кутовими баштами. Найбільш неприступною була східна сторона, постійно захищена обривистим схилом гори та Збручем біля її підніжжя. До наших часів вціліли південна, західна і північна стіни, південно-західна шестигранна триярусна, та південна п'ятигранна башти, а ще – частина надбрамної вежі.	Мальовнича руїна. Потребує консервації та реконструкції.	1568-Н
101.	Підгайчики (Теребовлянський район)	Палац	Збудований у 1877 р. Козібродськими.	Невеликий палац з парком, де збереглися давно висаджені екзоти. Будинок прикрашений ліпниною. До головного входу ведуть старі сходи. Над ними портик з 4-ма колонами.	Стан добрий. У приміщенні – лікарня.	209-М
		Костел	Збудований у 1910 р.	Кам'яний.	Стан задовільний.	208-М
102.	Підзамочок (Бучацький район)	Замок	Закладений у 1600 р. на кошти Я. Бучацького-Творовського. До 1780-х рр. належав М. Потоцькому	Оборонний комплекс нерегулярний у плані, чотирикутний (близький до трапеції) зі звуженням до північного боку, при якому збудовано 2-поверховий палац, обмежений 2-ма п'ятикутними баштами. В'їзд — у південній оборонній стіні (куртині), що також фланкована з 2-ма наріжними вежами. Донині збереглися високі мури, масивна арка південного в'їзду; є залишки веж, земляного валу, руїни приміщень.	Мальовничі руїни. Потребує реставрації.	657-Н
103.	Рай (Бережанський район)	Мисливський палац	Збудований у 1760-1770 рр. Потоцькими.	Побудований у стилі класицизм. Колись палац прикрашали чотири башти на кожному з рогів будівлі та гарний фронтон. Навколо палацу був розбитий парк. Позаду знаходились стайні.	Стан нормальний. Потребує реставрації.	644-Н
104.	Струсів (Теребовлянський район)	Палацово-парковий комплекс	Збудований у 1780-1790 рр. Лянцкоронськими.	Палац у стилі класицизм. Палац є двохповерховим і має 2 фасади: перший має 6 колон з трикутним фронтом над ними, а другий,парковий, через рельєф виглядає як на підвищенні, також цей фасад має балюстраду, через прохід у цьому фасаді панська бричка могла заїхати практично до покоїв.	Стан задовільний. У приміщенні розташовувався дитячий інтернат.	227-М
		Костел Св. Антонія	Збудований у 1894-1903 рр. Голуховськими.	Храм у неоготичному стилі. Спорудження впирається в небо високою шатрової вежею, увінчаною хрестом. Ошатний фасад будівлі прикрашають загострені конусні вершини, що піднімаються тонкими хрестами, а також триярусна вежа, в якій розташований центральний вхід у храм у вигляді арки.	Стан добрий. Використовується за призначенням.	216-М
105.	Токи (Підволочиський район)	Замок	Збудований в кін. XVI ст. Я. Збаразьким.	Споруда мала форму неправильного трикутника. У вершинах трикутника знаходилися три оборонні вежі, між якими височіли високі мури товщиною у два метри. Ворота у фортецю знаходилися з південної сторони мурів. Над воротами височіла надбрамна оборонна вежа. Вхід був обладнаний відкидним мостом.	Руїни замку. Стан незадовільний. Занепадає.	1698-М
106.	Турильче (Борщівський район)	Костел	Збудований у 1871 р. Івановськими.	Присвячений Петру і Павлу. Збудований у неоготичному стилі. На фронтоні збереглись скульптури. Всередині – цікавий вівтар.	Стан занедбаний. Потребує реставрації.	394-М
107.	Устя-Зелене (Монастириський район)	Костел	Побудований на зламі XVI-XVII ст.	Перебудований у стилі пізнього бароко. Всередині костелу збереглася соковита барокова різьба, а також решітки фарбування. На рогах фасаду стоять п'ять скульптурних фігур, які довершують імпозантний вигляд костелу.	Стан задовільний. Використовується за призначенням.	2074-М